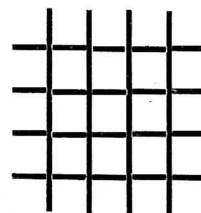
ŽIVOT IZA ŽELJEZNIH REŠETKI

PREMA VLASTITOM ISKUSTVU
I NEPOSREDNOM OPAŽANJU
NAPISAO

IVAN BERNARDIĆ

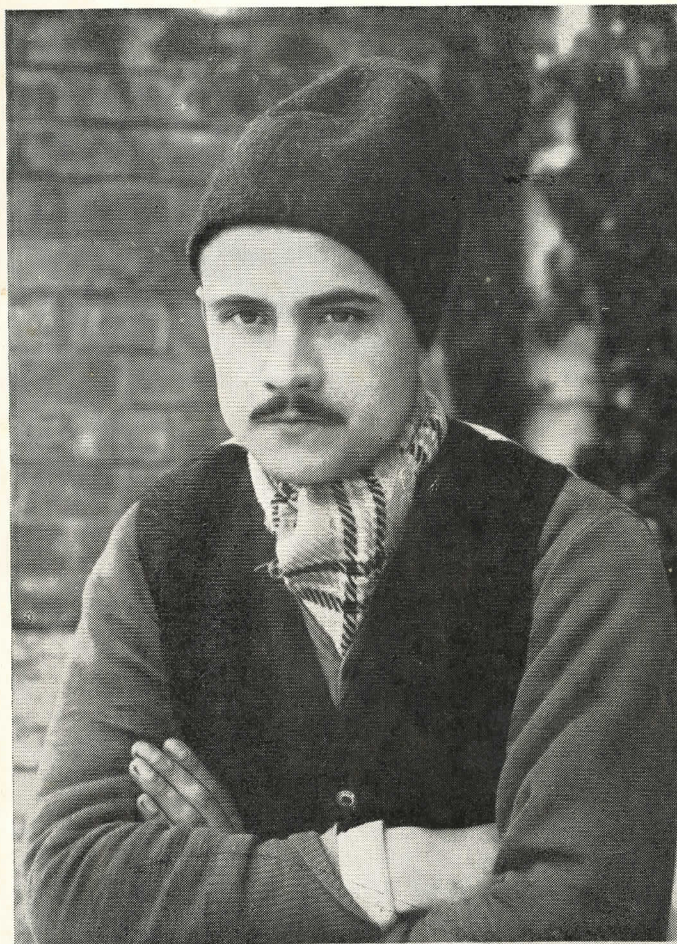
ŽIVOT

IZA ŽELJEZNIH REŠETKI

Prema vlastitom iskustvu i neposrednom opažanju, napisao:

IVAN BERNARDIĆ

Proživljavamo veliki razvitak civilizacije i kulture dvadesetoga stoljeća. Primjenjuju se na svakom koraku savremene tekovine i pronalasci ljudskoga uma, a humanost i profinjenost savremene kulture, dolaze (bar u načelima) svuda javno do izražaja. Samo u zatvorima, iza željeznih rešetki, vlada još uvijek srednjovječni mrak, metode i načela srednjovječne inkvizicije.

Ovo je predmet koji sam dodirnuo u zadnjem dijelu ovoga sveska, koji je u glavnom posvećen jednom konkretnom robijaškom izživljavanju, u vezi sa vlastitim doživljajima.

U periodi šestojanuarske diktature, život političkih osuđenika predstavlja jedno poglavlje za sebe.

Mašinerija diktature — policija, policajski zatvori, policajska i žandarmerijska mučilišta, sudski zatvori i »Državni sud za zaštitu države« — stavljena je punom parom u pogon. Podizala je vješala, kopala je grobove, stvarala je ogorčenja, krik boli i nezadovoljstva, punila je bezprimjerno zatvore, i u svemu tome premašila samu sebe.

Na stotine i stotine političkih osuđenika ležalo je u zatvorima, čamilo među uzničkim zidovima, iza željeznih rešetki, stradavajući za svoje ideale, proživljavajući svoj poseban život.

Svi oni koji su sa njima suosjećali, nad njihovim životima i sudbinom strepili, rođaci i prijatelji, nastojali su da upoznaju taj život. Ali pošto je to išlo teško, stvarane su predodžbe prema odrazu tajanstvene tišine kaznionskih zidina.

Mučni život političkih osuđenika imao je svoje posebne probleme, svoje posebne posljedice i odraz.

Smatrao sam da život ljudi, koji su stradavali za ideale, ma kakav on bio, ne može biti bez interesa. A onda pričalo se je mnogo, širilo se je svašta, a ponajviše netočno i zlonamjerno.

Meni je taj život poznat. Na tomu putu ostavio sam deset godina svoga života. Odlučio sam da opišem taj robijaški život, preuzimajući sa puno svijesti odgovornost

za svaku riječ, navod i prikaz. Napomenuti ću sve bitnije što je tome životu doprineo s jedne strane sistem kaznione i režima, a s druge strane, što je tome životu doprineo sam unutarnji odnos političkih osuđenika i njihovih grupa, bez čega se taj život ne bi mogao niti opisati niti shvatiti.

Nije mi bila svrha da pišem štivo ugodno, nego naprotiv da iznesem činjenice i istinu. Čitatelj će naći stvari zanimljivih, poučnih, žalosnih, neprijatnih i dosadnih. Već prema tome kakav je taj život bio.

Za sve ovo ne očekujem razumijevanje sa strane onih, koji su naučeni da sve stvari posmatraju sa pretjeranom uvaženošću iz perspektive »visoke politike«, i koji zaboravljaju, ili ne mogu da uoče, da se temelji prave, naročito zdrave visoke politike, temelje na sitnom, često na nevidljivom političkom stvaranju, na stradavanju malih, politički bezimenih ljudi, čija osjećanja i boli nisu nikada važna, i kojih nestaje svagda sa političke površine nakon pobjede njihove borbe i ideje.

Ja znam, da sa ovim prikazom ne će biti zadovoljni baš svi oni, koji su zajedno samnom prošli istim putem. Ali pošto znadem tome i razlog, ne ću se moći na to osvrtati.

A onda želim da učinim ovime pravdu onim elitnim idealističkim, borbenim duhovima, kojima je život u tim teškim prilikama bio tim teži, samo zato, jer su u najtežim časovima ostali dosljedni sebi i svojim idealima, i koji su daleko od javnosti, ne očekujući ničije zahvalnosti — od tuđih napadani, od svojih zaboravljani i neshvaćani — znali zauzeti takav stav, koji je svojstven samo iskrenim idealistima, čeličnim karakterima i nepokolebivim borcima.

IVAN BERNARDIĆ

PRVI DIO.

I.

Kada se je vlak, u pola dvanaest u noći, približavao varaždinskom kolodvoru, opazio sam kroz prozor (jer sam imao razloga da pazim) oko kolodvora i među vagonima, neke sjene. A kada je vlak ulazio na sam kolodvor, opazio sam na peronu poznatoga zagrebačkog detektiva. Na izlazu su svjetla ugašena, a u tami izlaznih vrata i prolaza, opazio sam šest do osam sjena. Svršeno je, pripremaju mi doček. Sada još preostaje pokušaj hladnokrvnosti i varke. Prpiću, koji je išao samnom, kazao sam da me slijedi ravnodušno na 10 do 20 koraka. Izlazimo. Putnika malo, tim je situacija teža. Dolazim prvi do izlaza, predajem kartu željezničaru. Odlučujući čas. Sjene nepomično šute. Prolazim mimo njih. Izlazim pred kolodvor, i ogledam se za automobilom, kako bi im što brže umakao. U taj čas čujem iza mojih leđa brzi korak i nervozni glas »Stoj! stoj! stoj! U ime zakona pucam, pucam, ruke u vis pucam, pucam!«. Okrenem se hladnokrvno (u takovim situacijama uvijek su me živci dobro služili) izvadim nehajno ruke iz džepa, ali ne u vis, i zapitam Dra Vineka, koji mi je uperio revolver u prsa, sa ozbiljnom namjerom da opali »ako treba«, kako me je kasnije uvjeravao; »Što hoćete od mene?« Moje držanje ga je zbunilo. »Jeste li Vi Prpić?« dakle nije me prepoznao. Dobro sam se premandurio. «Kakov Prpić? Što želite Vi od mene?« zapitam. On se zbuni još više. Spusti revolver da ga stavi u džep, ali u to detektiv Štefek primakne se k meni i zapita me: »Bernardić, kada si obrijao brkove?«. Na te riječi, za sekundu, bio sam strovaljen na zemlju i sputan u lance od više ostalih detektiva, koji su me opkolili, dok sam se objašnjavao sa šefom eskorte, drom Vinekom. U isti čas srušili su na izlazu i Prpića. Putnici, među kojima se je to sve odigralo filmskom brzinom, zaprepašteni, stali su brzo bježati. Onako svezane, svežu nas još jedanput zajedno, uguraju nas u svoj auto i odvezu na varaždinsku policiju. Dr Vinek javlja odmah u Zagreb telefonski šefu policije Dru Janku Bedekoviću: »Uhvatili smo atentatore«. Detektivi nas počnu zadirkivati i groziti se. Ja sam im oštro odgovarao. Dr Vi-

nek intervenira: »Mir! mir! U Zagrebu ćemo se mi sa njima razgovarati«. Održao je riječ. U Zagrebu je bilo »razgovora«.

I tako je svršila »Hary-Pillijada« našega bježanja i policajskog trčanja za nama, kako je to nazvao dr Vinek, jer smo im do tada više puta u zadnjem času umakli, a jedamput smo se i automobilom mimoišli. Veće zakašnjenje vlaka skrivilo je naše uhapšenje, jer pet minuta nakon redovitoga dolaska vlaka došli su policajci na varaždinski kolodvor. Svoga šofera okrivljivali su i pred nama da je s nama u vezi, jer da mu se je stalno »kvario« motor, dok su jurili za nama, počam od Karlovca preko Slavetića, Plješivice, Samobora do Varaždina.

Na tom bijegu doživio sam neobičan slučaj. Šofer, koji nas je vozio od Karlovca prema Trešćerovcu, pripovijedao nam je putem, da se je toga dana namučio, jer je morao da vozi policiju u Barilović i Belaj po nekoga Bernardića, i tako je ispričao sve pojedinosti toga policajskog puta i istrage. Sasma jasno, on nije znao kome to pripovijeda, a meni je to dobro došlo da znam. Na bijegu nas je pratio Franjo Krmpotić iz Karlovca.

Zagrebački detektivi otišli su na pijanku do četiri sata u jutro, a mi smo dotle čekali, sputani u lancima, u kancelariji varaždinske policije. Nakon toga su nas dva velika automobila, nakrcata detektivima , poveli u Zagreb.

U šest sati u jutro ulazimo u policajsku vežu Petrinjske ulice 18. u Zagrebu. U tom času naročito »ugodan« osjećaj. U naprijed znadem, sada će mi opet reći: »ti radićevski bandit«, dobiti ću opet snažno pesnicom u želudac, u bubrege i rebra, opsovati će mi majku, ne jedamput. Zatim će mi nabiti okove, one nove teške moderne okove, koje su dobili na račun ratnih reparacija od Njemačke. Objesiti će me na pušku, između stolova, glavom prema dolje, i nakon više drugih »milovanja« možda ću još »dobre volje« skočiti s trećega kata, da si na pločniku ulice, »sa užitkom« razmrskam lubanju. Sve sam to znao, ali sam ipak mirno i s hrabrošću išao tome nasuprot.

Upravo sve je to tako bilo, uz iznimku da sam zaista imao namjeru da skočim kroz prozor, ali su mi spriječili, i to zato, da se riješim one teške torture na koju sam stavljem. Napisati: bio sam teško udaran pesnicama i nogama, čvrsto lancima vezan da je krv curila, vješan za ruke i noge glavom dolje, padao u nesvijest, to su ipak

samo riječi, samo slova. Dobili smo dabome one nove moderne okove, koje se sa posebnim ključem šarafe na nogama, a uz to nemilosrdno okreće i upire na golim člancima od nogu. U kaznioni su humaniji, možda zato što imadu više posla s okovima. Tamo dadu krpu na noge ispod okova, a lance od okova špagom si privežeš za opasač, tako da je čisto »ugodno« nositi okove, lakše se hoda a noge se ne ranjavaju. Na policiji ništa od toga, teško željezo na gole noge iznad cipela, krv curi iz, od željeza ozlijeđenih nogu, a lance vučeš za sobom.

Odmah na preslušavanje. Dočekuje me Špiler, okružen detektivima. Kaže mi: »Bernardić, sada moraš sve priznati, sada mi drugčije radimo, mi se više ne šalimo. Sada ti neće ništa više pomoći tvoj »hrvatski i omladinski ponos i svijest«. (Lopuža, još se sjeća. Kada sam s jajima nalupao ministra Grgu Anđelinovića, na njegovo pitanje, zašto sam to učinio, odgovorio sam mu, da je to tražila od mene moja hrvatska i omladinska svijest i ponos. Zbog toga me sada zafrkava).

Neobična i teška situacija! Kako ću sada da govorim? Mnogi su već pohapšeni. Otkriveno je, ako ne sve, to ipak dosta toga. Pretpostavljam da me terete što zbog mučenja, što zbog toga, što sam na bijegu. Naskoro mi je predočeno da me mnogi terete. Ne živim niti najmanje u iluziji o svojoj sudbini, o tome što samnom misle učiniti. S time sam računao i prije. Ipak mi ne pada ni najmanje na um, da im kažem otvoreno, a najmanje ono što mogu prikriti. Pa ipak je situacija teška i ozbiljna. Već me smatraju kolovođom cijele stvari. Nikada nisam bio u takovom »sosu«. Jedno mi je stalno i jasno: Treba spasiti što se spasiti dade, treba ispasti dostojanstveno, ljudski, hrvatski.

Dr. Vinek mi je u Varaždinu rekao, da mi je uspjelo odlično da prevarim policiju kod prethodnog uhapšenja (deset dana prije toga »šupom« sam izišao iz zatvora), te sam se dobro izvukao (iako sam i tada dobio mnogo batina), ali da ću sada doći u ruke boljih majstora, koji da znadu isto toliko koliko i ja. Pa ipak i sada sam ih prevario, u koliko je to bilo moguće.

Ravnanja radi, trebalo mi je znati, što oni stvarno znadu, i tko me i zašto me tereti. U tu svrhu pričam priču o Đovanu Šivoniju. To ime sam pročitao na nekom kazališnom oglasu. Trebalo mi je neko talijansko ime, znam da će to za njih biti dobar lijepak. Bar za neko vri-

jeme treba da ih zavedem na stramputicu, na vezu s inostranstvom, što uopće nije postojalo. Morao sam opisati toga čovjeka iako ga nikada nisam vidio. Pa ipak, oni su ne samo povjerovali, nego već odmah i uhapsili nekog čovjeka koji se je tako zvao. Napokon je šef policije progledao moju namjeru: »Ti lupežu, dajem ti deset minuta vremena da to talijansko ime na hrvatski prevedeš, ili te predam odmah mojim mlađima« (tamo k mlađima idem tako i tako, mislim si, a već sam i bio, t. j. na batinama) »Taj tvoj Talijan je pravi pravcati Hrvat«, nadoda Bedeković. I zbilja postavi me u čekaonicu, i točno nakon deset minuta(gledao sam na zidnu uru) zove me unutra. Ja sam trebao još malo vremena, ali Đovani Šivoni je kompromitiran. Zatim kažem ovako: »Sve je točno što sam vam rekao, ali nisam vam htio reći pravo ime«. I nato mu spomenem ime jedne uvažene emigrantske ličnosti. Sumnjao je odmah: «Taj se time ne bavi vani«, kaže mi, ali ipak je morao o tome da razmisli. Naskoro je opet uvidio da sam mu lagao, zato sam dobio batina u toliko više. Ali ja sam uspio da saznam što oni znadu i čime sam terećen, tako, da sam znao što nema smisla tajiti, a što bi bilo loše priznati, jer su mi međutim pročitali izkaze onih, koji su me teretili.

18. prosinac god. 1929. bio mi je najcrniji dan u životu. Skoro cijeli dan su me mučili na svaki način. Teško je to opisati, a još teže shvatiti onima koji to nisu osjetili, ili bar vidili, kako se može čovjeka strahovito i sadistički poniziti i mučiti samo zato što imade svoje ideale. U glavnom, proživio sam ono, što su proživili više manje svi oni, koji su radi političkih ideala prolazili kroz glavnjače režima beogradske diktature.

Navesti ću svoj doživljaj, kao prikaz što su proživjeli svi ostali, više manje. Evo kako je to išlo: Nakon prethodnog ispitivanja, koje ih nije zadovoljilo, odveli su me u sobu br. 39. Tu me već čeka jedan visoki stražar, koji će me čuvati dok moji krvnici ne skupe rekvizite za mučenje. Najprije su mi donijeli jednu zdjelicu uzničke hrane, neku kašu. Jeo sam, jer sam bio gladan. Eto, imaju ljudi srca. Nato su mi opet svezali ruke lancima. Četiri detektiva, i to: Štefek, Jakšić, Dotlić i Erlich, donose neke predmete i lance. Štefek daje upute. Međusobno se dogovaraju što još treba. Ja sve to promatram. Znam što će biti. Neobično težak osjećaj. Spreman sam i pripređen za svaku nevolju. Nisam rekao ništa, nisam protestirao

ništa. Mirno sam čekao. Kad su sve skupili što im treba, odvežu mi ruke. »Skini kaput!«, zapovjedi mi Jakšić. »Zašto da skidam kaput?«, upitam. »Skini!« izdere se. Skinem ga, a on mi ga baci na pod. Svežu mi ruke na leđima. Ruke svezane na leđima, okovi na nogama, sad sam ništa. »Lezi na pod!« zapovjeda mi Erlich. »Zašto? Neću!« Dobre volje ipak ne ide. »Šta nećeš?!« i gurnu me strahovito. Pao sam kao trup, udarivši glavom i cijelim tijelom nezgodno, jer su mi ruke i noge svezane. Polegli su me na prsa. Svezane ruke i noge privukli su na leđima zajedno. Kroz jedan lanac na rukama provukli su jednu jaku i staru pušku. Tako sputanog i u luk svinutog, podigli su me na toj puški da visim između dva povišena stolca. Glavom sam visio prema dolje. Krv mi je sva udarila u glavu i obraze, a sva težina tijela visila je na pregibu svezanih ruku, u koje su se snagom težine tijela, strahovito zadirali lanci. Neka mi čitatelj oprosti, jer prepuštam njegovoj mašti da mu predočim moje osjećaje i moje boli u takovom stanju. U nenaravnom položaju nisam mogao da vičem od strahovite boli, nego sam samo cičao. Gušila me je krv, a ruke kao da će se pretrgnuti u pregibu. Da ne cičim, stavili su mi nešto prljavoga u usta, a mojim kaputom su mi omotali glavu. U takovome stanju mučenja, postavljali su mi pitanja, da li priznajem ovo ili ono. Pošto nisam priznavao, visio sam dalje. Kad sam, hroptajući i gušeći se, klonuo, onda su me skinuli. Zbog prestanka cirkulacije krvi, ruke su mi oko lanaca nabrekle. Lance su mi nemilosrdno trgali iz nabuhle otekline. Nakon što sam došao k sebi opet pitanja, da li priznajem. Ne priznajem. Opet lance, sada na ranjave i krvave ruke. Opet vezanje na leđima, opet na pušku, opet glavom dolje, krpu u usta itd. Pošto nisam priznavao, tako bi ponavljali kroz čitav dan do u večer. Kada bi pao potpuno iscrpljen, iznuren, slomljen, pustili bi me malo ležati da prikupim života, pa da počnu iznova. Pred večer bio sam potpuno slomljen. Visio sam ili ležao bespomoćno. U pola šest na večer, uleti u sobu Janko Bedeković. »No, šta je sa tim lopovom?«. Štefek raportira. »Gospodin šef, ništa ne priznaje!« »Šta ne priznaje? Nastavite dalje! Vežite ga!« Okrene se prema meni, rekavši: »Ti lupežu, nećeš mi biti ni prvi ni zadnji!« To mi je bio najteži čas. Vidio sam da me hoće uništiti. Četiri krvnika me sada, onako već slomljena, pograbiše, i počeli mi opet lancima stezati već posve ranjene i krvave ruke. Ba-

cili su me na pod i počeli opet pripremati za vješanje. Najedamput neki šapat. Netko je došao u sobu i nešto im je tiho rekao. Najprije su se nekuda udaljili, a onda su se povratili. Za čudo, počeli su me odvezivati. Jedan od mojih drugova je priznao ono najvažnije, što su htjeli od mene saznati. A onda, čuo sam šapat: Maček. Ili su ga već uhapsili, ili namjeravaju. Bacili me onako izmučenoga u jednu ćeliju. Tobože, da ne budem sam, stavili su mi u ćeliju jednoga polit. uhapšenika, seljaka Luku Markulina, iz društva Marka Hranilovića, s time, da mi s njime mogu ubaciti i jednoga špijuna. Na tvrdim daskama »pričine« odmarao sam se nakon mučenja, osjećajući boli i slomljene živce.

Zatvor zagrebačke policije bio je u pravom smislu te riječi, nakrcan. Uz posebnu stražu držali su nas onako izmučene po kancelarijama po više dana i noći, bez sna i mira. Od svuda se je čuo krik, jauk, zapomaganje i stenjanje.

Tko bi opisao sve te događaje, strahote i pojedinosti, koje inače nebi bile bez interesa, kada je toga bilo tako mnogo?

Kada su na to uhapsili predsjednika Mačeka, prestali su nas tući, i žurili su se da nas predadu na sud.

Do tada sam do policajske mudrosti držao malo, od tada baš ništa. Policajci znadu tući, mučiti, pred uhapšenim držati se bahato, a pred svojim starijima drhtati. Bez mučenja ne mogu saznati ništa. Što na taj način saznadu, ne znaju niti iskoritити u svrhu istrage niti skladno spojiti u zapisnik. To je za nas bilo dobro, ali na veliku nepriliku državnom odvjetniku. I zbog toga je optužnica šepala.

Mučenje, kojemu sam bio podvrgnut, nije imalo utjecaja na moj iskaz. Bilo je teško izdržati, ali sam izdržao.

Za vrijeme mojega i Prpićevoga bijega, odigrali su značajnu ulogu Franjo Krmpotić i njegova supruga Marija, sestra Joze Prpića. Janko Bedeković ih je dao uhapsiti, a za gospođu Krmpotić dao je izričito naređenje, da se ju dovede iz Karlovca svezanu u Zagreb, gdje se je hrabro ponijela.

Na sudbeni stol su nas vodili jednoga po jednoga, prema tome kako je bilo potrebno radi preslušavanja istražitelju Državnog Suda, Arneri-u, i državnom odvjetniku Ucoviću, koji su posebno i hitno, radi toga došli iz Beograda. Preslušanje je bilo površno, samo da vide u

čemu je stvar. Nastaviti će u Beogradu. Glavna politička nota u cijeloj stvari bio je Dr. Maček, što je razumljivo, iako je on bio najmanje kriv i optužen, iako je možda namjerno stavljen na prezadnje mjesto na optužnici.

II.

Došavši na sudbeni stol, čekajući na hodniku, opazim podpredsjednika Predavca, idući pokraj mene po vodu iz svoje ćelije. Pozdravim ga. Odmah mi odzdravi, značajnim pogledom i klimanjem glave. Straža je u blizini. Tada sam ga zadnji puta vidio. U zatvoru Sudbenog Stola naumio sam bježati. Bio sam u jednoj krajnjoj sobi, sa komunistima i par kriminalaca. Stavio sam na kocku i povjerio sam im. Oni su na to pristali. Trebalo je prokopati zid. Svi uvjeti su bili zato, što se tiče okolnosti, ali u zadnji čas izdan sam od jednog kriminalca. Došao je tamničar sa stražom, pozvao nas sve na hodnik. Premetačina osobna i u sobi. Nakon toga stavili su me u drugu sobu, koja je bila u sredini.

III.

Naročito im se je žurilo, da nas što prije otpreme pred Državni Sud za zaštitu države u Beograd. 4. siječnja u večer kaže mi ključar: »spremite se, idete na preslušavanje«. Kako? sada na večer preslušavanje kod suda? Iziđem, ali on me vodi po stepenicama na dvorište. Na dvorištu zatvoreni policajski auto »Marica«, ili kako smo to mi znali reći, »Milostiva Korošec«. (jer najviše je upotrebljavan kada je bio u vladi Korošec, slovenski »voditelj«.) Odmah mi je bilo jasno. Kod Tamničara mnoštvo detektiva. Stave mi odmah neke moderne lisice na ruke. Ako mičeš sa rukama, t. j. ako ih se želiš osloboditi, onda te još više stežu. Drugi su bili svezani u obične lance. Tada su nas s Predsjednikom Drom Mačkom, otpremili u Beograd, nas deset na broju. Kasnije su na dvaputa dopremili ostale, ukupno 24. Nismo smjeli međusobno govoriti. Zato su nas na nekoliko puta po dva tri vozili na kolodvor, kroz ulaz k magazinima. Udaljeno od stanice, u tami, kod skladišta, spuštenim zastorima, čekala su nas dva salon vagona sa svim komforom za put. Nikada se tako gospodski nisam vozio. Samo neobična disharmonija u tom gospodskom otmjenom vagonu: naša detektiv-

ska pratnja, na hodniku zagrebački stražari, lisice na rukama, a teški okovi na nogama, koje su stavili meni i još nekolicini na noge, da ih imamo u vlaku do Beograda. Šef eskorte bio opet Dr. Vinek, a njegov zamjenik bio je opet detektiv Štefek. Drugi detektivi su mu zavidali na toj njegovoj »časti«. Prisiljavali su me da se naslonim i da spavam. Kažu mi: »spavaj Bernardić i nemoj misliti na bedastoće«. Bojali su se da ne pokušam bijeg. U Beograd stigli smo u jutro u sedam sati. Kada su izišli svi putnici onda su nas počeli voditi iz vagona van. Na peronu lijepi »doček«. Mnoštvo beogradskih policajaca, koji su nas odmah opkolili. Najprije su otpremili Dra Mačka, jer i pred nama su ga krili. Nas ostale su izveli nekud poprijeko preko tračnica, iza skladišta, da dočekamo auto policije. Zima je oštra. Smrzavica. U hladnim lancima svezane ruke, nabrekle su nam od jake hladnoće. Oko nas policija i pazi nam na svaki pokret. Ipak mi je uspjelo da došapnem drugovima kako da se drže, i kako što da kažu. Blesava policajska lica bahato se nadimlju i cere se na naš račun. Dolazi vijest, da se je policijski auto (»Marica«, »Milostiva Korošec«) pokvario. Dovode jednu karavanu taksi automobila. Strpani u njih zajedno sa policijom, krenemo kroz beogradske ulice, ispred dvora, u Aleksandrovu ul. 7. Vode nas u zatvor na drugi kat. Nakon ostalih formalnosti predaje, vadi Dr. Vinek jedan akt, pruža ga zapovjedniku straže i zatvora, šapće mu i pruža prstom na mene. Popratnica ili »preporuka«. Mene odvajaju, vode me u prizemlje i zatvore me u jednu malu usku ćeliju. U ćeliji se nalazi jedna mala peć, gol pod, i nekoliko blijedih odrpanih, izgladnjelih, i isprebijanih političkih optuženika. Mali prozor sa plehnatim zaklonom izvana, tako da smo u polutami. Na prozoru u cementu slomljeno oštro staklo. Spava se na posve golom podu. Tko imade slučajno kakvu prnju, privatni pokrivač, to mu je sve. Ja sam spavao ovako: skinuo sam hlače i po dužini ih položio na pod: pod glavu cjepanicu drveta, na to prsluk, preko sebe lagani kaput i donji kaput, vani čiča zima. Nije bilo baš ugodno, spavanje baš nikakovo. Hrana: jedan kruh, po prilici tri četvrt kile, više ništa. Pardon! Voda. Pripomoć izvana dozvolili su nam tek nakon više mjeseci kad je počeo proces, i kad su poradi toga branitelji napravili galamu.

Zatvor je bio pun sa komunistima, iz Beograda, Niša Kumanova, Sarajeva, Osijeka, Mostara itd. Skoro svaki

od političkih optuženika, i Hrvati i komunisti, tužili su se na mučenje kod policije. »Meni je slomljena noga, meni ova kost, meni su povređeni bubrezi, meni rebra, meni ruka, meni... itd«. To su riječi koje su se mogle trajno čuti među ljudima koji su prolazili Kalvariju diktature.

Odmah počinje preslušavanje. Najprije dolaze na red, koji su manje suđeni, ili koji priznavaju. Mene vode na preslušavanje najzadnjega. Kroz mjesec dana, svaki dan, prije i poslije podne. Predočio sam si: ne priznavati. A priznajem samo ono što mi daje mogućnost, da time prikrijem što važnije, i to u toliko, koliko je dotična stvar već prije priznata. Braniteljima kasnije nije bilo jasno, zašto ne priznajem stvari, koje su drugi već priznali, ili su izgledale nevažne. Zašto da ja činim sudu uslugu? Neka se muče, neka si taru glavu sami. Osuda će ovisiti o političkoj situaciji. A ima stvari, kad priznaš nešto, makar i nevažno, onda se razvije kao klupko, i postoji neizbježivo da priznaš više. Istražitelju Dru Arneri-u krivo je, što me ne može ukrotiti: neke je uspio čak dotjerati i do plača, stoga se uzrujava i gnjavi me. Ja mu smjelo odgovaram. Stalno se svađamo kod preslušavanja. Najviše ga uzrujava što se ja smijem na njegova važno postavljena pitanja. Uvjerava me, kako se ja nalazim u ozbiljnoj situaciji, kako to nije za smijanje. Niti jedna stupica ili unakrsno pitanje, ne uspijeva mu da me zbuni.

U beogradskom zatvoru već od prvoga dana nezadovoljstvo. Pokušavaju nas »disciplinirati«, t. j. što više potlačiti. Ne uspijeva, u koliko je do nas nedamo se. Dolazi do stalnih sukoba, galama, protesta i štrajkova gladu. Smatraju me krivcem za bunu. Nekoliko puta vežu me lancima, da tako ostanem svezan po više dana. Napokon me odvedu na jedan otok na rijeci Savi, na Adu Ciganliju, kraj Beograda, gdje se je nalazila mala kazniona. Svezanih ruku, svaki me žandar drži još posebnim lancem na lijevo i desno, kao vrlo opasnog razbojnika, vode me lijepo, polako po sred Beograda , najprometnijom i dugom ulicom, prema Adi Ciganliji. Na Adi Ciganliji, u posebnoj sobi za radionice, čuva me stalna straža od četiri žandara.

Na Adi Ciganliji, nalazio se tada Puniša Račić, ubojica Stjepana Radića i drugova. Imao je posebnu lijepo

uređenu sobu i posebnog kuhara. Svi stražari i drugi službenici, pozdravljaju ga kao svoga pretpostavljenoga. Vladao se bahato. Imao sam jednu namjeru... Osjetili su i upozorili su ga tko sam. Kada sam bio na šetnji nije izlazio, ali kada sam bio zatvoren, dolazio je pod moj prozor, da tumači ostalim robijašima i stražarima, kako ju pucao u Skupštini na Radića i drugove. Imao je sve što je htio. Nosio je sobom i revolver. Pred večer došao bi auto onkraj Save, na Čukaricu, nato bi ga odvezli preko Save i tako se skoro svaku večer odvezao u Beograd. To sam vidio na svoje oči više puta. Tako je bilo u zatvoru ubojici narodnih pretstavnika, a borci za pravo i slobodu bili su i gladni, i bez zraka, i bez kreveta, riječju, bez najelementarnijih ljudskih životnih potreba. Kasnije u Požarevcu izdržavao je »kaznu« u vili upravitelja kaznione.

U zatvoru Aleksandrove ulice 7. dok su bili žandari Srbijanci i Ličani, bilo je još donekle snošljivo, ali kad su stavili za stražu Slovence, da te Bog sačuva. Slovenci su nas gnjavili što su najviše mogli. Neki narednik Slovenac pravio je svaku večer gnjavatorsku premetačinu. Niti prema predsjedniku Mačku nije imao baš nikakovog obzira.

Pošto smo spavali na podu, razumljivo je, da je bila nečistoća. Imali smo gamadi. Ja sam ih ponio još iz zagrebačke policije. Stalno sam trijebio uši, one sa crnom debelom piknjom na leđima. Iz početka bilo je odvratno, ali kasnije pravi šport. Kada ih se lijepo stisne noktima, tako interesantno pucne. Ali sa ušima još kako tako, ali njihova jaja po svim šavovima odijela tako se čvrsto prilijepe i čvrsta su da ih se ničim ne može stući. Moraš čekati dok se izleže uš.

Napokon kad smo dobro izgladnjeli, jedući samo kruh, kada smo si dobro izmučili mršave kosti na podu, i kada smo ono nešto odijela na sebi pretvorili u prnje, dobili smo optužnice. Rasprava je određena za 24. travnja 1930. Prije toga uoči procesa priređuje režim drugu poklonstvenu deputaciju iz hrvatskih krajeva. U toj, umjetno priređenoj halabuki hvalospjeva diktaturi, treba da započne proces, u kojemu će sjesti na optužničku klupu i Vođa Hrvatskog Naroda. A u isto vrijeme pred proces, ubacuju shodan način, preko suca istražitelja, kako osude neće biti velike, dabome, to ovisi o tome ka-

ko ćemo se držati na sudu. Htjelo nas se ucjeniti, svakako djelovati i na Dra Mačka. To je ostalo bez učinka na sve nas. Baš na dan poklonstvene deputacije, mene vode iz Ade Ciganlije u zatvor k ostalima, ali ne više onako drastično sputanoga, samo s lancima na rukama. Vode me upravo ispred dvora, u času kada je deputacija ušla u dvor, i kada je ispred dvora zabranjen svaki promet. Nama je to trebalo biti pokazano. Na nas je trebalo učiniti utisak, da je uzaludna naša borba, i da se trebamo pokloniti. Kada dolazim u kancelariju suda Aleksandrove ulice7. da me se preda, sudac Mrvaljević i ostali smatraju za potrebno da govore i naročito naglašavaju, o deputaciji, kako ih je mnogo, kako je to lijepo i slično. Ja sam dotle morao čekati dok su rekli sve, što su mislili, da je potrebno da se nama hrvatskim optuženicima dade na znanje.

IV.

Dolazi dan rasprave. Dovoze nas policajskim autom na nekoliko puta. Pred sudom čeka blizu dvije stotine odvjetnika, da brane Dra Mačka. Žandari su dobili nalog da ih rastjeraju, što je dabome i učinjeno. Za obranu bilo je prepušteno nešto preko trideset branitelja, za nas 24 optuženika, i to nakon dugog natezanja s predsjednikom suda. Predsjedniku Mačku bilo je dozvoljeno sedam branitelja, nama ostalima svakom po jedan. Sekula Drljević, koji je trebao biti glavni branitelj, bio je u zadnjem času interniran. Dr. Kostić, koji je preuzeo njegove spise, bio je od policije uznemirivan. Napokon Dr. Trumbić preuzima vodstvo obrane. Prvoga dana, prvoga časa, dolazimo u sukob s predsjednikom suda, Drom Dušanom Subotićem. On nastupa strogo i želi nam dati na znanje »da smo pred sudom«. Mi pak imademo o tom »sudu« svoje mišljenje. Kad smo već tu, mi ga prihvaćamo kao teren za političku borbu. To je jedino mjesto, koje je diktatura ostavila za političke borce i idealiste. Mi tu priliku iskorištavamo u punoj mjeri. Kao nosioc liste budem preslušan prvi. Moje preslušanje kod suda, na procesu, traje tri dana, izuzevši daljnja preslušavanja i suočenja u vezi s ostalim optuženicima. Zatim dolaze drugi po redu. Proces se vodi u vidu političke borbe. Mi optuženici dolazimo stalno u sukob s predsjednikom

suda. Branitelji istupaju odlučno i politički. Zato su bili izvrgnuti stalnoj i teškoj novčanoj kazni, koja je za njih bila u toliko teža, što su svi, osim dvojice, branili besplatno, i još su se povrh toga brinuli za naše izdržavanje i pripomoć, koja je nama dozvoljena tek kada je počeo proces, kada su branitelji od toga napravili odlučno pitanje. Značajan je bio slučaj Dra Filipa Markotića. Kao sutradan treba da mu bude izrečena disciplinska kazna, a zagrebačke Novosti kao režimski list, koji se štampa u večer ili noć prije, donaša osudu te kazne, dakle prije nego što je Dru Markotiću izrečena. Nastaje sukob zbog toga. Predsjednik suda je u neprilici. Svakako je bio originalan Dr Duda Bošković svojim: Visoki, prijeki, vojnički i izvanredni sude!« Zbog toga mu je bilo zabranjeno govoriti.

Do glavnog sukoba na raspravi, došlo je, kada je jedan žandarmerijski oficir počeo krivo da govori, iako je zaprisegnut, a uz to, bre, »ukazno lice«. Radilo se o jednoj pobuni istog dana u zatvoru. Ja sam protiv toga energično protestirao, jer sam znao da krivo govori. Tom prilikom izgovorio sam prema predsjedniku suda, a na račun režima diktature: »Ne će vam pomoći niti još četiri nova ministra«. Naime dan prije ušli su u vladu Preka i družina, da bi poduprli diktaturu u času našega procesa, i dok je predstavnik Hrvatske, Dr Maček pred sudom, i da napune svoj džep. Sud donaša odluku, da me se na tri dana odstrani sa rasprave. Ja ne idem. Skočim među ostale drugove optuženike, na klupu u sredinu. Nastaja ozbiljna tučnjava i natezanje sa žandarima. Neopisivi sukob. Državni odvjetnik grabi spise i bježi kao strijela iz dvorane. Suci se dižu i povlače. Samo predsjednik suda, držeći spise u rukama, ostaje na areni, spreman da svakog časa pobjegne. Mi svi optuženi, većinom mladi ljudi, omladinci, udaramo se sa žandarima. Jednog oficira udario sam tri puta, jednog žandara tri puta i strovalio sam ga sa klupe na pod. Počeli su već i revolvere vaditi. Nastaje uzbuna vani. Beogradskim ulicama trči četa žandarmerije prema Državnom Sudu. Kako bi se to svršilo, ne znam, da nije bilo Dra Mačka. On preuzima vlast u tom času, i poziva me lijepim riječima, da se umirim i da iziđem iz dvorane suda. Dabome njega se sluša, popuštam i izlazim. Žandari me odmah grabe. Dr. Trumbić izlazi na hodnik da vidi što će se sa-

mnom dogoditi. Odvode me čvrsto stegnutoga u čekaonicu i počeli su me udarati iza leđa u bubrege. Oficir je stao da viče: »Ja sam tvoj Bog! Ja sam tvoj Bog!« Ne mogu napisati što sam mu na to odgovorio. Svezali su me čvrsto, osvetnički u lance, odvezli me u zatvor, i tako sputanog bacili me u samotnu ćeliju. Tri dana nisu me vodili na raspravu.

Rasprava je trajala kroz 44 dana. Svaki dan redovito odsjediti po pet sati na optuženičkoj klupi, uz mučno natezanje i preslušavanje. Više puta smo bili i poslije podne do u noć na sudu. Bili smo strahovito iznureni i mi optuženici i branitelji, koji su zaista dali maksimum iskrenog napora.

Rezultat: osuda na 14. lipnja 1930. Robija u godinama: 15., 10., 10., 8., 6., 5., 4, 3., 3., 2., 1 i pol, 1 i dva po 6. mjeseci. Desetorica sa Drom Mačkom riješeno optužbe.

V.

Na 16. lipnja poslije podne, odvezli su nas u glavnjaču radi transporta za mitrovačku kaznionu. U glavnjači su nas dočekali sa raspoloženjem da nas premlate. Trebalo je dati bilo kakav beznačajan povod. Jednoga su udarili i bez ikakovog povoda. Strpali su nas dvanaestoricu u jednu malu i nisku prostoriju, bez ikakovog prozora. Kroz jednu rupu na vratima ulazila je iskra svjetla s malo zraka, daleko premalo za nas dvanaest ljudi. Bilo nam je zagušljivo i vruće. Kada smo se usudili potužiti, odgovoreno nam je, da budemo sretni što smo sami, jer da je to soba u kojoj oni inače drže po trideset ljudi. Kad su nas izveli za fotografiranje i tipkanje prstiju, opazili smo, da smo potpuno blijedi, zbog vrućine, pomanjkanja zraka i svjetla. Preko noći nismo imali gdje ni leći, sjedeći na cementu, naslonjeni jedan na drugog, proboravili smo mučno noć. A kako je bilo u pokrajnjim malo većim sobama glavnjače, također bez prozora i bez zraka, gdje je strpano po 60, 80, pa stotinu ljudi, kao srđele, blijedi kao krpe. Jedva smo dočekali jutro 17. lipnja kada su nas izveli iz te bezračne spilje, strpali u auto i odvezli na kolodvor. Nas su pratili žandari i samo oni su bili s nama u vagonu. Ali na kolodvoru, uz beogradske, dočekali su nas i zagrebački detektivi, i to upravo oni koji su nas hapsili, i koji su nas tukli i mučili u Zagrebu, da nam budu pomoćna pratnja u vlaku, jer

nas dobro poznaju. Kada sam na njih napravio viku iz vagona, zatvorili su nam prozore i spustili zastore, dok smo bili na beogradskom kolodvoru.

Oko sedam sati polazi vlak. Posmatramo panoramu Beograda, u koji sam dolazio dvaputa, a svakiput sa pratnjom i lancima na rukama, i iz kojeg Hrvatima dolazi samo zlo. Vlak juri srijemskom ravnicom. Lijep proljetni dan. Vani bujno zelenilo srijemskih polja, što nama, koji dolazimo iz glavnjače, da uđemo sputani u kaznionu, izgleda još bujnije, ljepše, zavidnije. Pjevamo hrvatske nacionalne pjesme. Žandari su pristojni, i rado nam čine sitne usluge. Iznad našeg vlaka, upravo napadno, leti stalno jedan aeroplan u pravcu pruge, s time da se opet povrati, i to češće puta. Možda je to slučaj, a možda ... Nakon par sati vožnje, jedan od naših pogleda na prozor, i poviče: »Evo kaznione!« Pogledamo svi na prozor. Udaljeno u ravnici vidjela se grupa visokih tamno crvenih zgrada, sa dimnjacima i tornjem, opasanih visokim zidom. To nas čeka.

Mitrovačka stanica. Izlazimo. U lancima svezani parovi, stavljamo se jedni iza drugih. Po prašnoj cesti primičemo se kaznioni, udaljenoj kilometar i pol, čije zidine iz daljine zorno posmatramo. Prolazeći mimo stražarske kolonije, glasno, smijući se, i šaleći na račun naše nove sudbine, iza ograde dovikne nam jedna lijepa curica: »O bijednici, čemu se vi veselite!« To je bila vragoljanka Reza, koju su obožavali svi robijaši. Imala je Reza pravo, ali mi nismo bili raspoloženi da očajavamo. Ulazimo u kaznionu. Prvi pogled: taman hodnik, željezne rešetke, tišina.

Iza nas se zatvore vrata kaznione.

VI.

Poređaju nas u hodniku ispred kancelarije tamničara. Uto naglo dojuri iz prvoga kata upravitelj kaznione (»zvanično«: »upravnik«) i poviče, batinom u ruci prema nama: »Je li to Bernardić-kumpanija!? Kako se zoveš? kako se zoveš? ruke dolje! stani mirno! Ovo nije Državni Sud! Ovo nije Državni Sud! Ovo je kazniona!« Dakle imaju namjeru da nas discipliniraju, u tom pravcu dobili su unaprijed upute, to smo saznali kasnije. Htjeli su da nam se osvete za naš slobodan i odlučan nastup pred Državnim Sudom. Šestorica od naših, intelektualca, odvode od nas u »Kustodiju honesta«, kod Sud-

benog Stola u Mitrovici, a nas šestorica radnika ostaje u kaznioni. Tamničar i njegov pomoćnik vrše formalnosti popisa i primitka. Za razliku od upravitelja Srbina, ovi naročito učtivo i pažljivo s nama govore. Kaže nam tamničar: »Znate, sada će te na kupanje i na presvlačenje, a onda u samicu. Samo se dobro vladajte, samo se dobro vladajte«. »A kako ćemo dugo ostati u samici?« zapitam ja. »Dva, tri mjeseca, ali to ovisi o vladanju. Može biti i godinu dana, a može biti i dvije. Samo se dobro vladajte«. Nazdravlje, pomislim. Lijepa perspektiva.

VII.

Na to nas preda jednom velikom krupnom stražaru, da nas vodi. Ovaj počne da komanduje kao da smo četa: »Stani u red! Jedan iza drugoga! Na desno! Napred!« Voli čovjek komandu. Dabome da je to bio Zagorac. Kasnije smo saznali, da ga osuđenici zovu »puponja«, zbog njegovog tjelesnog oblika. Vodi nas na hodnik glavne zgrade. Opet komanduje: »Stani! Na lijevo!« prebrojava nas. »Na desno! Napred!« Vodi nas u podrum. U tami podruma moramo koračati preko nekih pragova i cijevi. Otvori nam neku prostoriju sa »pričama«. Privremeno boravište za novajlije ili popularno rečeno, za »cuvakse«. Opet: »Stani u red!« Opet nas prebrojava. Dade nam donijeti objed. »Dobro se vladajte«, i zatvori nam vrata. Bilo je utorak, kad je u kaznioni gulaš, pak smo pomislili, biti će dobro. Ali smo brzo došli do spoznaje, da je hrana slaba, a uz to što je još gore, jednolična. Na zidovima ove tamne, blatne i niske prostorije razni potpisi i napisi, kao znak da je prometna. Mnogo natpisa i pjesama o bijedi poteškoćama robijaškog života. Između ostalih jedna:

Mitrovica kuća je golema,
u njoj ima pet stotina soba,
u svakoj sobi po jednoga roba.

U jedan sat popodne, otvori nam »puponja« vrata. Opet: Stani u red! Broji nas. »napred!«. Odvede nas na kupanje. Najprije se moramo posvema svući, odijela nam nemilosrdno zgužvaju, svežu i bace na stranu. Narednik Šeb, nazvan »Dika«, svakom pojedincu onako nagom komanduje: »Raskorači se! Ruke u stran! Raširi prste! Zini!«. Nakon toga nas obiđe. To je za to, da ne bi na kojem dijelu tijela unesli u kaznionu »što je za-

branjeno«. Zatim nam ošišaju sve što je za ošišati. Zatim brijanje i napokon kupanje. Nakon toga su nam predali robijaško rublje i odijelo. Po običaju, tko je manji dobije veliko odijelo, a tko je veći, dobije malo, tijesno i kratko odijelo. Neprilika sa cipelama, ili su prevelike, ili su premalene. Odvode nas u neku veliku zgradurinu sa mnoštvo prozora. To je zgrada samica. Dočekaju nas sa grubošću i deranjem. Jedan stražar uzima u ruku naše spise i proziva nas. Kada je došao do mene, zaviče: »A ti si taj!? Ti si taj? Pazi! Pazi! Ovo nije Državni Sud«. Nato nas gurnu svakoga u jednu ćeliju. Rastumače nam zašto se upotrebljava krevet, kibla, lavor, metla, kutija za smeće, kakav je kućni red, i napokon zalupe vratima.

VIII.

Dakle tu sam. Neobičan utisak. Sjedem na stolicu i gledam oko sebe. Sad sam u robiji. Kao živ u grobu. Samica, to je »prvi stepen kazne«, a ima četiri stepena kazne, i to: samica par mjeseci kod ulaza u kaznionu: skupni zatvor, u koji se dolazi kroz takozvano »motrenje«: posredovanje ili slobodnjačtvo gdje osuđenici živu i rade bez naročitog nadzora izvan kaznionskih zidina: i uvjetni otpust prije izdržanja kazne. Prvi stepen kazne, to je disciplinski, zapravo gnjavatorski postupak prvoga reda. Na šetnji strogoća, ne smiješ glavom ni lijevo ni desno, niti riječ progovoriti. U samici moraš biti tiho, moraš stalno čistiti, »glancati« pod od asfalta, tako da se svjetli. Moraš čihati perje, trijebiti razno zrnje, i sve što oni hoće. Uz to gladan (kad je čovjek sam, onda osjeća više glad nego inače) i strahovita dosada i čežnja da što prije izideš van iz samice u skupni zatvor.

Na večer sam se iznenadio, kad sam čuo vikati svakih 15 minuta: »Straža pozor!« Čuo sam prije da je to praksa kod vojnih tvrđavnih sistema. Tako se deru po čitavu noć, tako da robijaši rijetko dobro spavaju. Stalnim vikanjem, izvježbaju glasove da mogu strahovito glasno derati se, rikati i zatezati. Kolikogod ih ima na straži svi viču i natječu se tko će glasnije vikati i dulje zatezati. U jutro opet drugo iznenađenje. Probudi me strahovita lupa željeza i zveket lanaca. U isto vrijeme otvore i meni vrata, da nosim van kiblu, kutiju sa smećem i da uzmem vodu. Vani na međuprostoru samice, opazim mnoštvo u lance i željeza sputanih ljudi. Teški okovi sa teškim lancima, unakrst od nogu na ruke. Prvih dana vode nas pred liječnika, zatim na fotografiranje. Nas su dosta teško »disciplinirali«. Prvi dan u jutro ja si počnem u samici pjevati. Što da radim kad sam sâm, a od loše situacije nisam potišten, jer sam već na sve dotle naučen, a s time sam i računao. Stražar viče izvana: »Bernardić!« »Izvolite?« pitam ja. »Ne pjevaj! Pazi!« Drugi dan pomalo fućkam. Ista opomena. To je strahoviti grijeh u kaznioni. Slobodno ti je plakati i kukati, ali veseliti se nikako. A onda najveća tišina, najveća pokornost. Kroz nekoliko tjedana uspjelo nam je dobiti kaznionskih knjiga za čitati, i to ne koliko bi bilo potrebno. Skoro u svakoj je manjkalo listova. Pravoslavni popa, knjižničar,dao je spaliti iz knjižnice sve povjesne i nacionalne hrvatske knjige, i dao ih nadomjestiti sa srpskim izdanjima koja hvale diktaturu.

Kada su se po običaju moji drugovi suosuđenici »loše vladali«, jedan stražar, opominjajući ih, rekao je: »Nama su javili iz Državnog Suda, da pazimo na Bernardića, da je lud, ali mi vidimo da je on posve pametan, nego vi drugi . . . itd«. Time smo prvi puta saznali, a kasnije je to potvrđeno, da je došla popratnica takove vrste. U krojačnici su naručene za nas luđačke košulje, da nas vežu i tako unište. Ovakove »preporuke« značile bi da se prema dotičnom osuđeniku može posve slobodno i bez odgovornosti po volji postupati. Ja sam trebao to da platim za moj nastup i držanje pred državnim sudom. Evo kako je to išlo. Jedan primjer, koji sam vidio i čuo baš u to doba: Jedan grubi dosta luckasti stražar, stalno je prigodom šetnje zadirkivao jednog osuđenika, i to bez ikakovog razloga, tek da svoju glupost i grubost iskali na nezaštićenom robijašu. Neko vrijeme je to ovaj robijaš mirno snašao, šta može. Kada da mu je to već dosadilo, počeo je stražaru odgovarati: »pustite me na miru. Šta sam vam ja kriv?« »Gospodina« stražara je to razljutilo, kako robijaš smije odgovarati, i u samici ga je zbog toga počeo tući. Kažnjenik se je stao braniti, vikati i zvati u pomoć. Moja ćelija je bila iznad ćelije toga nesretnika, i za to sam čuo sve. Svaku večer dolazio ga je izazivati i tući taj stražarski klipan. Kažnjenik je sve više vikao i plakao. Kad se je to vikanje pročulo na upravi kaznione, isti stražar proglasio je toga kažnjenika »stručnjački«, da je lud. I to je bilo dovoljno. Navuče mu luđačku košulju i onako sputanog baci ga u luđačku

ćeliju, na cementni pod, gdje je zaista, zbog takovog postupka, najprije poludio, zatim umro. Cijela ta procedura trajala je mjesec dana. Zato nije odgovarao nitko, jer lud je lud.

Tučenje osuđenika sa strane stražara, stalno je na dnevnom redu. Svaki čas jauk i zapomagaj kažnjenika u ćeliji. Tuku čovjek do iznemoglosti, hvataju ga za gušu i dave, udaraju ga teškim svežnjem ključeva po glavi, i to sve za ništa, za sitne i neizbježne pogreške. Ja sam vidio na svoje oči više puta, kako svuku čovjeka do gola, i onda ga stanu strahovito udarati i bacati o pod i zid. Značajno je to, da se to uvijek radilo po dozvoli i znanju uprave, jer pojedini stražar ne bi si usudio raditi te zločine na svoju odgovornost. I zato se nikada ni jednom stražaru nije zbog toga ništa dogodilo, čak niti onda, kada ih se je predavalo sudu, jer bilo je slučaja ubijstva na taj način.

U kaznionu dolaze često razne ekskurzije sudaca, advokata, pravnika studenata i državnih službenika. Pregledavaju ćelije, sobe i radione. Tom prigodom im uprava pokazuje, ili sami propitkuju za pojedine »interesantnije« ili »glasovitije« kažnjenike. Otvaraju mi vrata od ćelije ili otvore »bušu«, t. j. rupicu na vratima, i posmatraju čovjeka kao majmuna »Štefeka« u Maksimiru. To mi je dosadilo već tako, da sam im stao okretati leđa u ćeliji, i kasnije u radionici.

»Prvi stepen kazne«, t. j. ta disciplinska samica, trajala je tada za svakoga dva mjeseca, a nama je produženo na tri i pol mjeseca, i tada nas je teškom mukom pustio van iz samice, jer mi smo »proti države«. Sa nama je dopremljen u kaznionu jedan činovnik koji je pronevjerio više milijuna državnih i narodnih novaca. Za dva tjedna pustili su ga van iz samice, dobio je bolje i povjerljivo mjesto u kancelariji, novo i bolje odijelo, rublje i cipele, jer on nije »protiv države«.

Ono što na osuđenika naročito teško djeluje u kaznioni, i što zapravo čini robiju takovom, jesu kaznionski rekviziti sa kojima se osuđenika »disciplinira« i gnjavi. U tom pogledu na prvo mjesto dolazi svakako samica. Ovdje mislim na samicu kao sredstvo disciplinske kazne, i kazne »prvoga stepena«, izuzevši dakle one slučajeve, kada pojedini osuđenici zbog svojih razloga traže samovoljno samicu, koja im se podjeljuje uz izvjesno olakšanje u njoj.

Kada je osuđenik osuđen na disciklinsku kaznu samice, onda ga izvedu najprije pred liječnika, da se ustanovi, da li je sposoban za izdržavanje disciplinske kazne. To je obična formalnost. Kada dolazi u samicu, onda se stražari najprije na njega grubo izviču. Redovito ga izudaraju, jer je to i to učinio, iako je baš zbog toga disciklinski kažnjen. Zatim se mora potpuno svući, i stati udaljeno od odijela i rublja, kojemu stražar pojmnjivo pregledava džepove i šavove, da nebi osuđenik što unio sobom u samicu. Kada ga tako pregleda, onda ga onako gologa više puta izudara. Zatim mu dobaci sa grubošću odijelo i rublje, nakon čega ga gurne i zaključa u samicu. Biti disciplinski u samici, to je svakako dosta teško, naročito ako se u njoj mora biti dulje vremena. Potpuno sam, tišina, dosada, dosada. Osim najnužnijih predmeta u ćeliji, t. j. kibla, vrč za vodu, lavor, krevet za pregibanje, stol i stolica — predmeti na kojima imade udubljenih, ili prokriomčarenim olovkama ispisanim imenima bijednih stanovnika, — ništa drugo osuđenik nema kod sebe čime bi se pozabavio. Preostaje mu da glupo promatra zidove i ostale predmete, da hvata ili promatra insekte, da zaviđa paucima, koji mu mrežom isprepliću kuteve ćelije, da se kriomice primakne prozoru, koji je zagrađen masivnim željeznim rešetkama, uz opasnost da ga ne opazi stražar kroz »bušu« na vratima, da se stane na stolicu, jer u kaznioni su prozori povišeni, da pogledava vani slobodan prostor za kojim čezne kao ptica u krletci, koji je za njega izgubljen kao sigurno neostvariva čežnja, da uživa pogledom u zelenilu trave, koja je obrasla podnožje visokih zidova, koji u četverokutu opasuju prostor kaznione. Vidjeti pak kroz prozor koju zelenu granu ili pak koje cijelo stablo sa punom zelenom krošnjom, na kojemu vrvi život ptica, to je posebno uživanje, obično kratkotrajno, dok stražar iznenada ne zaruži ključevima u otvarajuća vrata. To se svrši nesuvislim izgovorom neugodno iznenađenog osuđenika, koga teško tereti stolica uza zid, i deranje, zatim udarcem svežnjem teških ključeva ili šakom sa strane stražara po bijednom osuđeniku. Biti dugo u samici bez knjiga, bez rada i bez dodira sa drugima, ponajčešće imade za posljedicu poremećeni um što se ne mora uvijek manifestirati u stvarnom ludilu, iako i toga ima. Oni koji češće idu u disciplinsku kaznu samice, obično postanu neuravnoteženi, poremećeni, praveći pogreške i prestupe, a da si ni sami toga nisu svijesni, ni-

ti mogu pravo opravdati što rade. Da čovjek iziđe nakon duljeg vremena iz samice van zdravoga duha i razuma, ovisi svakako o inteligenciji i snazi volje pojedinca. Na primjer: Kroz dugi niz godina, bili su u samici u isto vrijeme tri politička osuđenika i to: Rajić, Stejić i prof. Čipušev, osuđeni po starom srpskom zakonu na robiju sa okovima, što je u Mitrovici bilo povezano sa stalnom samicom. Kad su im godine 1929. povodom takove amnestije, skinuli okove i pustili ih u radionicu i skupni zatvor, opaženo je, da je prvi poremećenog uma, drugi sa manom stalnog razgovora sam sa sobom, a tek treći, prof. Cipušev, bio je sposoban za život i saobraćaj sa drugim ljudima. Razlog je tome taj, što si je Cipušev uspio uvijek naći nekog posla, t. j. u ćeliji je pisao nešto za stražare, a uzto je imao jaku volju i vodio je računa o svome psihičkom stanju. Dok druga dvojica prepustili su se nemarno monotoniji, dosadi i fantaziji u samoći ćelije, a pomanjkanje saobraćaja, rada i knjiga učinilo je svoje. Osuđenik u ćeliji neprestano teži za zrakom, za slobodnim pogledom u slobodan prostor, za izlazom, za kretanjem. A kada ga izvedu na šetnju, onda tek nastupi za njega najgore. Dolazi neposredno pod nadzor straže, koja ga najprije grubo svrstava u red sa drugima, zatim mu u krugu šetnje pazi na svaki mig, na svaki okret, da li je na određenom rastojanju od drugih osuđenika itd. Šetnja koliko je za njega nužna, toliko je za njega i muka. Mora šetati ukočen kao svijeća, ne smije pogledati lijevo ni desno, pogotovo nikakova dodira ili razgovora sa drugima. Ako što »pogriješi«, znači dobiti produženje kazne u samici, a uz stražarsko deranje na njega i po koji udarac ključevima ili pesnicom. U takovom stanju, naročito dulje samoće u ćeliji, sa takovim postupkom prema njemu, čovjek osjeti svu bijedu, sve ništavilo svoga bića.

Osim običnih samica ili ćelija, postoje u kaznionama i podrumske ćelije, sa malim prozorima, slabim svjetlom i zagušljivim zrakom. U tim podrumskim ćelijama obično su kavezi od željeznih rešetki, gdje se zatvara osuđenika po kazni. Ove ćelije su naročito zloglasne po svim kaznionama. U kaznioni Zenice razlikuju samicu od ćelije, jer ih imadu dvije vrste. Jedne za prvi stepen i za disciplinu, a druge koje su gore od prvih, za stalno izdržavanje kazne osuđenika. Osim toga u Zenici postoji zloglasna »Isusova soba«, u kojoj naročito stradavaju osuđenici. Zloglasni su samični podrumi mariborske kaznione. Uza sve

to postoji još i teška disciplinska kazna tamne ćelije. To su ćelije u kojima su naročitim željeznim plohama zatvoreni prozori tako, da je osuđenik potpuno u tami a i bez zraka. Propisima je dozvoljeno kazniti do 15 dana tamne ćelije, ali se samovoljno kažnjava i više. Život osuđenika u samici je naročito težak, kada se u isto vrijeme kazni postom i tvrdoležem. Post znači, da osuđenik dobije svaki drugi dan samo kruh i vodu, ili samo pola redovite hrane. Tvrdolež znači, da osuđeniku oduzmu slamaricu i na krevet stave dasku. Najveće zlo su svakako okovi. Okovi su žalostan simbol robije. Nekada su sudovi osuđivali na dugi niz godina robije sa okovima. U Hrvatskoj je to ukinuo ban Mažuranić, a u Srbiji se je tako sudilo do godine 1929. Sada su okovi samo sredstvo disciplinske kazne. U Mitrovici je za moje vrijeme bila praksa da osuđenik, koji je bježao i bio uhvaćen, bio osuđivan na tri mjeseca samice sa okovima. Inače se je osuđivalo na okove najviše mjesec dana. Dabome da je bilo iznimaka na gore. Okova imade lakših i težih, sa manjim i većim brojem alki. Okovi sa manje alki su nezgodniji za nositi. Zloglasni su okovi sa tri alke i prema nutra sa dugim i teškim spojnim željezom, što prisiljava na stalan raskoračaj i težak hod. Imade »duplih« ili dvostrukih okova, unakrst od noga na ruke. To je naročito teško. Naročito teško djeluje na čovjeka prvih dana u kaznioni, kada vidi kod izlaza iz samice na šetnju veliki broj ljudi, sputanih u teška željeza, uz strahoviti zveket okova i lanaca. Ali s vremenom u kaznioni, čovjek otupi prema takovim prizorima.

Sve ove disciplinske kazne, uz inače težak kaznionski život i lošu hranu, djeluje loše i uništavajuće na zdravstveno stanje osuđenika. Iz disciplinske kazne ljudi dolaze blijedi, mršavi i iscrpljeni.

IX.

Kada smo konačno izišli iz samice »prvog stepena kazne« razdijelili su nas po radionicama, ali nismo mogli dobiti rad po volji. Mene su sa Matekovićem dali u bravarsku i kovačku radionicu, a uz to smo tovarili ugljen za ložionu. Ali stanovati smo morali u »motrenju«. To su male sobice, natrpane sa sedam kreveta, sa jednim prozorom i sa jednom velikom kiblom u kutu. Slab zrak i smradoća. »Motrenju« je namijenjena svrha, da se u

njemu ustanovi, tko je šta po svome karakteru i vladanju prije nego dođe u skupni zatvor. Mi politički osuđenici Hrvati i tu smo morali ostati dulje nego drugi. »Komandant« nam je bio cjepidlaka i gnjavator »puponja« Đuro Korenički. Kada izlazimo iz sobe za radionicu i obratno, točno nas se pregleda, da nebi prenesli što je zabranjeno. Ako im je što sumnjivo, mora im se osuđenik potpuno skinuti. To naročito rado naređuju u zimi kada se izlazi iz radionice, više radi gnjavaže nego radi potrebe. Položaj političkih osuđenika bio je tada naročito nepovoljan. Protiv političkih osuđenika vladala je mržnja uprave zavoda. Gdjekod je uprava mogla tu nam je naškodila. Diktaturu smo osjetili u zatvoru u punoj mjeri. Imali smo manje prava nego kriminalci, a pazilo se na nas više nego na kriminalce. U radionicu je morao svaki. Rad, u koliko bar u pojedinim radionicama, nije bio naporan, ali je bio strahovito dosadan i nezdrav. Cijeli dan 10—12 sati, prema tome, ljeti ili zimi, mora se provesti u prašnim radionicama. Sobe za stanovanje glomazne, velike, sa asfaltom na podu. U sobama 60 kreveta, na koje strpaju od 70—80 ljudi. U jutro i na večer, kada se slažu i raspremaju kreveti, prašne slamarice sa dva loša pokrivača, tada još bez plahte, podignu se pravi oblaci prašine. U zahodskoj prostoriji otvorene zahodske rupe brinu se za stalni smrad. Sušica i reuma svakom je osigurana. Šetnju smo imali samo jedan sat u jutro prije odlaska na posao. Moramo šetati strogo šuteći jedan iza drugoga. Ako tko nešto »pogriješi«, stražar traži odmah »matični broj«, bilježi i vodi na kazneni raport. S početka, privatne knjige dozvoljavali su nam vrlo malo i uz poteškoće. Malo smo se s njima mogli koristiti, kada smo morali biti čitav dan u radionici, a na večer je u sobi galama, društvo je svakojako. Zbog toga su kažnjenici, koji bi htjeli nešto da čitaju i uče, tražili spavanje u samici. To se je dozvoljavalo. Hrana je vrlo slaba, ali to se nije smjelo niti van kroz list javljati, niti kod posjeta spomenuti, niti prigovarati, jer je to odmah »buna«. Pisati list moglo se samo jedamput u mjesec dana. Političke osuđenike se izazivalo da bi ih se kažnjavalo, u tu svrhu pravljene su bespotrebne premetačine. Bilo je više slučajeva da su i politički osuđenici bili tučeni. Jednoga je sam upravitelj Pušić tjerao i tukao batinom. Za svaku sitnicu i političke osuđenike kažnja-

valo se ne samo samicom, nego i teškim okovima, mračnom ćelijom od 15—20 i više dana, postom t. j. glađu, tvrdoležom i t. d.

Od svega u robiji najteža je dosada i jednoličnost. Uvijek isto, uvijek isto. Iz sobe u radionicu, iz radionice u sobu. Uvijek istim putem, istim stepenicama, isti ljudi, ista lica, dosada u bezkonačnost, vrijeme nema mjere.

Baš ništa nema zavidnoga u robijaškom životu.

X.

Kada smo došli u mitrov. kaznionu, našli smo od političkih osuđenika 70—80 komunista, čiji se je broj stalno povećavao. Bilo je par crnogorskih federalista, a od Makedonaca bio je tada samo profesor Cipušev. Zatim atentatori Spasoje Stejić i Milutin Rajić. Među njima našli smo i bivšeg hrvatskog omladinca Marka Ožanića, koji je bio tada, i ostao nadalje izraziti komunistički eksponent i koji je kao takav bio vrlo velika neprilika za nas robijaše Hrvate kroz cijeli naš robijaški život. Među komunistima našli smo neslogu, pojavu, koja je kasnije stalno karakterizirala život i odnose svih političkih osuđenika. Toj njihovoj neslozi bio je prvi razlog taj, što su se mnogi njihovi drugovi, kroz akcije, vani, kroz istrage i na procesu loše ponijeli, izdali su akciju i drugove, i stoga nastane predbacivanje i objašnjavanje kad se sastanu u kaznioni. Ovo je također karakteristika za život svih političkih osuđenika. Zatim donijeli su u kaznionu njihovo partijsko frakcionaštvo. Netko je za ljevicu, netko za desnicu, netko za centrum. A onda potrebno je da se i konstituiraju. Bez toga komunisti ne mogu nigdje. Gdje su dva komunista, jedan je komesar. Gdje su trojica, tu mora da bude već i komitet. Svaka struja želi da dođe do izražaja. Rezultat: prepirka.

U jednom bili su ipak posvema složni, t. j. kako će nas robijaše Hrvate radićevce dovesti za »šest dana pod crvenu zastavu«. Još dok smo mi radićevci bili u samici, dok smo maštali, kako ćemo si sa svim političkim osuđenicima urediti život, komunističke »vođe« održavali su sa ostalim komunistima predavanja o »pogreškama« Stjepana Radića, o »buržujskoj« politici dra Mačka. Pisali su se naročiti listići, koji će da posluže kao naputak

svim komunistima, kada budu raspravljali s nama, kako će nas da zbune, i kako da nas uvjere da smo na »krivom« putu. Neki takovi listići došli su i nama u ruke. U tom pravcu trebao im je naročito da posluži Marko Ožanić, »kao Hrvat«. Ožanić, kao vjeran njihov eksponent, preuzeo je tu ulogu sa puno volje i odlučnosti. Počeo je meni i ostalima da tumači već prvih dana, kako mi treba da idemo sa komunistima u »zajednicu«, kako mi robijaši Hrvati treba da osnujemo sa komunistima zajedničku organizaciju, i štošta drugo. I sve je obrazlagao, tobože, potrebom borbe protiv uprave. Sasma jasno da nismo mogli razumijeti, kako to, da »radi borbe protiv uprave« treba da idemo u komunističku zajednicu, kolektiv, da tamo slušamo gnjusne napade na hrvatske političke pretstavnike, kritiku ispravne hrvatske narodne politike i uvrede na račun hrvatskog naroda, kao što je to mogao Ožanić, kasnije i drugi. Nastojao sam Ožanića opametiti, predočio sam mu odvratnost i protuhrvatstvo te njegove uloge. Nelogično je pokušavao da brani svoj stav, kad nije ništa koristilo, mi smo ga pustili na miru, a on nas je, komunistima za volju, izbjegavao. Naskoro se je u njegovom komunističkom društvu našao i Franekić, tip sa posebnom prošlošću i moralom, koji je slučajno, odnosno, protiv naše volje ušao u našu akciju, u koju se je, na njemu svojstveni tulumaški način uvukao.

Upravo je čudo sa koliko ustrajnosti i tvrdoglavosti su komunisti nastojali, da nas svakako dovędu što prije »pod crvenu zastavu«. Oni su stvar postavljali ovako: Vrlo je nezgodno za komunističku partiju ako se hrvatska omladina i hrvatsko radništvo revolucionira u nacionalnom pravcu. Ako ta pojava već postoji, mi komunisti moramo nastojati svim silama, da hrvatsku omladinu i radništvo predobijemo za komunizam, da ih uvjerimo da pravi revolucioneri mogu biti samo komunisti, da vodstvo HSS. vodi buržujsku politiku itd. Već prvih dana počeli su energično sa tom akcijom među nama. Ali pošto niti mi »nismo veslo sisali« kako je rekao jedan od nas, dobivali su dolične odgovore. Brzo su došli do uvjerenja da im u tom pogledu smeta Bernardić. »Njega treba izazvati da bude kažnjen i bačen u samicu, a za to vrijeme mi ćemo druge izgraditi«. Počinje spletkarenje protiv mene: ovakav je, onakav je. Trač, kleveta. Nastoje ostale osuđenike od mene odvojiti. Sredstva se ne biraju. Miješaju se u naše odnose i spletkare. Dolazim do uvjerenja, da imam posla sa pokvarenom i politički nerazboritom družbom, stoga prekidam svaki odnos sa komunistima. Kada nam je dozvoljeno da iziđemo iz »motrenja«, otišli smo među kriminalce, jer smo se među njima još uvijek osjećali bolje nego sa »političkim« osuđenicima komunistima. Komunisti nemaju više kuraži da predamnom napadaju hrvatske vođe i hrvatsku politiku, zato iskorišćuju moju odsutnost, te pred Matekovićem napadaju Radića, Mačeka, Predavca, »kao seljačke prevarante«. Tako su govorili o prvacima i herojima koji su kroz cijeli svoj život stradavali i borili se za svoj narod. Mateković upotrebljava kovački čekić i udari jednog komunistu. Bude odmah bačen u samicu. Bude kažnjen 6 tjedna samice, mjesec dana okova postom i tvrdoležom. Mi ostali radićevci napuštamo posao i solidarno prihvaćamo istu kaznu. To komuniste zaprepasti i moralno utuče. Nastane među njima prepirka, zašto se prema nama tako postupalo. Tko je odgovoran za tu »taktiku?« Treba promijeniti »taktiku«, ali ne svrhu, cilj.

XI.

Od početka, od kada je diktatura dovodila u masama političke osuđenike u robiju, politički osuđenici su nastojali da dobe »politički režim«, i da se ne dadu izravnati, u postupku i životu, sa običnim kriminalcima, provalnicima i džeparima. Spočetka je to išlo vrlo teško. Ne samo što je diktatura u početku i jaka, svuda mržnja i osveta prema političkim osuđenicima, nego i pomanjkanje iskustva za akcije u zatvoru. A onda, uprava kaznione znala je vješto da odvoji osuđenike intelektualce od osuđenika neintelektualaca. Uprava zavoda bi rekla ovako: »Što da mi dajemo radnicima politički režim, kada oni u robiji živu bolje nego na slobodi, a pošto se niti vani nisu bavili intelektualnim radom, zašto da se ovdje time bave, ovo nije univerza, ovo je robija, a robiju treba da osjete«. A što se tiče intelektualaca, uprava je bila sklona da im dade nešto knjiga, i to ne zato što su politički osuđenici, nego, jer je to u smislu »kućnog reda«. Intelektualci su u početku pristajali na to rješenje, ali to je kod političkih osuđenika radnika prouzročilo nezadovljstvo, i zato se je intelektualce nazvalo »oportunistima«. I zato do sređenog i odlučnog stava spočetka nije

dolazilo, tim više jer su se intelektualci zaista držali »oportuno« i po strani od svakog odlučnog nastupa za popravak položaja. Prije dolaska u robiju nas Hrvata radićevaca, kod komunista uopće nije postojalo sređenih metoda niti odlučnog stava prema vlastima, za popravak položaja. Ono što je bilo, to su bili pojedinačni ispadi ili nastupi komunističkih radnika, koji su redovito svršavali u samici sa kaznom okova, mračnom ćelijom, postom itd. Mogu tvrditi sa odlučnošću — iako ne očekujem od komunista da to lojalno priznaju — da su se borbeno oživili i sredili baš povodom stava i nastupa nas Hrvata radićevaca. Nas je bilo premalo da bismo tim akcijama prvih dana mogli dati naš hrvatski karakter, a komunisti su sa zavidnošću omalovažavali sve što smo mi učinili, ali naše metode i naš stav prisilio je komuniste na razmišljanje, i brzo su iz toga povukli pouku. Između ostalih primjera za sada ovo: Nekoliko dana nakon što smo se mi radićevci solidarizirali sa kaznom Matekovića, ostavljajući rad, dogodio se je jedan do tada uobičajeni slučaj. Zbog neznatne pogreške, upravitelj je kaznio jednog komunistu težom kaznom. Veća grupa komunista radnika obustavilo je također posao i pošli su svojim drugom u samicu. Među ostalim nastalo je vrijenje. Neki su za, neki protiv. To je nova metoda, nema svako kuraže. Ipak opet jedna grupa ostavlja posao, i konačno treća grupa intelektualaca, koji su se teže odlučili. Na grubi postupak u samici odgovorili su strahovitim lupanjem po vratima ćelija. Bilo je i galame, ali još uvijek dosta neodlučnosti, jer su se dali zbog toga kazniti 3 mjeseca samice, bez glasa protesta. Pa ipak, usprkos neuspjeha i kazne, stvoreno je drugo raspoloženje među njima. Tim zajedničkim nastupom, »oportunizam« je onemogućen, i od tada, postojala je među njima, više manje, solidarnost nastupa.

Tom prigodom optužila je uprava kaznione Marka Ožanića zbog nekog komunističkog povika, što je on navodno vikao. Ožanić se je od toga branio, ali ga je sud ipak osudio na dvije godine robije.

XII.

Usprkos toga terora, kojega je uprava kaznione vršila nad svim političkim osuđenicima i kojega su komunisti baš tada naročito osjećali, ali se ipak nisu mogli opametiti. Njihove spletke protiv nas osuđenika Hrvata, samo su se povećavale sa rečenim ciljem. Ipak su se sjetili da traže pomirenje, i u tu svrhu poslali su Pricu k meni. Izabran je nepogodan posrednik, jer je Prica uvijek pokazivao neki cinizam i omalovažavanje prema nama političkim osuđenicima Hrvatima, a bio je i loš momenat, jer su tražili to pomirenje u času kada su pali u lošu situaciju svojom krivnjom, na svoju i našu štetu, iz koje bi ih mi trebali tada da izvlačimo, »kao Hrvati«. Svoj nacionalni karakter i uvjerenje nismo htjeli da stavimo u službu i obranu komunizma i komunista.

Kad je došao Prica k meni, da pregovara «u ime komunističke grupe«, kako je to sam izjavio, zapitao sam ga, kako to, da on i njegova grupa hoće da pregovaraju sa jednim čovjekom, o kojemu u isto vrijeme šire najteže klevete. Govorili su, da sam ja kriv, što su neki njihovi drugovi dobili okove, i štošta drugo. Odgovorio mi je da to govore neki »nesređeni elementi« iz njihovih redova, a da te vijesti donose k njima u glavnom Ožanić i Franekić, iz mržnje prema meni, ali da oni, kao komunistička grupa to osuđuju. Nato mu predočim da to i on čini. Zatim mu predočim koje je pripovijesti širio. »Ja ne razumijem takav moral«, odgovorim, »i molim Vas da me ostavite«. Iznenađeno i smeteno otiđe od mene.

Komunisti su imali neku »taktiku« da su pomoću kleveta ucjenjivali ljude. Govorilo se, da su na taj način ucjenili i Marka Ožanića, zbog nekog slučaja u istražnom zatvoru u Beogradu, da je Ožanić, samo da o njemu ne šire loše priče, pristao rađe da bude njihov privrženik.

XIII.

U robijaškoj sobi, gdje smo bili smješteni, našli smo jednog studenta medicine, Franju Šabarića, koji je bio suđen sa komunistima, ali da bi bolje prošao kroz zatvor, odricao se komunizma, odijelio se od komunista. Samo po sebi to ne bi bilo nikakovo zlo, ali uzto počeo je douškivati upravi, najprije samo protiv komunista, i baviti se stvarima nedostojnih čovjeka. Da bi ispao što »državotvornije«, iako je iz Podravine, od Virja, pisao je ćirilicom, čitao je samo režimske i srpske knjige, a družio se samo sa srpskim drumskim razbojnicima. Jedne

večeri čitam iza kreveta, stisnut, skriven, komadić »prošvercanih« novina. U to dođe jedan moj drug, i kaže mi, da mi Šabarić poručuje, »da neka ne čitaš novine, jer da te on zbog toga mora prijaviti«. Ostanem zapanjem. Je li to moguće, da jedan čovjek, pa još intelektualac, pa da bude tako pokvaren? Išao sam ga pitati, da li je to istina, da je on tako rekao, predočivši mu da je to najzadnji posao, nedostojan poštena čovjeka. On mi je hladno cinički, i posve sabrano odgovorio, da on zaista ovakove stvari uvijek prijavi, jer da je život težak, i da čovjek mora da ima vještine i spremnosti da se kroz život provuče, jer da je život takav, i stane mi to čisto filozofski i cinički tumačiti. Toliko pokvarenosti nisam još do tada imao prilike neposredno osjetiti i čuti. I zaista, tako je u robiji stalno radio, i koristilo mu je. On je došao do uvjerenja, da pokaže, da on nije samo protiv komunista, nego i protiv nas hrvatskih političkih osuđenika, pak je počeo da čini i nama mnoštvo neprilike. A pošto je vlast pazila nešto više na mene, zbog toga mi je stao da pravi naročite neopisive neugodnosti. Između ostaloga, htio me je da izazove. Trebao je incident da uprava vidi, i u tu svrhu stao me je stalno fiksirati, buljiti mi u oči, hodajući iza mene. Dugo vremena sam ga izbjegavao, pravio sam se kao da ga ne vidim. On je u tome bio uporan, a meni je to već dosadilo. Onda sam si mislio, pa dobro, kad već hoće, dati ću mu što traži. Jednoga dana u knjigovežnici, kuda mi je uspjelo da dođem teškom mukom sa težega rada, sa tovarenja ugljena, počeo je on po običaju da me fiksira. Ja pristupim k njemu: »Što buljiš? Evo ti što tražiš!« i udarim ga pesnicom snažno u oči. Zatetura u kut, rukama na očima, a ja strovalim na njega još i stol sa teškim materijalom knjiga. Za to sam dobio dva posta i dva tvrdoleža.

Mogu sa sigurnošću tvrditi, da je dobio uslovni otpust iz kaznione samo zato, što je ogorčavao život u robiji meni i ostalim Hrvatima nacionalistima. Kad sam došao nakon deset godina iz robije, vidio sam ga da se vrti oko hrvatskih redova. To je posve u smislu one njegove »filozofije«, koju mi je tumačio.

XIV.

U našem robjaškom životu, pitanje hrane bilo je stalno na dnevnom redu. U kaznioni je hrana vrlo slaba. Uz

okove, lance, prodrumske željezne kaveze, mračne ćelije i grubo stražarsko deranje, slaba hrana upotpunjuje onaj pojam, koji se zove robija. Najgore je kraj toga to, što je hrana u kaznioni slaba ne zato, da bi ona baš u tolikoj mjeri morala biti slaba, nego zato, što ju se hoće slabom učiniti. Na primjer: Kada bi se ona količina živeža, koja se dnevno izdaje za kuhinju, valjano upotrebila, i kada bi ju skuhali i priredili takovi kuhari, koji znadu kuhati, onda bi ipak od toga bilo nešto za jesti, a mogio bi biti i ukusno. Druga je stvar kada se kaže: »Šta robijaš mora jesti to i to. Ovo nije Hotel« itd., i kada se namjerno stavlja u kuhinju za kuhare prave neznalice u kuhanju, čija se sva vještina sastoji u tome, da sve kuhaju na isti način, t. j. da se u vodi kroz više sati nešto kuha i tako prokuha, da na koncu neznaš što je. A pošto je začin vrlo slab, ili bolje rečeno nikakov, dobiješ neku neukusnu čorbu, koju moraš upotrebiti, jer nemaš što drugo. U nekim kaznionama, osuđenici ne smiju upotrebljavati papriku, papar i slične podražujuće mirodije, dok naprotiv u mitrovačkoj kaznioni je sve tako papreno, da kroz kraće vrijeme djeluje loše na zdravstveno stanje raznih organa. Paprika treba u neku ruku da zamijeni mast, i da prikrije smrad pokvarenog mesa, lošega pasulja itd. Meso, koje se je dobivalo triput na tjedan u Mitrovici, t. j. utorkom, četvrtkom i nedjeljom, bilo je uvijek loše, t. j. staro, žilavo ili pokvareno. Na dane kada je bilo meso, bila bi u jutro neka vrlo loša kava. Inače druge dane bila je prežgana čorba, koja je imala svoj poseban miomiris. Jedino o podne bilo je nešto vidljivoga u posudi. Na večer bila je opet uvijek čorba od lošega krumpira, pasulja i kupusa. Kruh redovito mora biti loš. Nije to stvar troška, već stvar robije. Zašto bi robijaš pojeo nešto svježega i dobro priređenog. Onda nebi bio robijaš. »Robiju se mora osjetiti«, to je bila stalna nota kaznionskih faktora. A onda, kruh mora biti najmanje tri dana star, to je tobože radi našega zdravlja, da si ne bi sa svježim pokvarili želudac. Posljedica jest, da je kruh, uzto što je star i tvrd, još i pljesniv, jer stoji u vlažnoj prostoriji, i da je redovito od miševa i štakora izgrižen. Miševi i štakori, koji dolaze iz smradljivih kanala, izgrizu kruh tako, da su na njemu mišje rupe sve do u sredinu. I to ništa ne smeta, takov kruh se daje robijašu. Kruh je od najlošijega brašna, redovito od pokvarenog brašna. Odkuda im samo uvijek tako loše i pokvare-

no brašno, to nismo mogli nikako odgonetati. Kruh je često puta bio tako loš, da ga baš nikako nismo mogli jesti. Svaki dan bi puni čabrovi kruha bili povraćeni, jer ga robijaši nijesu mogli jesti iako su ostajali gladni. Kruh bi se odnosio svinjama, koje su se gojile. Izgleda da je to i bila svrha upravi kaznione, kad je spremala robijašima samu slabu hranu i pokvareni kruh. Hrana, uz to što je slaba, bila je i jednolična. Na dnevnom redu je kroz duge godine samo loša riža, loši pasulj, gnjili krumpir, smrdljivi kupus, a po ljeti do u kasnu jesen, neprestano nehranjive tikve. To je sve bez pravoga začina i skuhano na najjednostavniji i loš način. Pomanjkanje masti i drugih sastojina, kao i zbog jednoličnosti, organizam slabi i kržljavi, i zbog toga se bolesti lako javljaju. Naročito su želudčane bolesti stalno na dnevnom redu. Najobičnija pojava jest pomanjkanje želudčane kiseline. Ljudi postanu blijedi i slabi. Vuku se uza zid, nesigurno, na nogama, kao sjene. Redovito bljuju, a često puta padaju od slabosti. Godine 1934. i 1935., kada se je nad nama vršio naročiti teror, zbog posve slabe hrane, među nama nije bilo deset od sto, koji nisu primali ljekarije iz ambulante. Svi smo bili blijedi kao sablasti, dosađivali smo liječniku i trošili prije jela solnu kiselinu u vodi. U ovom stanju bolesti i pomanjkanja lijekova i pravoga liječenja u kaznioni, polit. osuđenike su spašavali liječnici zagreb. Liječničke Komore sa lijekovima i pregledom u kaznioni. Zato su naročito zaslužni dr. Vranešić i dr. Belošević. Po propisu mi smo mogli od svoje rodbine dobiti jedamput u mjesecu po nešto hrane, i to ako nismo disciplinski kažnjeni. Ali i to je išlo svakako. Kada bi došao paket sa hranom, onda bi kakav zamazani stražar sa svojim prstima sve zaprčka, zatim nožem na sitno izrezao tako, da se je brzo osušilo, i ako nisi odmah pojeo, za kratko se je vrijeme pokvarilo. Nožem se je hrana usitnila zato, da nebi osuđenik što drugo u hrani primio.

Drugo važno pitanje za osu.enike je bilo pitanje posjećivanja. Osuđenik imade pravo jedamput u mjesecu na posjet i razgovor samo sa najbližom rodbinom. Događa se međutim, da se posjetioce vrati, ma kako iz daleka došli i istrošili se, i to bez pravoga razloga. To se dogodilo mnogima, to se je dogodilo i mojoj rodbini. Posjet je obično vrlo kratak. Osuđenik je od posjetitelja na razmaku od 2—3 metra. Između njih dvije ograde, unutar

kojih stoji tamničar i pazi ti na svaku riječ. Ne smiješ se potužiti posjetitelju da ti je loše. Ne smiješ ništa prigovoriti, što se tiče kaznione.

Službenik obično postupa grubo i osorno prema osuđeniku, i tada u prisustvu njegove rodbine. Grubo se postupa i prema posjetitelju. Kod posjeta događaju se scene. Ako se osuđenik ili posjetitelj nešto potuži ili nešto primjeti, službenik prekida grubo razgovor, posjetitelja tjera van, a osuđenika u ćeliju, s time da kroz neko vrijeme gubi pravo na posjet.

Takovo stanje je prisiljavalo političke osuđenike, da stalno traže bolju hranu, i da imadu slobodan razgovor kod posjeta.

Nama je bilo zlo. Mi smo bili gladni, mi smo bili što grubo, što sistematski mučeni i potlačivani. Takovo zlo, obično je dovoljno da složi ljude u nevolji. Međutim, mi smo bili nesložni, mi smo se sukobljavali, mi smo politizirali.

XV.

U godini 1931. došlo je u kaznionu deset osuđenika Hrvata iz Đakova. Veselili smo se njihovom dolasku, kako nebi, svako se veseli svojemu. Računali smo: biti će nam lakše i prema upravi, koja nas je tlačila i prema komunistima, koji su uvijek spletkarili, zbog čega nismo nikada imali mira. Da nije u tome društvu bilo Željka Klemena, advokata, vjerojatno da naše veselje nebi bilo baš sasvim uzalud. Prije svega počeo se naprasito vladati. Dao nam je odmah jasno na znanje, da je on za nas samo »Gospodin Doktor«. Mrzio je strahovito Hrv. Selj. Stranku i priznate narodne vođe i prvake. U tom pogledu bio je sasvim jasan. Svagdje je smatrao za potrebno da istakne, da je on nešto drugo nego mi ostali: da je on »pravaš«, prijatelj i znanac Pavelića i Perčeca itd. Klevetao je narodne vođe, ispoljavao mržnju protiv seljaštva i seljačkog mentaliteta HSS. U razmiricama između komunista i nas Hrvata radićevaca, on je pristajao uz komuniste i pred njima nas ogovarao. Spočetka nastojao sam na njega djelovati da se opameti, da si učinimo život snošljivim bar mi Hrvati. Ništa zato što je on pravaš, nama to ne smeta, neka bude Hrvat, neka mu budemo bliži mi nego ostali. Kada sam vidio nakon nekog vremena, da ne koristi, da je nepopravljiv, prekinuo sam s njime ja i više drugih Hrvata. Naskoro smo sa-

znali da sa tim gospodinom i štošta drugo nije u redu. Njegovi suosuđenici đakovčani jednoglasno su iznašali stvari, koje su ga stavljale u najlošije svjetlo. Mi smo imali prilike uvjeriti se, da je to sve točno. Zbog toga nije nam žao što se je od nas okretao, poteškoća je samo u tome, što se kroz duge godine u robiji, ovakove elemente mora trpjeti.

XVI.

Mi osuđenici Hrvati zatražili smo od uprave kaznione još godine 1931., da se dade za nas petnaestoricu, koliko nas je tada bilo, prostorija u mladićkoj zgradi, koja je posebno odijeljena. I to prvo radi zdravstvenih razloga, jer je tamo parket umjesto asfalta, kao što je u glavnoj kući i jer je svakako bolje živjeti u prostoriji sa manje ljudi, jer nema toliko prašine kao što je u sobama po 60—80. A onda da ne moramo biti sa kriminalcima niti sa komunistima, koji su bili nepopravljivi. Nije nam uspjelo da dobijemo posebne prostorije, jer to nije odgovaralo diktaturi, koja nije htjela nigdje da vidi političke osuđenike kao takove, koja nije htjela priznati da su politički osuđenici, politički, stoga je nastojala da nas u svemu izjednači sa kriminalcima i još gore. Najviše što nam je uspjelo, da smo u sobi gdje smo bili, da imamo krevete jedan kraj drugoga. Ali i tu je sada došlo do izražaja, kakovim sve sredstvima se je bavila vlast da nam se pokvarilo i otežalo, i praktično zapriječilo, što nam je inače dozvoljeno. Uprava koja nam je to dozvolila, preko službenika, podsticala je kriminalce da nepristanu da nam se uklone, da bi mi približili svoje krevete. Kada je zbog toga dolazilo do sukoba, uprava bi se umiješala, dala bi kriminalcima za pravo, a mi bi bili kažnjavani.

XVII.

Koncem 1931. godine došlo je do promjene upravitelja kaznenog zavoda. Pošto je nama političkim osuđenicima do tada bilo slabo, nadali smo se da će nam možda ta promjena što boljega donijeti, time jer je upravitelj Srbin, koji dolazi iz jedne srbijanske kaznione, u kojoj

se navodno bolje postupa sa osuđenicima. Dabome da smo se prevarili. Kada je došao »brat« Srbijanac Bralović, već prvih dana nam ju uzeo ona najmanja ljudska prava, bez kojih čovjek kao čovjek ne može da živi ma gdje bio. Prije svega grubi postupak, vojničke metode, »mirno« itd. Za sitnicu na kazneni raport i u teške okove. Uvađao je nove disciplinske kazne, koje nisu napomenute u »zakonu za izdržanje kazne«. Između ostaloga »kratko vezanje« po 15 i više dana. Oduzeo nam je baš sve knjige, sav pisaći pribor, svaki i najmanji komadić čistoga papira. Privatno pomaganje u hrani smanjio je na najmanju mjeru itd. Znao bi reći: »To je robija bre! Treba da osetiš robiju«. Ja sam bio zato da se odupremo, da se čuje bar naš glas, jer ako šutiš, onda će te više i bezobzirnije tlačiti. I ostali osuđenici Hrvati bili su zato, ali nas je bilo premalo, pak smo mislili da nema smisla, jer su se komunisti i tada vrlo plašljivo i upravo pokornički ponijeli. Lijepo su svezali sve knjige i predali ih tamničaru bez riječi. Istina, kasnije su se on »revolucionirali«, ali do pretjeranosti, t. j. tako, da su u ime revolucionarnosti i borbenosti radili ono što ne valja i što nam je svima samo škodilo. I ta njihova »revolucionarnost« bila je šarlatanska i teatralna, tako da su onemogućili rad i borbu pravim, stvarno revolucionarnim i borbenim duhovima. Ali o tome kasnije.

U glavnom, upravitelj Bralović oduzeo nam je knjige i sve najnužnije, u zamjenu za okove, lance i druge teške kazne, za najmanju sitnicu, za najbeznačajniji povod. Ipak tako nije moglo ostati. Pred nama je još duga robija. Tko će da izdrži taj teror? Ako već hoće da nas unište, bolje je da nas unište danas, najedanput, uz krik našega glasa, nego da se dademo mučiti i uništavati kroz duge godine, dok konačno ne budemo uništeni kao pokorno roblje. Mi nemamo više šta da izgubimo. Mi robijaši Hrvati smo se uzbunili. Dao sam predloge, koji su prihvaćeni. Jednu nedjelju u jutro, kada se je izlazilo za crkvu, mi Hrvati iziđemo svi pred tamničara na dvorištu. Do tada neuobičajeni prizor u kaznioni. Ja sam mu u ime osuđenika Hrvata odlučno izrazio naš protest na adresu uprave, protiv terora koji se nad nama vrši. Naveo sam to i pismeno uz naznaku naših zahtjeva. Ako se ne udovolji, mi ćemo otkazati svaku poslušnost i stupiti ćemo u štrajk glađu. Još istoga dana nastane među komunistima

komešanje. Tada je ta družba pokazala svoje pravo lice i svoj pravi moral. »Zašto niste i nama javili«, kažu, »i mi bi se pridružili. Hajde da pregovaramo«. »Šta da vam javljamo?« odgovaram. »Vi ste predali knjige dobrovoljno i šutite. Što da pregovaramo? Zar ne vidite kako je? Borite se ako hoćete!« Šalju neke posrednike k meni. Neće da dođu kolovođe sami. To je stvar prestiža. Jer prije svega nezgodno je slušati sve što Bernardić kaže. A onda čemu razgovarati sa jednim čovjekom protiv čijega stava i utjecaja se oni bore svim sredstvima. Oni, marksistički kolovođe, koji imadu u »malom prstu« sve teorije Marksa i Engelsa, a neznadu što je najbitnije u životu borbe. Štogod predlažem za njih ne valja, »previše je revolucionarno«, »došli bi u sukob sa kućnim redom«. Takav je bio njihov stav tada. A onda: »Bernardić bi htio samo da komanduje«. (A šta da parlamentariziram sa petljancima, koji ne znaju što hoće ili nemaju kuraže!).

Ali sa kakovom rabotom su se počeli sada baviti. Dok su samnom pregovarali preko posrednika, dotle su komunističke vođe osobno, naročito je zapažen Tomanić, počeli da hvataju ostale osuđenike Hrvate i počeli im govoriti ovako: »Nemojte ići u akciju, nemojte štrajkati, jeste li ludi? Nemojte slušati Bernardića, nastradati ćete. Uprava će vas sve baciti u samicu, u okove, a štrajk glađu to je teška stvar«. A zašto su to radili? Za njih je bilo uvijek i svagdje od strahovite važnosti stvar grupaškog pristiža. Na primjer, tko je jednu akciju započeo, tko ju je vodio, tko je šta predložio, od koje grupe ili koterije je što poteklo, a to je bilo naročito važno. Samo pod tim vidom posmatrali su da li je dotični predlog ili akcija za prihvatiti. A pogotovo ako se radi o predlogu ili akciji Ivana Bernardića. Neka ga vrag nosi. Zašto da se prizna valjanost nečega što potiče od jednog čovjeka, koji neće da znade ništa o komunizmu, i koji nije za »političku suradnju« sa komunistima? Neka je najbolje, ne prihvaća se, onemogućava se izvedenje njegovoga predloga pa i započete akcije. I zato ovu akciju Hrvata za poboljšanje životnog položaja političkih osuđenika, već zato što je to akcija Hrvata i što ju predvodi njima toliko omraženi Bernardić, treba ju onemogućiti, treba Hrvate obezhrabriti, borbeno demoralizirati, međusobno pocjepkati, Bernardićev utjecaj bar smanjiti pa ako već treba

voditi akciju, voditi ćemo je mi komunisti, neka se vidi i čuje da smo to postigli baš samo mi komunisti, a drugima ćemo se poslije izrugivati i isticati da se bez nas komunista ništa ne može. Koliko je to bila bijedna, sićušna i petljanska rabota ljudi, koji hoće da vode svjetsku revoluciju i da preobraze svijet! Koliko je ta rabota bila petljanska naročito u teškim i nezavidnim robijaškim prilikama, gdje je bilo, po svakom zdravom razumu, glavno postići, suprotstaviti se nasilju, a ne tko je predložio i tko vodi. I komunisti su potpuno uspjeli u toj svojoj namjeri. Uspjeli su zato, jer smo mi Hrvati imali među sobom Dra Željka Klemena i jednog očajnog i komunistima privrženog Antona Budrovca, koji je naskoro otišao k njima. Dr. Klemen koji nikada nije imao kuraže da otvoreno istupi sa svojim odijeljenim, a često i sumnjivim stavom, zbrka mu je dobro došla, prihvatio je vrlo rado komunističko tumačenje o opasnosti borbe protiv uprave, tim više jer je on bio tada stvarno miljenik uprave, jer nije izdržao niti jednoga časa samice prvoga stepena kazne, i kada smo išli k tamničaru da govorimo o našim postavljenim zahtjevima, dr Klemen oduzeo je od tamničara natrag list na kojem sam ja naveo energično naše zahtjeve. Jer on kao miljenik uprave zavoda, nije se mogao protiv nje boriti, kada je od nje primao i još očekivao naročite olakšice.

XVIII.

Kada su komunisti pomoću dra Klemena i Budrovca onemogućili akciju osuđenika Hrvata, to je upravu raskuražilo pa je počela još bolje da nas terorizira. Ja sam od tada ostao u kaznioni jedna bijela vrana, koji sam kao takav sa strane uprave nročito teroriziran, a sa strane komunista i njihovih eksponenata, naročito klevetan. Komunisti su se međutim vrlo polako spremali i dogovarali, da povedu akciju za poboljšanje položaja, tako da budu oni vođe i inicijatori. Složili su se brzo kad je trebalo napraviti nepriliku nama Hrvatima i meni. Ali nisu se mogli složiti, tko će od njih da vodi, t. j. koja frakcija i »pretstavnici« frakcija. Uprava je međutim stalno pravila premetačine kod mene, tražila povoda za postupak protiv mene i huškala je protiv mene kriminalce. U isto vrijeme dao je upravitelj Bralović jednu nepravednu i

ludu naredbu i zabranu. Nama katolicima zabranio je kupovati i od svećenika primati katolički vjerski kalendar. To je do tada bilo uvijek dozvoljeno i kriminalcima. A »dozvolio« je da kupujemo kalendar Sv. Save, pravoslavni vjerski kalendar, u kojemu je uzto bilo hvalospjeva diktaturi. Kada nam je stražar to došao javiti, mi Hrvati smo se uzbunili, jer to nam je bila još jedina knjiga koju smo dobivali, a ja sam poviknuo: »Što misli taj bjelorukac Bralović, i eksponent Pere Živkovića? Još ima pet milijune Hrvata!« Za to sam bio odmah izveden na kazneni raport. Za čudo nije me kaznio, nego me je samo čudno gledao, otkud ja znadem da je on bjelorukac. »Što kažeš ti bre?« Ali sam ipak morao ići na spavanje u samicu »da ne pravim bunu u sobi«. Uprava je naime već doznala da će sutra biti štrajk glađu. Komunisti su se konačno odlučili. Jedna veća grupa od njih, Slovenci, ne ulaze u štrajk. Dr. Klemen sa đakovčanima ne ulazi u štrajk. Od Hrvata štrajkuje nas manji broj. Štrajkalo je svega oko 80 ljudi. Došao je odmah inspektor Jelić iz ministarstva. Za četiri dana štrajk je uspio u potpunosti. Vidjet ćemo, da je to i jedini štrajk glađu, koji je uspio u potpunosti. Poslije, kada se štrajkovalo samo toliko da se štrajkuje, tada je je time taj način borbe kompromitiran, kada je vlast vidjela da se iz štrajka glađu ne želi povući krajnje i najteže posljedice, štrajk glađu nije bio više plašilo za vlast. Komunisti su taj štrajk naročito isticali kao svoje djelo i pobjedu — to je ono što su htjeli, kada su plašili moje drugove Hrvate protiv štrajka — iako po njima samima nebi bilo niti toga štrajka, niti te pobjede.

XIX.

Tom zgodom tražio sam kod inspektora ministarstva Jelića, da me se premjesti u lepoglavsku kaznionu, radi zdravstvenih razloga. Zdravlje mi se naročito pogoršalo. Na nas, koji smo iz planinskih krajeva, loše je djelovala srijemska klima, loša mutna voda, uz inače teške posljedice policajskih batina, koje sam još uvijek osjećao.

Inspektor Jelić mi je odgovorio: »Vi ne možete biti premješten u Lepoglavu, **jer tamo je vaš elemenat.** Za vas je određena Mitrovica za izdržavanje kazne. Dakle Lepoglava je čisto hrvatski kraj, i zbog toga ne mogu

tamo. Kasnije mi je bilo drago što tada nisam u tome uspio, jer sam saznao, da su neki politički osuđenici koji su tamo bili po svojoj želji premješteni, morali iznova izdržavati prvi stepen kazne, premda je to protiv propisa, i to ne dva tri, nego šest mjeseci.

XX.

Nakon uspjeha štrajka glađu, nastalo je izvjesno olakšanje. Probijen je led. Nastalo je kod službenika i stražara uvjerenje, da se sa nama ne može neodgovorno činiti šta se hoće. Imali smo ipak stalno neprilike sa mušičavim odredbama upravitelja Bralovića, i njegovim pokušajima, da smanji one, takozvane »poboljšice«, koje smo štrajkom postigli, i da ponovno uvede stanje terora. Ali ljubomorno čuvanje stečenoga, sa strane političkih osuđenika, i njihov nastup, prisiljavalo ga je da takove svoje odredbe povuče.

XXI.

Početkom 1932. godine došle su u kaznionu dvije grupe osuđenika Hrvata. Jedna grupa iz Pakraca, sa kojom je osuđen na smrt poznati hrvatski uzor omladinac-seljak, Ivan Rosić. S njima je došao i Ivan Ljevaković-žandar, sa kojim, zbog njegovih naročitih uloga kroz istragu, proces pa i u kaznioni, nitko čestiti nije htio da imade nikakovoga posla. Druga grupa je došla iz Zagreba, a sa njom jedan intelektualac.

Mi osuđenici Hrvati imali smo nesreću i nepriliku sa svim našim intelektualcima u robiji, koji su dolazili u kaznionu, (ne mislim na one u »kustodiji honesta«). Dok su komunistički intelektualci gorljivo tumačili i podržavali među svojim ljudima onu političku ideju radi koje su došli u zatvor, kod naše hrvatske gospode i intelektualaca (svi su se dali nazivati sa »gospodin«) bilo je posve obratno. Svi su manje više, kritizirali hrvatsku narodnu politiku i narodne prvake, propagirali su među hrvatskim robijašima tuđe ideje, a uzto i neke svoje ideje, čime su se otvoreno i izrazito suprostavljali ne samo hrvatskoj narodnoj politici, hrvatskim narodnim vođama, nego i samom hrvatstvu. Sve je to dovodilo do zbrke i kaosa i bilo glavni uzročnik nesloge koja je više manje

vladala među osuđenicima Hrvatima. I svi su ovi intelektualci htjeli da budu neke »vođe«, okupljajući oko sebe neku ličnu gardu.

Karakteristično je da su mnogi hrvatski intelektualci nakon 6. siječnja 1929. izgubili glavu. Kod njih je nastao neki politički očaj i bezkičmenjaštvo. Ako je netko od intelektualaca ipak politički radio i stradavao, odmah je pomišljao da je on takova vriednota, da može kritizirati legitimne narodne predstavnike i davati im lekcije iz predmeta politike. U robiji je već postalo pravilo, da kakogod koji intelektualac dođe u kaznionu, da tako nastaje veća zbrka među ljudima. Od osuđenika Hrvata, koji su u najtežim časovima znali držati čeličan i značajn stav u smislu hrvatske i narodne politike, u smislu ideja braće Radića i politike Dra Mačka, to nisu bili intelektualci, to nije bio niti jedan hrvatski intelektualac, to su bili radnici i seljaci. Gospoda doktori i studenti bili su u robiji na sramotu hrvatstva i na veliku štetu i poteškoću čeličnim karakterima i dosljednim Hrvatima robijašima. Ali kasnije kad su izišli van iz zatvora, kad su zauzeli položaje, tko bi mogao i smio reći da su to ista ona lica, taj bi samo sebi naškodio. »Robijaška psihoza i nervoza« opravdavala je sve.

XXII.

Potreba stalnog natezanja sa upraviteljem Bralovićem, koji je činio stalno pokušaje pogoršanja našega životnog položaja, koji je bio poznat po svojoj mušičavosti stalnog mijenjanja svojih naredbi na gore, dovodilo je do pronalaženja više načina borbe. Za svaku se stvar nije moglo ići u štrajk glađu. Najobičniji način bio je zajednička prijava na raport i zajednički istupi na dvorištu pred tamničara, u svrhu stavljanja izvjesnih zahtjeva. To je bilo često, a bila je nužda. Značajan je naročito jedan istup, kada smo se morali boriti protiv tučenja osuđenika u samici, i protiv »kratkog vezanja«, u čemu je Bralović bio specijalista. Bilo je vrlo burno i svakojakih scena. Bilo je pokušaja da nas se rastjera sa stražom, koja je bila već spremna, sa bajunetama na puškama. Nije im koristilo, nismo se htjeli razići i tražili smo da dođe Bralović. Morao je doći. A kada mu nije koristio grubi nastup, jer smo mi mnogi davno prije izgubili ono

što se zove strah, morao je spustiti glas i lijepo razgovarati. Obećavao nam je, da političke osuđenike neće tući i vezati, a da što se nas tiče za kriminalce. Mi to tumačenje i obećanje nismo mogli prihvatiti. Mi nismo mogli trpjeti tučnjavu i stalni krik i grozni zapomagaj iz zgrade samica. A onda kada se tuče kriminalce, jedan korak je do toga da se tuče i političke, tim više, jer su tukli i političke osuđenike. Više političkih osuđenika bilo je tučeno u samici prije i poslije toga. U tom svome »poslu« stražari bi se znali »zabuniti«, »nisu znali« da je dotični politički osuđenik, i namlatili bi ga. Nemoguće je sve to potanko opisati, jer toga je bilo mnogo. Ne bi bilo smisla naročito isticati tko je to od stražara činio, kada su tukli skoro svi, čije je to bila dužnost. Kažem dužnost, jer mora tući osuđenika, kao što mora ići na stražarsko mjesto. Zato nisu toliko odgovorni stražari, pa makar bili najkrući, nego uprava i sistem koji im je to stavljao u dužnost, ili im to nije branio. Tada nam je uspjelo da se kroz kraće vrijeme ne veže i ne tuče, ali se onda počelo iznova. Jednog dana dok sam bio na šetnji, opazim da prolazi drugim krajem dvorišta Načelnik ministarstva pravde Milković, poznati tlačitelj osuđenika, naročito političkih. Odmah predložim komunistima, da pođu neki od njih samnom, da protestiramo protiv ponovnog »kratkog vezanja« i protiv tučnjave ljudi u samici. Nisu htjeli ići, izgovarali su se svakako. Bilo im je krivo što sam to ja predlagao i što sam ja kraj toga bio. To je bilo ono njihovo staro. Za njih je bolje da budu ljudi nadalje tučeni i vezani, nego da ispadne tako da sam ih ja od toga spasio. »Dobro, kada ne ćete vi, idem sam«, kažem im, i odlučno pođem prema načelniku Milkoviću. Kada su komunisti vidjeli da ću ja poći i bez njih, u strahu da ne bi ja sam »pobrao slavu« za uspjeh, poslali su brzo zamnom dvojicu svojih nespretnjakovića, Kraša i Paunovića, koji su uz mene bezpomoćno stajali dok sam se dugo natezao i raspravljao sa načelnikom Milkovićem. Konačno je pristao da se ne tuče i ne veže, ali da bude nešto i na njegovo, umjesto vezanja ima da bude neke vrste okovi za ruke. Kada to nisam mogao onemogućiti, tražio sam da lanac na tom ručnom okovu bude šta lakši i što dulji, da kažnjenik može kretati rukama. To mi je i uspjelo. Išao sam s njim u radionicu da ugovorimo oblik okova i duljinu lanca, t. j. da bude što lakše, ako već nije za uklo-

niti. A pošto je to bilo lagano, Bralović ih nije htio niti primjenjivati. I zaista, kroz neko vrijeme tučenja i vezanja nije bilo. Ali samo kroz neko vrijeme.

XXIII.

U toj borbi protiv uprave formirala se neka robijaška »diplomacija«. Svaka grupa, a unutar tih grupa svaka frakcija imala je svoga »pretstavnika«, koji je u njeno ime išao pred upravu da »zastupa«. Ljudi su se igrali politike. Bilo je elemenata, kojima je naročito godilo »zastupati«, »pretstavljati«. To je bila ona pasmina ljudi, koja uvijek i svagdje voli da se ispoljava, da ih se vidi iako nisu za ništa valjanog sposobni. U tom svom »zastupanju« znali bi se tako uvaženo držati, kao da zastupaju kakov SSSR, ili bar Veliku Britaniju. Da je bio prisutan kakov filozof psiholog, imao bi mnoštvo materijala za prosuđivanje ljudskih karaktera i ljudskih slabosti. Među političkim osuđenicima bilo je nesumnjivo pametnih ljudi, čeličnih karaktera, pravih i valjanih političkih boraca, ali bilo je petljanaca i šarlatana svake vrste. Naime luda diktatura, uz prave borce i iskrene idealiste, bacala je u zatvor svašta za ništa. I tako su se nazivali »borcima«, samo zato jer su u zatvoru i takovi elementi, koji se nisu niti borili, niti su se htjeli boriti, ali su imali tu nesreću da su zbog bilo čega postali žrtve diktature. I tako je u robiji nastao problem šarlatanije. Ovakovi bi pravili naročitu upotrebu od svoga naziva »politički osuđenik«. Ovakovi su smatrali da se mogu stavljati, ne samo uz bok svakom pravom i ozbiljnom političkom borcu, nego čak i pred njega, kritizirati ga i klevetati ga. Šarlatan hoće da se »bori« samo da se njega vidi i da se za njega čuje. Dabome, kada dođe do »gustoga«, šarlatan se znade vješto izvući, a druge koje je zaveo, ostavlja na cjedilu. Ako borba uspije, šarlatan naročito ističe, da je to on predložio, da se to zna i zapamti. Kada se razboriti elementi suprotstavljaju šarlatanskoj »borbi radi borbe«, i radi ličnog isticanja, šarlatan kleveta i nazivlje te razborite ljude »kukavicama, konfidentom u službi uprave« itd. Iz svega toga, u tjesnoći robijaškog života, nastaje kaos, nesloga, problem i poteškoća šarlatanije. A uz pomenutu pasminu ima dosta takovih, koji su se kroz procese, u istragi i inače vani zaprljali, izdavajući svoje

drugove i slično, u želji da se rehabilitiraju, jer ih drugovi preziru, i oni hoće da se »bore« u kaznioni, oni naročito viču, oni su vrlo bučni, oni žele da svrate pažnju drugih na svoju »borbenost«. I zaista neupućeni mora dobiti utisak: »To je zaista borac!« Sve te stvari, ma koliko ih tko smatrao ozbiljnim ili neozbiljnim, zadirale su naročito u život političkih osuđenika, i u tijesnim prilikam dugog robijaškog života stvarale su naročite poteškoće za njihov život.

A uza sve to postojala je ona komunistička: »potreba revolucioniranja drugova«. Stalno provađanje nekih partijsko-političkih eksperimenata. Svaki čas »u borbu« za nešto, bilo što, često puta za ništa. Ako ne ćeš, ako promišljaš, ako tražiš razloge, onda si »hulja«, konfident i štrajkbreher«, i »u službi uprave«.

Za ozbiljne ljude i prave borce, ovo je bilo teže, veća robija od onoga što se robija zove.

XXIV.

Načelnik ministarstva pravde, odjela za kaznione, Milković, imao je najviše udjela u potlačivanju političkih osuđenika, a da ne govorim u pogledu kriminalaca. Zbog toga je bio ozloglašen. Po propisu, kada bi on dolazio u kaznionu, svaki osuđenik imade pravo da dođe pred njega i da mu otvoreno izjavi svoju molbu ili žalbu. Taj gospodin shvaćao je svoju dužnost tako, da osuđenika treba uvijek potlačivati, jer je osuđenik, a povrh toga kao veliki Srbin i režimlija, političke osuđenike naročito je mrzio. Kada bi osuđenici dolazili, molbe bi redovito odbijao, a na žalbe protiv uprave odgovarao bi tako, da bi pred upraviteljem, da on vidi, kako treba još gore postupati sa osuđenikom, osuđenika izgrdio, zatim ga kaznio bacanjem u okove i samicu. Sav postupak uprave prema političkim osuđenicima, bio je u duhu njegovog postupka, naputka i naređenja. A svakako je znao za sva ona zlostavljanja osuđenika, jer tko pozna strah i štreberstvo kaznionskih stražara i činovnika prema gore, ne može povjerovati da bi oni to činili na svoju ruku, dabome osim pretjerane revnosti u stvari naređenja, koje je dobio. A onda prigodom svog dolaska u kaznionu, Mil-

ković bi sam znao pokazati koliki je krvolok. Pošto sam ja tada ponajčešće u ime osuđenika Hrvata dolazio pred upravitelja i njega, radi naših potreba, imao sam s njim mnogo posla i natezanja. Prema političkim osuđenicima, naročito u početku, znao je nastupati bahato, ali pošto je znao dobiti dolične odgovore, znao bi se na čas umjeriti. Čovjek si ne smije dozvoliti neko imponiranje od ovakovih tirančića, nego mu odgovoriti jednakom mjerom, ali ujedno tako da mu čovjek neda time povoda protiv sebe. Politički osuđenici nastupali su bez straha. Sa ovakovim tirančićima trebalo je znati raspravljati. Bilo je osuđenika, pa i intelektualaca, koji su nastupali nerazmišljeno, smatrajući da borbenost opravdava neuljudnost i nerazmišljenost. Svaku nepromišljenu ili uvredljivu riječ pojedinaca, upotrebljavali su protiv političkih osuđenika, uzimajući kao povod, da im se ne dozvoli postavljeni zahtjev. Ja sam u mojim pregovorima sa takovima pazio, da nastupam uljudno ali odlučno. Ako je trebalo, lupao sam mu i po stolu, ali sam pazio na riječ. Jednom zgodom kada sam raspravljao sa Milkovićem o potrebama polit. osuđ., rekao sam mu, da će teror koji se vrši nad nama biti poznat ne samo u našoj javnosti nego i u inostranstvu, i da to svakako neće biti ugodno režimu diktature, koji se nastoji prikazati u inostranstvu drugčijim, počeo je na to da bjesni. »Šta! Kakovo inostranstvo? Tko nama što može? Možemo učiniti sa vama što hoćemo, to je naša unutarnja stvar. Ne vjerujete li Bernardiću? Sada vas mogu baciti u samicu i okove! Evo sada, ovaj čas. Tko mi šta može? Ne vjerujete....«, i uto se počeo približavati k meni sav bijesan i raskolačećenih očiju, kao da će me napasti i dati naređenje da me se baci u samicu i okove. Nato mu odgovorim: »O da, vjerujem da vi to možete učiniti gospodine načelniče, ali ja ne vjerujem da bi se vi kao inteligentan čovjek htjeli tako poniziti!« Što sam ja mislio o njegovoj inteligenciji to je druga stvar, ali to ga je razoružalo. Zastao je, raskolačenih očiju i zbunjeno me pogleda i povuče se natrag za stol.

Kada sa političkim osuđenicima nije mogao doći na kraj neposrednim razgovorima, onda ih više nije htio primati, nego je naše zahtjeve rješavao sam u kancelariji. Dabome, uvijek negativno.

XXV.

Svake nedjelje i blagdane išli smo u crkvu. Kada bi svećenik držao propovjed ili čitao Evanđelje, komuniste bi baš tada spopala kijavica i kašljanje, a uzto su se loše i nepristojno ponašali.

Dabome da je to izgledalo gadno i nekulturno. Razborit čovjek ako sam ne vjeruje, bar je u ovakovim prilikama pristojan, i poštuje uvjerenje drugih. Ali tako je kod pametnih ljudi...

Naročito im je smetala propovjed katihete Mirkovića.

Jedne nedjelje, zbog nepristojnog držanja, stražar je tiho pozvao jednog komunistu da iziđe iz crkve van. Nato su ostali komunisti povikali: »Idemo svi!« i bučno i demonstrativno iziđoše van iz crkve. Čovjek ne mora biti pobožan pa da se nad tim zgnjuša.

Za to su bili odvedeni u samicu, gdje su ostali kažnjeni više tjedana. Nazvali smo ih »pobunjeni anđeli«.

Komunisti su stalno odgovarali političke osuđenike Hrvate od vršenja vjerskih dužnosti. Hrvati su naime, više manje, redovito vršili svoje vjerske dužnosti i pjevali na koru. Komunisti i njihovi eksponenti Franekić, Ožanić i pojedini hrv. intelektualci, protumačili su da je nedolično da politički revolucioneri vrše vjerske dužnosti. To sve nije imalo nikakovog uspjeha.

XXVI.

U tišini jedne jesenske noći u godini 1932. odjekne strahovito kroz noć plotun većeg broja vojničkih pušaka. Prestrašeno i iznenađeno, svi osuđenici poskakaše naglo iz svojih robijaških kreveta. Nato je nastalo pojedinačno puškaranje, koje je trajalo više časaka. Glas pušaka dolazio je od istočne strane dvorišta kaznione, gdje se nalazila bolnica. Nato se čuo glas tamničara: »Sto-o-j! Ne pucaj!« Pucnjava je prestala, ali za čas čuo se strahoviti jauk, krik i zapomagaj ljudi, što je strašno i sablasno odjekivalo u noć. U tom su ih času noževima klali i kundacima udarali. Jauk nije prestajao, nego je postajao sve češći i približavao se. Popeli smo se na prozore i gledali na osvjetljeno dvorište. Stražari vuku između sebe polumrtve, izsakaćene ljude prema zgradi sa-

mica, a neki osuđenici idu sami polako, samo se vuku. Vrlo polako ide ta sablasna povorka prema zgradi samica, opkoljena mnoštvom naoružane straže — bajunete na puškama — uz jecaj boli. Jedan osuđenik išao je otraga, nije bio povređen. To je bio neki Srbijanac, izdajica svojih drugova i zato su ga poštedili.

Nekoliko kriminalaca, dva Hrvata, Miklaužić i Ruškan i komunista Babović, odlučili su se na bijeg iz kaznionske bolnice. Uprava kaznione je zato znala tri dana prije pokušaja bijega, ali nije htjela da to spriječi tako, da ih premjesti iz bolnice i da učini osobnu premetačinu, nego, jer je htjela namjerno da izvrši pokolj nad ljudima, valjda radi zastrašujućih razloga, dopustila je pokušaj. Tri čitave noći čekala je straža u zasjedi. Jednoga kriminalca ubili su na mjestu, a ostale su metcima, bajunetama i kundacima strahovito izmrcvarili. Samo izdajica bio je pošteđen. On je znao što će biti, pošao je s njima, ali u odlučnom času sakrio se da ne bude povrijeđen. Kada su ih odvukli u samicu, pozvali su liječnika, koji ih je povezao. Nakon par dana, onako slabe, izmučene, transportirali su ih u druge kaznione. Povrh toga, izvedeni su na sud i kažnjeni su za pokušaj bijega.

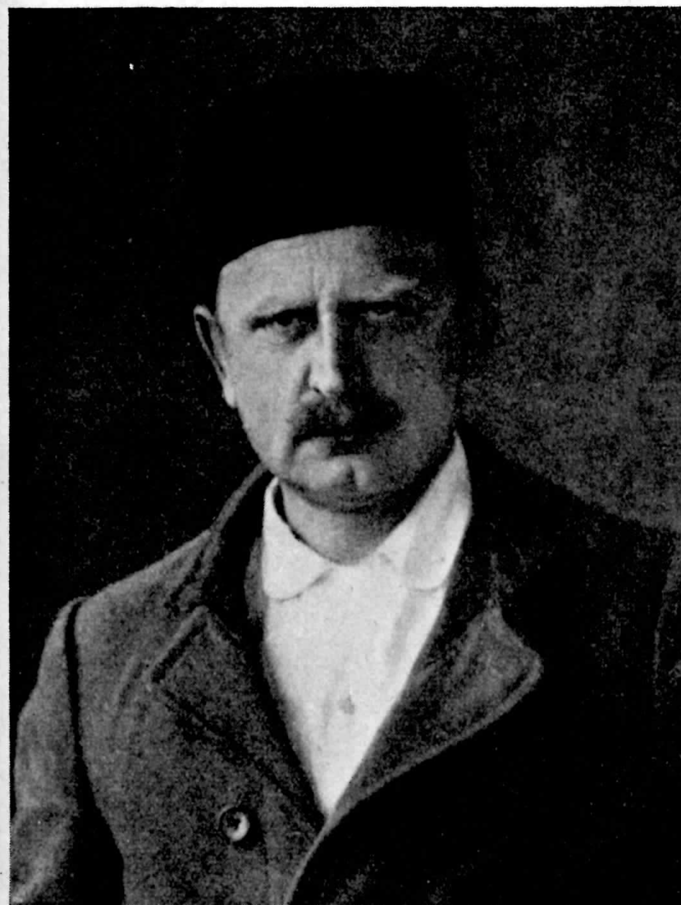
XXVII.

Kakogod se vrijeme robijanja produživalo dalje, uz poteškoće same robije kao takove, uz poteškoće borbe i natezanja, koje su imali politički robijaši sa upravom kaznione i sa ministarstvom pravde, za život robijaša postajao je svaki dan sve više i više jedan treći, mnogo važniji problem, i to problem unutarnjega života. Kada se vani, »na slobodi« raspravljalo o životu robijaša, o njihovoj neslozi, nikada se nije znalo pravo prosuditi uzrok svega toga. I ozbiljni ljudi znali bi to sve svesti na razloge »lične svađe«, »nervoze«, »robijaške psihoze« itd. Nema veće zablude od toga. Izdržao sam jedno zdrugim deset godina zatvora i imao sam prilike da mnogo čega doživim, da mnogo toga vidim i neposredno osjetim. A imao sam dovoljno prilike da o svemu tomu razmišljam. I baš zato se odlučno suprotstavljam uobičajenom mišljenju, da su »lične« stvari, »nervoza« i »robijaška psihoza« uzrok neskladnom životu ljudi, većinom u zrelijim godinama. Istina, bilo je ličnih opreka pa i nervoze i psi-

PRVI HRVATSKI ROBIJAŠI U MITROVAČKOJ KAZNIONI.

JOSIP PREDAVEC

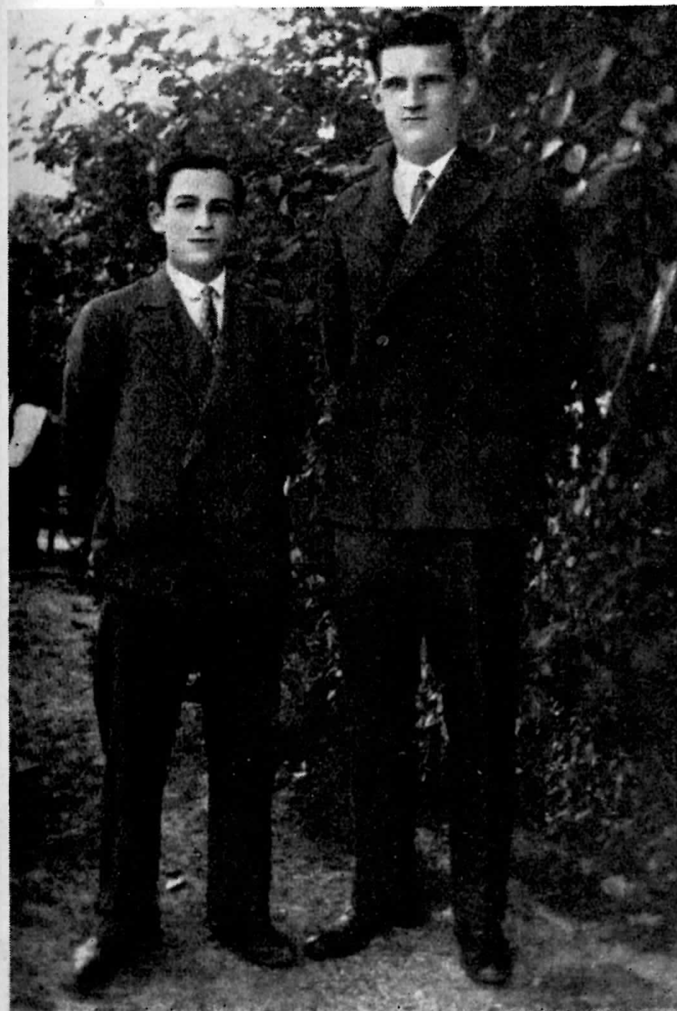
Hrv. narodni i politički prvak kao robijaš u Lepoglavi.

HRVATSKI HEROJ

MARKO HRANILOVIĆ
Umro na vješalima

DRUGOVI U ŽIVOTU, BORBI I SMRTI

MARKO HRANILOVIĆ I MATIJA SOLDIN
(Prije hapšenja)

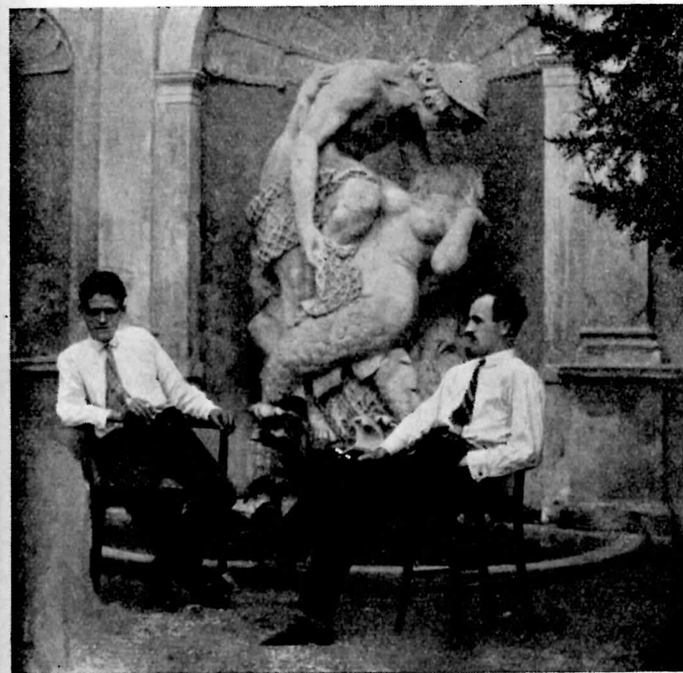
Obnovljeni grob Marka Hranilovića u Sošicama, Žumberak.

JOSIP BEGOVIĆ

Hrv. narodni borac, obješen u Beogradu.

DVA DRUGA, DVIJE ŽRTVE

JOSIP TARLE I STJEPAN SABOL

Poznati hrvatski rodoljubi. Na policiji izmučeni, po zatvorima ispaćeni nakon izlaska iz kaznione podlegli i umrli.

JOSIP POROPAT

Josip Poropat spada među one žrtve terora diktature, koje su najteže mučene i uništavane. Poropat je kod hapšenja teže ranjen, u policiji strahovito izmučen i bačen iz visine kroz prozor na cement, i tako uništen.

hoze. Ali takove stvari nisu nikada davale ozbiljnog povoda za trajnije i veće razmirice. Kada bi se pojedinci časovito razljutili i sukobili, preko toga bi se brzo prešlo, jer su i sami osjećali, da nema smisla srditi se zbog nečesa što je stalno na dnevnom redu. A osim toga zajednički život u istoj kući, u istim prostorijama, prosto je ljude prisiljavao da se pomire, i da napuste srdžbu zbog osobnih i nervoznih razloga. To znade svako tko je bio bar malo sa većim brojem ljudi u zatvoru. Ja znadem za mnoštvo primjera, kako su se ljudi posvadili pa i potukli zbog ličnih stvari i zbog nervoze, ali su ubrzo prešli prešli preko toga kao da nije bilo ništa, i još su postali naročito dobri prijatelji. Nikada takove stvari, koje su potjecale iz same nervoze i ličnih opreka, nisu trebale biti predmet razgovora, niti su se čule izvan kaznionskih zidina. A »robijaška psihoza«, što je to? Ako imade nešto takovoga, nešto izvan ljudi, u samim uzničkim i kaznionskim zidovima, to mora da imade samo jednu dobru, pozitivnu stranu. Svako tko je bio nešto dulje u zatvoru, a ako je znao da opaža i razmišlja, mogao je da opazi da zatvor imade jedno svojstvo, da ljudske karaktere stavi u pravo njihovo svjetlo. Zatvor je najbolje zrcalo za ljudske karaktere. Pokaže li netko u zatvoru karakteristike osobne postojanosti, stalnoga pravca u mišljenju i razgovoru i sređene odlučnosti, taj je u istinu svuda i uvijek takov. A pokaže li netko u zatvoru karakteristiku osobnog vrludanja u mišljenju, u razgovoru i ponašanju, karakteristiku očajničkih i šarlatanskih ispada itd., to mu je bez sumnje stalna karakteristika svuda i svagdje. Ali eto, na slobodi, u redovitom životu, u širem prostoru života i kretanja, ljudi lakše prikrivaju svoje slabosti i mane, dok u zatvoru, u neposrednoj blizini jednog s drugim, već prvoga časa s drugim ljudima, karakter ti se kristalizira, ona lažna umiljatost i uvaženost, u neposrednosti i stalnosti dodira sa drugim, otpada i vidi se tko si i šta si u jasnom svjetlu. Bilo je ovakovih primjera: U robiji su neki intelektualci, u pogledu političkog uvjerenja, stalno vrludali. Sad su ovo, sad su ono, a kada su izišli van, prihvatili su ono što su u robiji naročito napadali, i u ime toga kvarili život postojanim čvrstim karakterima. Neki nisu to ozbiljno shvatili i nazivali su to »robijaškom psihozom«, tim više jer su i dotične političke šeprtlje tako opravdavali. A ako »robijaška psiho-

za« može djelovati na promjenu političkog uvjerenja, kako to da to nije općenita pojava kod svih, naročito kod onih koji su dulje u zatvoru, zašto je ta pojava postojala u glavnom kod intelektualaca, kada su u isto vrijeme mnogi radnici i seljaci bili kao kremen značajevi u pogledu idejne i političke dosljednosti? To neizbježivo dovodi do zaključka, da se imade posla sa slabim, štreberskim i političko-konjukturističkim karakterima, i da intelektualnost ne mijenja karaktera.

Kada je dakle među političkim osuđenicima bilo trajnih i dubljih nesporazumaka, među pojedincima ili među grupama, tome se mora drugdje tražiti uzrok, a ne u »ličnim« stvarima, niti u »nervozi«, ali zato u »robijaškoj psihozi«, u smislu kako sam to gore izložio.

Robijaški unutarnji životni problem mogao bi se označiti u dva pravca: U pravcu šarlatanstva i očajništva većeg broja pojedinaca, zatim u pravcu političkog iživljavanja i političke kortešacije. Ljudi koji su suđeni zbog političkih čina, i kojima su misao i život ispunjeni političkom borbom, ne mogu da ne raspravljaju o političkim stvarima. A kada se nađe elemenata koji vrijeđaju grubo tuđe političke ideale i političke prvake, razumljiv je i sukob zbog toga. Ako je netko spreman da stradava i da primi više godina robije za stanovitu ideju, i za politiku svojih političkih i narodnih prvaka, ne može dozvoliti, a bilo bi i nelogično, da mu se to u oči vrijeđa i napada. A onda, konkretnije rečeno: stalna komunistička propaganda među osuđenicima Hrvatima, upravo dosađivanje i stalno stvaranje nemirnog života zbog toga, zatim nešto kasnije frankovačka »ustaška« propaganda i napadi raznim klevetama, pa i tvorno, na Hrvate pristaše HSS. stvaralo je neizdržljivu situaciju.

Ovakovi reakcionarni elementi, kao što su komunisti i frankovci fašisti, u pomanjkanju idejnih i političkih argumenata, naročito nasuprot HSS., na čiji se račun žele ojačati u Hrvatskoj, bave se stalno klevetama, podvalama, napadima i lažima. Najveća idejna ili osobna politička vrijednota hrvatskog naroda, za njih ne vrijedi ništa, prosto zato, jer im smeta, a kakov najobičniji šarlatan i neznalica, pa makar i kakva moralna propalica, samo ako je njihov, dobar je. Koji su od osuđenika Hrvata, pristaša HSS, bili poznati kao valjani borci, a uz to nepokolebivi pristaše HSS. i Dra Mačka, njih su i komunisti i frankovci naročito napadali i klevetali samo zato, jer su bili valjani i odlučni, jer su kao takovi pripadali ideji i politici koja njima smeta, i jer su bili na putu njihovoj protunarodnoj i protuhrvatskoj propagandi među osuđenicima Hrvatima. Osuđenici radićevci mogli su neko vrijeme preko toga prelaziti kao da ne vide i ne čuje. Moglo se neko vrijeme izbjegavati dodir i razgovor sa tim elementima, samo da se izbjegne sukob, ali to se nije moglo uvijek. Stalno vrijeđanje, klevetanje, svakovrsno brbljanje, vrijeđanje poznatih i priznatih hrvatskih političkih vođa i ideologa, miješanje u naše osobne odnose, a pogotovo kada se vidjelo da njihova tračlerska propaganda ima izvjesnog uspjeha, da pojedine pristaše HSS. izvuku iz našeg društva, na to se je moralo odgovoriti, reagirati, to je dovodilo do sukoba i nesloge, što je imalo za posljedicu da su politički osuđenici nejedinstveno iskupili protiv uprave, kad je zato bila potreba, u borbi za svoja životna prava i potrebe. Kada su komunistički robijaši, kasnije u svojoj komunističkoj brošuri »Robija« (na kojoj su lažno naveli »zapisci hrvatskih narodnih boraca«, i na koju je dao svoje ime njihov eksponent Rupčić) isticali potrebu sloge svih političkih osuđenika, i kada su žalili što te sloge nije bilo, nisu htjeli da zađu dublje u stvar, da istaknu uzroke te nesloge, i to jednostavno zato, jer nisu imali zato kuraže, jer su oni, komunisti i frankovci krivi za tu neslogu, i jer su htjeli, da se ta njihova brošura rasproda u hrvatskim slojevima, i zbog toga su se sakrili iza lažnog napisa »zapisci hrvatskih narodnih boraca« i iza imena jednog svog beznačajnog eksponenta u hrvatskim redovima, Rupčića. U prvome redu komunistička propaganda, zatim frankovačka, fašistička »ustaška« propaganda među osuđenicima radićevcima, i napadi na politiku HSS. u kaznioni; pokvarile su život političkih osuđenika, i onemogućile pravu slogu političkih osuđenika.

A onda šarlatani. Naveo sam da je diktatura bacala svašta, svakojake petljace u zatvor, pravila žrtve tamo gdje je moglo biti bez njih, jer diktatura se plaši svačega i traži neprijatelja i tamo gdje ga nema. Istina, i takovi su ljudi žrtve, ali nije svaki »borac« samo zato što dođe u zatvor. Šarlatani, elementi sa slabijim ili nikakovim idealizmom, političke račundžije, koji vole da se ističu, da odigravaju uloge, za koje nemaju ni sposobnosti

ni morala. Mnoštvo političkih robijaša treba da im posluži kao objekt, pomoću koje će se ispoljiti kao »vođe« i »šefovi«. Među njima imade mnoštvo očajnih natura, koji svoje ispade, jer im je robija teška, nastoje prikazati kao junaštvo. Imade dosta takovih, koji su se kroz procese loše ponijeli, zaprljali se, izdavajući svoje drugove i svoje principe. A sada u kaznioni, na račun robijaškog mira, oni se žele ispraviti, rehabilitirati, gurajući svaki čas u »akciji«, u »štrajk«, i slično, i onda kada to nije potrebno. Ali da se vidi kako su oni za borbu. Pravim borbenim elementima šarlatan osporava borbenu vrijednost, protiv takovih šarlatan uvijek nešto pripovjeda, burgija, kleveta. Šarlatan izazove vlast, gurne u »akciju«, a kada nastane opasno, on se povuče, a drugi stradaju. To je bila glavna karakteristika unutarnjeg života političkih robijaša. Za razumne i iskusne ljude, za ozbiljne idealiste i borce, ta je situacija postajala sve nesnošljivija. Naročito je bila teška za Hrvate radićevce, tim više jer mi svoj život nismo mogli srediti, zahvaljujući komunistima i njihovim eksponentima, koji su osuđeni kao Hrvati, a u robiji živili kao komunisti i služili komunistima. Ja sam bio glavna meta napadaja sa strane komunista i njihovih eksponenata, a kasnije i sa strane frankovaca. I sami su smatrali da sam na putu njihovoj propagandi i šarlatanskom isticanju. To se protumačilo da sam »protiv sloge«. Odlučio sam da se povučem i da otiđem opet svojevoljno u samicu. Predvidio sam, a daljnji događaji dali su mi za pravo, da će među političkim osuđenicima biti stalno taj kaos, zahvaljujući gore spomenutim pojavama i karakteristikama. Boriti se protiv terora uprave i podnašati neprilike iz unutarnjih loših robijaških odnosa, to nije bilo moguće. U tom kaosu kroz duge godine, mogao bih uzalud izgubiti vrijeme, a uzto zdravlje mi je postajalo sve slabije. Nabavio sam si nešto knjiga, i povukao sam se, sada za stalno u samicu Neka se vrzino kolo odigrava bez mene. Od tada sam uz prekid bio samo svjedok kaznionskih događaja.

Najveći dio svoga robijaškog ževota proveo sam u ćeliji. Izuzevši više mjeseci disciplinske kazne, sve ostalo proveo sam dobre volje u samici. Samotni život u ćeliji imao je svakako svojih loših strana, ali ja sam ga ipak pretpostavljao životu skupnog zatvora. U samotnom zatvoru ćelije čovjek mora znati vladati nad samim sobom,

mora biti budan da ne podlegne psihozi, melankoliji, sjeti ili očaju. Mora si stvarati dobro raspoloženje, podizati vjeru, podržavati samo ljepše prododžbe, riječju, podržavati budan duh, jer o tome ovisi mogućnost izdržanja kaznionske dosade, jednoličnosti, te uz sve druge poteškoće toga života, što je najvažnije, sačuvati kroz duge godine toga života, zdrav razum. Koliki su otišli iz kaznione poremećenog uma samo zato, jer nisu znali sobom vladati! Na mnoga nerazumijevanja i prigovore sa strane prijatelja, tome mome samotnom životu u kaznioni, kao i na kampanju koja se je vodila u kaznioni od strane komunista, sa jednom tendencijom, proti »individualnog života«, mogu odgovoriti potpuno sa riječima jednog njemačkog robijaša, koje na temelju svoga iskustva priznajem potpuno ispravnim, i koje prihvaćam, i koji kaže:

»Za ljude bez duha (Für ungeistige Menschen) skupni zatvor je veliko olakšanje. Oni se mogu tu međusobno razveseliti i od tužnog raspoloženja odvratiti. Tu se neprestano prepričava, smije, zatim gluposti zbiva, dapače i sobni sport tjera, a prigodno se također čestito potuče i igra. Obrazuju se prijateljski i neprijateljski odnošaji, postoji neprestano trač, tako da između radnog vremena prođe vrijeme kao ništa. Više puta se događa, da se ljudi, pa i takovi sa većom školskom naobrazbom, dapače baš takovi, pošto su naviknuti na saobraćaj i na svakodnevno prepričavanje, javljaju se iz samotnoga zatvora za skupni zatvor, ili ih se na liječnički nalog u isti mora preseliti, jer u ćelijskoj samoći budu podvrgnuti sjeti, dapače, u njima se razvije teška psihoza. Bude također i političkih osuđenika iz naobraženijih obitelji, koji nakon kratkog vremena u ćeliji budu izvrgnuti opasnosti ludila, dapače i samoubijstva, sa žalošću dan i noć plaću, na koncu počnu i bjesniti, i sklopljenim rukama bačaju se pred liječnika, moleći, da ih se premjesti u skupni zatvor. Drugčije se odnose ljudi, u kojima ... jedna jaka duhovna klica potiskava prema razvitku. Njima je taj skupni život, koji ubija duh, sa duševno ograničenim, i svemu što je duhovno, neprijateljskim ljudima, među kojima imade takovih, koji stoje na najnižem stupnju ljudske izobrazbe, jedna muka koja postaje od dana na dan sve teža, jer manjka mogućnost za povući se, i biti jedamput sam za sebe, konačno također vodi do psihoze, ako nisu prevedeni u ćeliju, gdje se saberu, i

gdje se mogu nesmetano predati nagonu za duševnim izživljavanjem.

....Izobraženi, kultivirani uznik u samotnom zatvoru ćelije uživa: mogućnost da bude sam sa sobom«. (Georg Fuchs: Wir Zuchthäusler.)

XXVIII.

Pred zimu 1932. godine upravitelj Bralović smanjuje količinu hrane, kojom su se osuđenici mogli preko posjeta, kupovanjem ili dobivenim paketima, da snabdjevaju. I to zato, »da se u robiji ne provađa komunizam«, kako je to protumačio upravitelj Bralović. Bilo mu je krivo što su se politički osuđenici u svojim grupaškim »zajednicama» međusobno pomagali. Neki nisu imali novaca, zato su drugi kupili više hrane, te uz pošiljke izvana zajednički trošili. Za Bralovića je to bio «komunizam» i kod osuđenika Hrvata. Politički su osuđenici odlučili ići u štrajk glađu. Sada su štrajkali i oni, koji privi puta nisu htjeli. Uprava i ministarstvo pravde odlučili su da slome taj štrajk. U tu svrhu uprava je javila rodbini svih štrajkajućih osuđenika, da se isti nalaze u smrtnoj opasnosti, štrajkujući glađu, te da se daje na znanje, da uprava ne snosi zato odgovornost. S time su uprava i načelnik Milković htjeli pokazati svoju kuraž i prestrašiti osuđenike i njihovu rodbinu, koja treba po toj namjeri da djeluje na političke osuđenike, da obustave štrajk glađu. Učinak je bio posve suprotan. Da uprava nije to javljala, štrajk glađu bi sigurno propao, t. j. bio bi bez uspjeha. Već se štrajkalo deset do jedanaest dana. Ljudi su oslabili, i već počeli da prigovaraju kolovođama, što su poveli štrajk. Htjeli su da prekinu gladovanje. Posljedica bi bila: još više pogoršano stanje i disciplinska kazna. Međutim na ovaj poziv uprave, nagrne rodbina na posjet robijašima, koji su štrajkali. Onako iznemogle, nosili su i vukli na posjet. U zgradi uprave nastali su strahoviti prizori. Kad su opazile svoje iznemogle, žene, majke i sestre robijaša, počele su vikati protiv službenika i upravitelja kaznione. Nikakovi uvaženi i službeni strogi nastupi nisu koristili. Osjećaj, bol i ogorčenje bio je jači. Skupljene žene, koje se nikada nisu vidjele, udružene u svojem ogorčenju i boli, napravile su strahovitu galamu protiv uprave. Uprava i načelnik Milković našli

su se u neprilici, morali su popustiti i dati osuđenicima prijašnje stanje.

XXIX.

Rado priznajem, da je meni veoma neugodno što sam prisiljen da pišem o stvarima hrvatske nesloge iz kaznione, o neslogi radićevaca i frankovaca. Ali jedanput već stvoreno činjenično stanje te nesloge, ne bi bilo smisla prikrivati, ako se želi prikazati pravo stanje života političkih osuđenika, stanje, koje je toliko puta prikazivano netočno i zlonamjerno. Ali kad sam već na to prisiljen, naročito sa onim raznim i lažnim prikazima kaznionskog života, ne mogu drugčije nego sa stanovišta svoga stava, političkog shvaćanja i uvjerenja. Ne činim ništa iz polititičke mržnje, nego samo iz želje za istinom.

Godine 1933. u kaznionu počele su dolaziti grupa za grupom osuđenika Hrvata iz Sušaka, Senja te iz Like. Sa tim ljudima imali smo neprilike već u početku. Kako su dolazali grupa za grupom ta se neprilika sa njima povećavala. Oni hoće da budu nešto drugo, više, bolje, nego što smo mi ostali osuđenici Hrvati, koji smo od prije u kaznioni. Oni su Pavelićevi i Perčecovi pristaše i »ustaše«, i njima je ispod časti da imadu nešto zajedničkog sa osuđenicima radićevcima. Za njih dabome nije bilo važno da su radićevci isto stradavali za ideale hrvatske slobode, šta više, da su baš pojedini pristaše HSS. i više trpjeli i više koristili hrvatskoj stvari od mnogih tih pojedinih nazovi »ustaša«. Naziv Hrv. Selj. Stranka, Hrv. Seljački Pokret, imena Stjepan Radić, Maček, Košutić, Krnjević itd. ne mogu da čuju, nerviraju se kad ih čuju, ili se pak jedan drugome podsmjehuju. Kakav Radić? Kakva Seljačka Stranka? To je stvar prošlosti. Ali »ustaški pokret«, Pavelić, Perčec, da, to je nešto. Pa uzto Mussolini, Gembeš, Hitler, e to da. To je bio nastup i mišljenje tih »ustaša«. To su bili, popularno rečeno, frankovci. Pravih frankovaca međutim samozvanim »ustašama« bilo je malo, drugo je bila neopredjeljena raja, koju se je istom hvatalo i »izgrađivalo, pogranični elementi svake vrste, a bilo je dosta, skoro najviše pristaša HSS, koji su uvlačeni u »ustaške« akcije »u ime vodstva« s time da ih se buni poslije protiv vodstva. Frankovački »ustaške« kolovođe uspijevali su neko vri-

jeme, raznim spletkama da te ljude zadržavaju u svom krugu, u ime »ustaštva«, a kada je trebalo, i u ime nekog posebnog ličkog patriotizma (»mi Ličani moramo biti posebno«) da im govore protiv Radića, Mačeka i HSS, a za Pavelića i Perčeca. **Ono kako su tumačili Pavelića, moglo mu je samo škoditi, i nikad nisam mogao povjerovati, da bi Pavelić baš onako doslovno želio i mislio.** Izdali su geslo: Svako tko je »ustaša« mora biti zasebno od radićevaca. Posebna grupa, posebna »zajednica«. Hrvati seljaci iz Like su im ispočetka dosta nasjedali i povodili se za njima, jer još nisu shvatili tu »ustašku«, namjeru. Kasnije su im malo po malo okretali leđa i združili se sa ostalim pristašama HSS. I do tada imali smo nekoliko frankovaca među sobom (Dr. Klemen, Stijević i Ruškan), s njima smo imali dosta neprilike, ali nismo mogli vjerovati da su svi takovi.

Mi smo smatrali, da poslije 20. lipnja 1928. godine, naročito odkada je diktatura, da smo svi Hrvati jedno, a iako se naglasi radićevac, frankovac, zajedničar itd. da je to naša unutarnja, familijarna stvar, koja ne može i ne smije imati nikakovih posljedica za našu hrvatsku slogu, način borbe i taktike, naročito ne na konačni hrvatski cilj. A kada smo došli sa tim elementima u dodir, osjetili smo njihovu nepomirljivu mržnju prema svemu što je bitno u hrvatskoj politici, dapače prema svemu što je bitno u životu i duši hrvatskoga naroda. Čovjek je povodom toga morao neizbježivo da razmišlja, da li su ti ljudi uopće Hrvati u političkom smislu, da li ti ljudi kao takovi mogu nazivati se i hrvatskim nacionalistima i hrvatskim rodoljubima. Jest, ljudi mogu imati svoja odijeljena mišljenja, ali moraju biti toliko rodoljubni i disciplinirani, da bar privremeno u sebi prikriju ono svoje što još po redu stvari ne može doći do izražaja, ili što samo po sebi nije najvažnije. Ali kako oni čine i govore, naročito njihovo oslanjanje na strane autoriteta, nešto što uopće nije u skladu sa interesima hrvatskog naroda, samo da njima kao kliki bude dobro, pa makar na štetu cijelom narodu, ne to nikako ne prihvaćam. Uvijek mi se sviđalo njihovo isticanje hrvatstva, ali njihovi čini, koje su činili na račun hrvatstva, stvarali su kod mene kao rodoljuba, osjećaj gnjušanja. Mrzili su seljaštvo iz dna duše, samo zato, jer su osjećali, da seljaci nemaju smisla za njihovu gradsku politikanciju. Stav Dra Željka Klemena u robiji u tom pogledu, ne može se dovoljno naglasiti. On je imao zato i svojih osobnih razloga. Jedan student, šarlatanski prevrtljivi karakter, Šima Balen, koji je prvi došao do izražaja kao »ustaša« i napadač na Radića, Mačka i HSS. kaže meni u prisustvu pokojnog Sabola, »Šta! Što, dvijesto Pavelićevih mladića više vrijedi nego svi Mačekovi seljaci!« Već prvih dana taj šarlatanski stvor Šima Balen napravio je među ljudima čitavu zbrku i nemir. Nervozirao se i ispadao, što ljudi nisu imali smisla za »ustaški pokret«, kako ga je on tumačio. Za Stjepana Radića i Njegovu politiku imao je samo najružnije izraze. Naskoro mu se pridružio neki studentski petljanac, »ustaša« Davidovski, koji je napadao Stjepana Radića. Ista kvaliteta. Nakon toga su došli u kaznionu Senjani; Vlahović, Sečka, Dobrila, Lenac i Rupčić, ultrafrankovci i »ustaše«. Ti ljudi su tako iz visine i prezirno gledali na osuđenike pristaše HSS., koji su većinom sirotinja, kao na neku pariju. Za njih su postojali samo »Pavelić i Perčec-Pavelić i Perčec«. Drugo što niti su razumjeli niti su govorili.

Cijelo to društvo izvikalo si je za »vođu« Jucu Rukavinu, čovjeka koji je zaista bolovao od ambicije da bude »vođa«, i kao takav se ponašao. Ali u cijelom tom njegovom držanju i spoljavanju kao »vođe« vladala je prilična disharmonija, jer od potrebnih svojstava za vođu, Juca Rukavina je posjedavao samo ono što k tome ne spada: bahatost, nadimanje i političku ograničenost. A što se tiče njegovoga »junaštva«, kakovim se nastojao u robiji prikazati, za to je najbolji dokaz njegova »borbenost« prije robije. Za ove elemente nitko nije bio dovoljno veliki Hrvat osim njih i Pavelića i Perčeca.

XXX.

Godine 1933. nastupilo je za političke osuđenike dosta snošljivo stanje. Svakako je tome doprineo dosta njihov otpor protiv Bralovićevih pokušaja pogoršanja. Akcije političkih osuđenika imale su ispočetka uspjeha sve dotle, dok šarlatanija nije te akcije kompromitirala. Bralovićev dolazak imao je ipak jednu dobru stranu. Naime, otpustio je iz radionica one osuđenike, koji nisu imali naročitog posla (jer kriza je imala odraza i na kaznionske radionice), te je uveo »badavadžije«, t. j. one koji nisu radili ništa osim čišćenja krumpira za kuhinju i slično. A to su bili većinom politički osuđenici, tako da su

isti imali prilike da čitaju ili da uče pojedine predmete. Dozvolili su nešto privatnih knjiga, ali ne baš mnogo, Smetali su im naslovi i sadržaj hrvatskog karaktera. Uz redovitu disciplinsku šetnju, na kojoj se mora ići mirno i šuteći jedan iza drugoga, dozvoljena nam je od dvanaest do jedan sat slobodna šetnja za »radioničare«, a od jedan do tri za »badavdžije« a uz to prije i poslije podne bilo je sunčanje za slabije. Dozvolili su nam i glazbene instrumente, da se moglo svirati na dvorištu, naročito nedjeljom. Dabome to sve nije riješilo brige i natezanja sa upravom, za održanje onoga što se je postiglo. Godine 1933. postavili su politički osuđenici na upravu zahtjev za premještaj svih političkih osuđenika u »Mladićku zgradu«. To je posebna, sa zidom odijeljena zgrada sa parketnim sobama, dok u »staroj kući« je svuda asfaltirani pod. Kroz cijelo ljeto 1933. bio je glavni problem »mladićka zgrada«, i »kada ćemo ići u mladićku zgradu?«. Samo se je o tome razgovaralo među političkim osuđenicima. Mladićka zgrada postala je u predodžbi polit. robijaša sinonim za maksimalnu slobodu u zatvoru. Računalo se: »Tamo ćemo biti sami, odijeljeni od kriminalaca«, »tamo će nam zbog toga biti više dozvoljeno« itd., jer uprava je mnoge zahtjeve polit. osuđenika odbijala, da se ne može dozvoliti zbog kriminalaca, sa kojima se zajedno u istoj kući živi. Ministarstvo i uprava pristali su konačno na to i počeli popravljati tu zgradu za naš premještaj. Samo to je išlo nešto naročito polako. Nepovjerljiviji između nas, gledali su u tome nešto sumnjiva i lošu namjeru uprave i ministarstva. I zaista uprava će nam dati tu oželjkivanu zgradu, ali pod naročitim okolnostima i sa naročitom svrhom. Zato čeka zgodan čas . . .

XXXI.

U ljetu god. 1933. jedan mladi komunistički intelektualac Jovanović, kada je došao u kaznionu, još dok je bio u samici, dao je upravi izjavu da se odriče komunizma i navodno poduzeo korake za skoriji otpust iz kaznione. Uprava ga je odmah pustila iz samice, prije reda, iako su njegovi drugovi suosuđenici ostali i nadalje u samici. Isti dabome nije išao među ostale komuniste u skupnom zatvoru, nego su ga smjestili u sobu gdje su bili i osuđenici Hrvati. Očekivao je uslovni otpust iz kaznione, jer više nije bilo razloga da izdržava kaznu do kraja. To je naime bila praksa ministarstva pravde i uprave kaznione u pogledu komunista. Djelovalo se na pojedince, a bilo je dosta i takovih, koji su i sami na to pristali, da se odreknu komunizma, da se odijele od svojih drugova, i dobili bi uslovni otpust iz kaznione, kada bi zato stekli pravo. Ovaj postupak vrijedio je samo za komuniste. Kada bi se našao po koji slabić od Hrvata da ovako postupa — a bilo je i takovih — on nebi mogao dobiti uslovni otpust, pa ma kako se ponizio. Ovo je za komuniste bila neprilika, jer je više njihovih drugova na taj način ostavilo komunističko društvo i otišlo prije reda kući. To je bio jedan od razloga da su komunističke kolovođe proveli strogi nadzor, pa i teror nad svojim ljudima u kaznioni tako, da je svako morao da živi u »kolektivu«, i borili su se protiv »individualnog života« u robiji, nastojeći svakoga prikazati u lošem svjetlu koji živi sam, povučeno i u miru. Ovaj pomenuti slučaj jako je uzbunio komuniste, tim više jer se radilo o jednom intelektualcu. Nastala je o tome rasprava među njima. Iako su ga već nazvali izdajicom, huljom i banditom, to ipak jednoga dana poslije podne, prigodom slobodne šetnje, pristupe k njemu komunističke kolovođe, zamole ga za razgovor, s njime vrlo lijepo i odvedoše ga u svoju sobu. Tada su na njega djelovali da se je odrekao polakšica, koje bi mu uprava inače dala, a da bi se pred svojim drugovima rehabilitirao, postao je jedan od najvećih vikača i veliki »borac«, ali dabome, u šarlatanskom smislu.

XXXII.

Među osuđenicima Hrvatima bilo je sve više neprilike sa frankovcima. Nikako to njima nije išlo u glavu da još netko može misliti na Radića, Mačka i HSS., kad postoji »ustaški pokret«. A isto tako strahovito ih je uzrujavalo što ljudi nemaju baš nikakovoga smisla za taj njihov novi »ustaški pokret«, koji da je »iznad stranaka«, samo je čudno što su ga propagirali najveći strančari i frakcionaši. Biti radićevac, pristaša HSS., to je po njihovom tumačenju strančarstvo. Nemoguće je zalaziti u potankosti što su sve radili ti elementi. Jednoga dana nastane zbrka. U jednoj knjizi istrgnut je program HSS. Radićevci su se uzbunili. Sumnja je pala na Šimu Balena — jer on je bio najveći napadač na Radića i HSS. — i

na Juliusa Lenca. A pošto je uz Šimu Balena bio i dr. Klemen glavni uzrok smutnje, radićevci odlučili su da dra Klemena i Šimu Balena jednostavno izbace iz sobe. Što je odlučeno to je i učinjeno. Dr. Željko Klemen i Balen morali su odmah iz sobe van, a uprava ih je smjestila u »motrenje«. Karakteristično je, da oni koji su u ime Ante Pavelića učinili neslogu u zatvoru, da ga isti prvi ostaviše.

XXXIII.

Jedna poslovica kaže: »Besposleni popa i jariće krsti«. Tako je bilo i sa komunistima u robiji. Kadgod nam je bilo lakše, da nas se nije teroriziralo, komunistima nije dao vrag mira, pa su izmišljali razloge za borbu radi borbe. Stali su na stanovište da treba drugove u robiji »revolucionarati«. I u tu su svrhu gurali u akcije sa čisto polit. parolama, i povicima, za što u robiji nije bilo ni smisla ni mjesta. U kaznioni su vikali: »Živeo savez radnika i seljaka!« »Živela crvena Rusija!« itd. To su bili partijsko politički eksperimenti u zatvoru. Na politiku se politički odgovara, a u našoj robijaškoj situaciji, i osvetnički. Uprava i ministarstvo iskorištavali su to protiv svih političkih osuđenika tako, da ih se je kolektivno kažnjavalo i smanjivalo im se je stečene »poboljšice«.

Koncem jeseni 1933. odlučili su komunisti da vode u zatvoru borbu protiv svećenika i crkve. Jedne nedjelje odrekoše polazak u crkvu. Uprava se stavila na stanovište propisa da svaki osuđenik mora ići u crkvu, pa je rečeno: »Ne morate se vi moliti ako ne ćete, ali u crkvu morate ići, vi ste osuđenici, a propis je tako«. Pošto su komunisti ostali na svome stanovištu, uprava ih je kažnjavala za svaku nedjelju ne polaska u crkvu. Komunisti su se sada našli u vrlo nezgodnoj situaciji, tim više, jer nisu htjeli kapitulirati. Odlučili su da pođu u štrajk gladu, ali kako? Sa parolom nepolaska u crkvu samo bi si još više naškodili i pred vlastima i pred »masom«, kako oni to kažu. A pošto je za štrajk trebalo i osuđenike Hrvate, — jer bez Hrvata svaki njihov štrajk ili bilo kakova akcija, sigurno je propao — zato je trebalo osuđenike Hrvate uvjeriti kako je nama naročito zlo, iako je bilo tada dosta snošljivo, te da trebamo neizbježivo potrebno još ovo ili ono. Osuđenici Hrvati nisu htjeli nasjesti komunistima. Oni su jasno vidjeli u čemu je stvar, t. j. da su se komunisti našli u škripcu zbog nepolaska u crkvu. A pošto su komunisti u svome zahtjevu pred polazak u štrajk tražili da se ne polazi u crkvu, dakle zbog crkve, Hrvati su morali da ostanu mirno i po strani, jer su vršili svoje vjerske dužnosti, te su se dakle i načelno razilazili u toj stvari sa komunistima. Zbog nekih okolnosti kod izbacivanja iz sobe Dra Klemena i Balena, došli su u sobu osuđenika Hrvata komunistički eksponenti i »lijevi Hrvati« Ožanić, Franekić i konsorta, da bi tako među Hrvatima što bolje poslužili komunistima. U tu svrhu Ožanić je predložio »zajednici osuđenika Hrvata« neka pravila u kojima je naročito naglasio da se svako mora pokoravati odluci većine. Mislio je naime, da će za tu svoju rabotu dobiti većinu, te da bi se tako manjina odlučnih Hrvata nacionalista teroriziralo u vlastitom hrvatskom društvu. Osim Ožanića i Franekića svi su bili protiv toga štrajka među Hrvatima. Hrvatski intelektualci su petljali. Pred komunistima, koji su im imponirali, bili su za štrajk, da im se ne zamjere. Pred množinom osuđenika Hrvata nisu imali kuraže da posve otvoreno istupe u korist komunističkog stanovišta. Kada su komunisti ušli u štrajk, Ožanić i Franekić, usprkos protivnog zaključka svih ostalih Hrvata, usprkos Ožanićevih pravila da se treba pokoravati zaključku većine, otišli su sa komunistima u štrajk. Kadgod su morali birati između zaključka Hrvata i zaključka komunista, oni su uvijek prihvaćali bez oklijevanja zaključke komunista. Jer oni su »uvijek za solidarnost«, ali za solidarnost sa komunistima, a nikad za solidarnost sa Hrvatima.

Uprava je odlučila da skrši štrajk, tim više što su u štrajku samo komunisti, a prema komunistima samima, vlast je smatrala da ima slobodnije ruke. Zato su komunisti uvijek nastojali da u svoje akcije uvuku i Hrvate. Nakon više dana gladovanja, provali im naoružana straža u sobe pa ih počne onako slabe i iznemogle tjerati i vući u samice. Ljudi su pokušavali opirati se i protestirati, ali nije koristilo. Na dosta grubi način preko stotinu odvučeno ih je u samice. Kada se štrajkuje po samicama, tada se najbolje vidi sa koliko volje i odlučnosti su ljudi ušli u štrajk. Čim su dovedeni u zgradu samica, odmah su počeli veliku demonstraciju sa vikanjem i lupanjem predmetima o vrata, a naročito onda kada su došli liječnici da ih umjetno i na silu hrane. Tada je nastala strahovita buka koja je trajala do kasno u noć. I osuđeni-

ci Hrvati počeli su da viču, i to zato da protestiraju protiv grubog postupka sa komunistima. Odustali su od umjetnog hranjenja. Po borbenom nastupu komunista mislilo se da će biti dosljedni, ali već prvih dana u samici počeli su popuštati najprije pojedinci, a zatim čitave grupe. Ovo im zaista nije bilo ni drugarski ni revolucionarno. U večer kada bi nastupio mrak, dali bi se pojedinci nositi u bolnicu, gdje su primali jelo. Tako je išlo svaku večer po više njih. Jedan kolovođa, najveći vikač, potajno je jeo u samici. Neki su izdržali do petnaestoga dana, kada ih je već bilo vrlo malo u samici, jer su se svi dali odnijeti u bolnicu da jedu. Nakon što su u bolnici primili jelo, bili su prebacivani u »Mladićku zgradu«.

Propast štrajka bila je razumljiva posljedica neozbiljnosti taktike i loših prikrivenih računa u pogledu unutarnjih njihovih odnosa, zbog čega se je sve ulazilo u štrajk glađu. Jedna komunistička grupa, koja je nepolaskom u crkvu dovela njihov položaj u ćorsokak, gurala je u štrajk. Druga je bila u načelu protiv štrajka, ali je ulazila u štrajk samo zato što je računala da štrajk neće uspjeti, da će se kompromitirati oni koji štrajk vode, te da će isti u korist ove druge grupe izgubiti vodstvo. Treći uopće nisu htjeli da štrajkuju, jer su sve to smatrali neozbiljnim. Zato ih se najviše napadalo. Kada se izgubi bitka snašaju se posljedice. Štrajkaši komunisti dobili su veću disciplinsku kaznu, a nad svima političkim osuđenicima proveden je najveći teror što se uopće može zamisliti. Nakon kraćeg vremena poslije otpreme komunista u »Mladićku zgradu« otpremili su i nas osuđenike Hrvate, i one komuniste koji nisu štrajkali. Već kod ulaza u »Mladićku zgradu« počela je gnjavaža. Prije ulaska u sobu, vani na hodniku, svaki od nas morao se potpuno svući kao ono prvog dana dolaska u robiju. Pregledali su nam potanko sve odijelo, a sve stvari su nam oduzeli, oduzeli su nam sve knjige, i tako posve bez ičega stavili su nas u sobe. I sada je nastupila »disciplina«, zapravo gnjavaža, teror, za čije provođenje određen je jedan stražarski pokvarenjak, zagorski izrod, Stevo Husnjak, jedan od one vrste moralnih propalica i izroda, koji bi radi službe i svoga oca ubili i koji misle da radi učvršćivanja ličnog položaja mogu odigravati i najgnjusnije uloge. Nemoguće je opisati gnjusobu postupka toga tipusa. Sa najvećom i pretjeranom revnošću nastupao

je u pogoršanju i ogorčavanju života političkih osuđenika.

Stanje je bilo nesnošljivo. Bili smo bez knjiga, bez olovke, bez komadića čistoga i bilo kakovog papira; bili smo bez igrački, šaha i slično, jer i to su nam oduzeli, a sa slabom hranom, bez privatne pomoći, koja je onemogućavana, loši stražarski postupak na svakom koraku. Ne samo da nismo imali više slobodne šetnje, nego i disciplinsku šetnju tako su nam pogoršali kao da smo najgori razbojnici. Ne smiješ da progovoriš riječi, niti jedan drugoga da pogleda, naročito ne promjeniti red na šetnji. Za sitnice se ide na kazneni raport i u kaznu. Mračne ćelije u željeznim kavezima podruma, kao i «kratko vezanje«, došlo je opet u upotrebu. Svaka soba ljudi šetala se posebno, a sa drugim sobama nije se smjelo imati nikakovog dodira. Ako bi jedan pozdravio nekog iz druge sobe, ide se na kazneni raport i u mračnu ćeliju. U Mitrovicu su dopremljeni politički osuđenici i iz drugih kazniona. Mladićka zgrada, u koju je moglo stati redovito oko 270 ljudi, bila je puna. Ali to nisu bili niti izdaleka svi politički osuđenici, koje je beogradska diktatura spremila u robiju. Mnogo ih je još ostalo po drugim kaznionama. Makedonskim nacionalistima nisu uopće dali da budu zajedno s nama. U mitrovačku mladićku zgradu dopremljeni su samo oni koji se »bune« i koje treba »disciplinirati«. I tako je mladićka zgrada poslužila posve drugoj svrsi, nego što su mislili i htjeli politički osuđenici. Umjesto da bude zgrada sa »političkim režimom« za političke osuđenike, postala je zgrada za teroriziranje, za fizičko i psihičko uništavanje političkih osuđenika.

XXXIV.

Teror i gnjavatorska disciplina, koja je tada nastala nad političkim osuđenicima, nije moguće dovoljno istaknuti i opisati. Svaki najzadnji i najgluplji stražar imao je puno pravo da nas gnjavi, izaziva i terorizira. Još manje je moguće dovoljno istaknuti gnjusni postupak pomenutog Steve Husnjaka, koji je sa puno mržnje protiv političkih osuđenika, sa pretjeranom revnošću, kao vjerni pas režima diktature, nastojao na svakom koraku da nam pogorša život, i u svakoj sitnici tražio je povoda za tu svoju odvratnu i krvničku ulogu. Na ljude političke osuđenike derao se na svakom koraku, kao da ljudi nisu

ljudi. Taj loši i gadni postupak, zatim bez knjiga, bez papira, bez olovke, bez ikakove zabavne igre, bez mogućnosti privatne pomoći u hrani, uz kaznionsku hranu koja je bila naročito loša, (kuhali su nam neko vrijeme stalno pokvareni kupus i za objed i za večeru, bez začina, naročito slabi kruh, koji i najzdraviji nisu mogli jesti, mnogi su tada želudčano obolili, a svi smo bili blijedi i slabi), sve je to prouzročilo jedno naročito teško i nesnošljivo stanje, i mučno psihološko raspoloženje među političkim osuđenicima. U svakoj teškoj situaciji najbolje se moglo ustanoviti tko je što, t. j. koliko imade moralne snage i idealističkog zanosa, da izdrži, stradavajući za ideale. Zanimljivo. Ozbiljni ljudi, poznati idealisti i priznati borci, bez obzira na političku boju, redovito lakše trpe, ili bar mogu da trpe, podnašaju, ne padaju u očaj. A kada je vrijeme i zgoda, istupe otvoreno, odlučno ali i sređeno. Šarlatani, i oni sa malenom robijom, redovito prave ispade za ništa, stalno su u sukobu sa stražom tamo gdje to nije bilo nužno, vječito nemirni, na dnevnom redu očajni nastupi, koji se manifestiraju ili u razdraženosti ili u nekom suludom i pretjeranom veselju, u nepotrebnim povicima i galami, što sve oni nastoje prikazati kao neko svoje junaštvo. Za ozbiljne ljude političke osuđenike, ova situacija je naročito teška. Ako neideš u stopu sa ispadima i očajem šarlatanije, a pogotovo ako joj prigovoriš, šarlatanija te napada, ovakov si, onakov si, jer šarlatanija želi da joj se prizna da je »junaštvo« i »revolucionarnost« što ona čini, iako je to glupost i očaj. A na drugoj strani jedna druga pojava. Među polit. osuđenicima obračunavanje zbog propalog štrajka, kao i zbog loše situacije u koju smo zbog toga pali. Komunističke kolovođe su se time stvarno kompromitirali. Među komunistima sukobi zbog toga. Svaki čas se čuje neka svađa i prepirka zbog toga. U nekim komunističkim sobama dolazi i do tučnjave zbog toga. Oni koji nisu štrajkali, ili koji su štrajkali samo radi solidarnosti, ističu opravdanost svoga stanovišta da se nije trebalo ići u štrajk, a kolovođe se brane, jer uvijek je netko drugi kriv samo ne oni. Komunisti koji su došli iz Lepoglave, posreduju i ispituju, nastoje srediti i smiriti sve grupe, da bi se ponovno nešto poduzelo, neka akcja, ali ne uspjeva. A uzto predbacuju kolovođama štrajka: »Mi komunisti po drugim kaznionama nikada nismo pravili pitanje radi polaska u crkvu. To nije važno. A osim toga ići u crkvu znači sastati se«. A kolovođe se brane, i to u toj obrani ne biraju sredstva. Najprije lažu. Hoće da prikažu, kako tobože to nije bilo radi crkve, nego radi drugih stvari. Zatim naročito napadaju one razboritije komuniste, koji su znali pametnije prosuditi, te nisu htjeli da samo radi neke »drugarske solidarnosti« prave gluposti, i da neumjesno štrajkuju glađu. Otežavaju im život. Jakob Žorga, stari marksistički borac i prvak marksističkog radništva u Sloveniji, zbog tih robijaških događaja i kleveta bude isključen iz partije i prisiljen da se povuče u samicu. U samicu se povlači više ozbiljnijih komunista. Između ostalih, dabome mora biti kriv i Bernardić. Ako sam aktivan ili povučen, ako sam u skupnoj sobi ili u samici, uvijek sam za nešto kriv.

XXXV.

Osim poteškoća koje su dolazile od lošeg postupka, bilo je poteškoća koje su dolazile od nezgodne strukture zgrade i njezine nezdrave okolice. Zgrada se sastoji od jedanaest soba i 38 samica. To je bila nezgoda za političke osuđenike, za koje je uvijek bilo bolje da se nalaze u manjem broju soba, jer ovako ih se je moglo pozatvariti kao miševe po većem broju soba, odijeljeno jedne od drugih, i tada je straža mogla s njima postupati kako je htjela. To čini manju mogućnost otpora i sporazumjevanja. Sve je to vlast imala u vidu, kad je odlučila otpremiti političke osuđenike u mladićku zgradu. Nadalje, dvorište tijesno, a ogradni zid se nalazi posve uz zgradu. Postoje dva manja dvorišna prostora za šetnju, između kojih stoji zgrada samica, hodnikom spojena sa zgradom skupnih soba. Taj maleni i uski prostor za šetnju, sa visokim zidovima unaokl̇olo, ličio je na kutiju, i nije bilo mogućnosti zračenja u njemu. Kada bi puhao česti srijemski vjetar, u tom uskom i tijesnom prostoru samo se vihorila prašina, koja bi se dizala i napunjavala robijaške prostorije. U neposrednoj blizini zgrade nalazila se velika močvara, leglo svake gamadi i smrada. Kada bi se u večer upalilo svjetlo, rojevi komaraca i slične pernate gamadi napunile bi robijaške stanove. Svako jutro rano, probudila bi nas »svinjska glazba«. Odmah iza zida nalazio se veliki kaznionski svinjac. Više puta kada bi čistili, nastao bi strahoviti i nesnošljvi smrad u cijeloj kući.

A uza sve to, stražarsko vikanje i deranje po noći.

Pošto se ovdje straža na dvorištu nalazi neposredno uza zid zgrade, jer je dvorište tijesno, stoga je glasno i bučno deranje: »Straža pozor!« ili »Stoj!« svakog četvrt sata činili su nemogućim noćni počinak. Pogotovo kada su pojedini stražari upravo na prkos političkim osuđenicima stali pretjerano bučno vikati.

XXXVI.

Političkim osuđenicima bilo je dakle posve onemoćeno, da se sastaju, razgovaraju ili da održavaju između sebe, t. j. od sobe do sobe, kako su bili pozatvarani, bilo kakovu vezu. Jedino koji su bili zajedno zatvorni u istoj sobi, ti su dabome imali međusobni dodir i razgovor. Dok druge i obližnje sobe, to je bio strani i nepoznati svijet. Međutim politički osuđenici pronašli su mogućnost da se kadkada sastanu. Hrvati su prije u »staroj kući« išli u crkvu, pak su i sada zatražili polazak u crkvu, jer na to imeđu pravo po propisima. Pošto nas nisu htjeli da vode u »staru kuću«, gdje se nalazi crkva, stoga su bili prisiljeni da dozvole svećeniku, da dođe u mladićku zgradu, da drži misu u podrumskom hodniku, među podrumskim samicama. Tu smo imali prilike kadkada sastati se, jer često puta nisu dozvolili. Pošto su po zakonu morali, dozvolili su, ali su u isto vrijeme tražili povoda, kako da nam i to zabrane, i tako su nam s vremenom i to otežali i onemogućili.

A što se tiče održavanja međusobnih veza, u tome su si politički osuđenici također pomogli. Zato su poslužili razni signali znakovi i »telefon«, t. j. rupa od zahoda. Kroz zahodsku rupu se je govorilo, t. j. »telefoniralo«, i koješta »švercalo«.

U nevolji ljudi svašta pronađu i izume.

XXXVII.

Kada smo preseljeni u mladićku zgradu, frankovci su tražili posebnu sobu, jer da ne žele da budu zajedno sa radićevcima. To je izgledalo kao njihova javna demonstracija protiv osuđenika radićevaca. A kada su tom prilikom došli iz Lepoglave Stjepan Javor i drugovi, odnosi su se još više pogoršali. Meni je bilo uvijek iskreno žao što se u robiji nije mogla naći osnova za zajednički i složni život sa Javorom i njegovim društvom. Ali smatram

da sam učinio u tome pravcu sve što je bilo moguće. Sate i sate duge razgovore vodio sam s njima, sa željom da se naši odnosi izglade, prije nego što je dolazilo do prekida. Kada su mnogi moji pokušaji takove vrste ostali bez uspjeha, prestao sam time. Njihov stav i način u kaznioni, u vezi sa suprotnošću našega polit. mišljenja, nije mogao imati drugih posljedica. Pa ipak, usprkos naše nesloge, ja nisam prestao te ljude iskreno poštivati kao nacionalne borce. Uz njihove polit. mane, oni su imali u svome uvjerenju nešto pozitivnoga, što je i meni bilo uvijek na srcu, t. j. hrvatska borbenost. To društvo je dalo žrtve. Iz toga društva su proizašli Marko Hranilović, Matija Soldin, Babić i Pospišil, kao stalni primjeri hrvatske požrtvovnosti i borbenosti.

Ali toj našoj neslogi su najviše krivi oni, koji su u ime Ante Pavelića i »ustaštva« pokvarili odnose, a kasnije ostavili i Pavelića i »ustaštvo« vani, i Javora u robiji. I oni nazovi »radićevci«, koji su posluživali svakome protiv pravih radićevaca. A komunisti su opet znali vješto produbljivati ove opreke.

XXXVIII.

Od svih raznih zabranjivanja, koje je vršila uprava kaznione prema političkim osuđenicima, najmanje je imala uspjeha zabrana pjevanja. Robija i pjevanje, nešto neshvatljivoga, ali je ipak tako. Život se manifestira i onda kada je u robijaškoj ćeliji, naročito kod ljudi, čiji duh i borbeni moral nije slomljen. Ja sam pjevao prvoga dana u robiji, ne zbog nestašnosti ili kakvog junačenja, nego prosto zato, jer mi se htjelo pjevati. Tako je bilo i kod drugih, ali bilo je i slabića. U robiji ne smiješ pjevati, to je najstrožije zabranjeno. U robiji smiješ plakati, smiješ kuhati, biti potišten, ali pjevati, biti raspoložen, ne, to nikako. I što se tiče kriminalaca, dabome da je tako, ali kod političkih osuđenika to nije imalo uspjeha. Ispočetka, dabome, malo smo se plašili, ali smo ipak pjevali, najprije onako pomalo, polako, potiho u kutu, a kasnije sve više i sve glasnije. Dolazile su opomene pa i kazne. Malo bi prestali, pa bi opet nastavili. A kako i nebi? Ne smiješ ovo, pa ne smiješ ono, a što smiješ? Ako se hoćeš pokoravati kako oni žele, tko bi to izdržao. A onda, čim se više pokoravaš, tim više na tebe zajaše. Zatim jednoličnost života. A kada se malo izgalamiš, izvičeš, nekako

ti je lakše, a onda od vremena na vrijeme dođe čovjeku volja baš da im prkosi. Kada bi obično u večer počeli pjevati, znali smo sigurno da ćemo sutra na kazneni raport. Ako se ne zna tko pjeva, odgovara cijela soba. Tada bi stražar u jutro došao i rekao bi: »Tko je pjevao daj karte!« t. j. džepne robijaške karte, neka vrst robijaške iskaznice, koju je svaki robijaš imao, na kojoj je »matični broj«, ime, zašto je robijaš itd. Kada hoće da te zapišu radi kazne, to moraš pokazati. U našoj sobi među Hrvatima ispočetka je bilo ovako: kuražniji, koji bi htio da pjeva, i da bi privukao k pjesmi plašljivije, preuzeo bi odgovornost, i bacio bi unaprijed svoju kartu na stol. Drugi bi pjevali s njim, na njegov račun. I tako je postao uobičajeni usklik prije početka svakoga veselja: »Najprije karte na stol!«

Jedne večeri pjevamo glasno. Rano u jutro dođe u sobu dobričina narednik Hunjak, Zagorac i kaže: »Je, ko je pak popeval?« i ide k nama osuđenicima Hrvatima. Znao je on svoje svatove. »Gospon narednik, karte su tu«, i pružim mu nekoliko naših karata. Iznenađen pogleda. I njemu je valjda izgledalo prebedasto kažnjavati ljude samo zato što su veseli, a opet »služba je služba«. »A jel da nebute više nigdar popevali«, zapita on. »Nigdar više gospon narednik, nigdar». Vrati mi karte sa prikrivenim ganućem, okrene se i otiđe van. Mi smo počeli pjevati.

Pjesma je jedan odraz ljudske duše, koga ne mogu obuhvatiti nikakovi okovi. Kada je nad političkim osuđenicima počeo teror u mladićkoj zgradi, zabranjivali su dabome i pjevanje, i strogo su to kažnjavali. Ali bez uspjeha. Kada su oduzeli knjige, papir, olovku, igračke, u disciplinskoj samici nije bilo gore nego u sobi. Zato se nije imalo više šta izgubiti. Pjeva se, što od volje, što od prkosa. Ori se iz kaznione pjesma niz srijemsku ravnicu. Najviše se pjeva onda kada je najgore.

Osuđenici Hrvati pjevali su sve što su znali, dabome i svoje narodne pjesme, premda je to djelovalo strašno u ušima »državotvorne« okoline. Komunisti nisu htjeli pjevati drugih pjesama, osim svojih komunističkih, ili »revolucionarne pjesme«, kako to oni kažu. A pošto su ih znali samo nekoliko, stoga su uvijek pjevali jedno te isto, tako, da je to postalo glupo i otrcano. Da bi pjevali koju pjesmu više, razne svoje tekstove bi nakalupili na tuđe, strane, pa čak i na crkvene melodije. Ili bi pak sami komponirali. A kada bi to zapjevali, to bi bio čitav šarivari. Domaće i narodne pjesme nisu htjeli pjevati, jer je to nešto »buržujsko« ili »malograđansko«. Ali kasnije, kad su počeli taktizirati, kada su počeli pričati o »narodnom frontu«, onda su počeli pjevati nekoliko hrvatskih pjesama, da bi pokazali tobože, kako su i oni uz nas, i to su pjevali samo neke pjesme, ili bolje reći, kitice od nekih pjesama, za koje smatraju, da nijesu suviše u suprotnosti sa njihovim idejama. A tekstove nekih hrvatskih nacionalnih pjesama iskrivili su, kako je to njima odgovaralo.

XXXIX.

Na 2. ožujka godine 1934. nastao je između osuđenika i straže jedan incident na dvorištu. To je bio incident kao i svi drugi, česti, svakodnevni, samo sa tom razlikom, da je ovaj incident imao većih posljedica. Pošto se radilo o Šimi Balenu, komunističkom pitomcu, komunisti su napravili naročitu galamu. Jer kada se radi o nekome tko prilazi k njima, tko prihvaća njihove direktive, njihove ideje, za toga se oni svom snagom zauzmu, pa i onda kada to i nije potrebno, kao što je bilo nepotrebno i u ovom slučaju Šime Balena. U protivnom slučaju napuste čovjeka da strada, ma kako bio ozbiljan borac. Ali ako nije njihov ... Šima Balen, koji je došao u robiju kao ultrafrankovac, Pavelićev »ustaša«, iako nije proti ničega »ustao«, — stvor, koji je zapažen samo po svojim nepodobštinama, po svojem šarlatanstvo i brbljarijama protiv Radića, Mačeka i protiv HSS, protiv seljaštva — nakon što je kao takav sa svojim frankovačkim brbljanjem napravio kaosa i zbrke među osuđenicima Hrvatima, bio izbačen iz sobe hrvatskih osuđenika, i nakon što se »razočarao« u frankovačkoj politici — a i po svojoj naravi mijenja kaput prema situaciji, shodnosti i okolini — počeo je najednoć da se zagrijava za komunizam i za Marksa, da propovjeda komunizam, i da agitira za komunističku crvenu Hrvatsku, i da — on, koji je citirao Isusovce, redovito se ispovjedao, obavještavao kući kako se moli, itd. — počne konačno držati »predavanja« protiv vjere i Boga. Sasma je razumljivo da su komunisti tada imali razloga da se za njega oduševljavaju, da se za njega zauzimlju, jer je on kao jedan od više »lijevih« Hrvata postao njihov glavni korteš u kaznioni. Ka-

da je ta galama nastupila, komunisti su odlučili da od nje učine »akciju« za poboljšanje položaja. Počelo se kroz prozor vikati: »Tražimo tri sata slobodne šetnje«. »Dolje tamne ćelije«, itd. A uzto su počeli politički povici: »Živjela crvena Rusija!« »Živila crvena Jugoslavija!« i slično. Zatim povici protiv predstavnika vlasti. U isto vrijeme nastojali su komunisti — zapravo marksističke kolovođe — da za tu akciju vikanja i lupanja, predobiju Hrvate. Frankovci su odmah pristupili, bez da su pitali ili vodili računa kakav će stav zauzeti Hrvati radićevci. Frankovci su se uvijek brzo lahko sporazumjeli sa komunistima. Čudno je zvučila ta frankovačko-komunistička solidarnost, u kojoj se je uz povike: »Živila slobodna Hrvatska!« »Živio Ante Pavelić!«, vikalo se i »Živila crvena Jugoslavija!« »Živio Staljin!« K toj akciji su pristupili i jedan dio radićevaca, ali su se zato kasnije kajali, bacajući zato krivnju na Ožanića i druge komunističke eksponente i nazovi Hrvate, koji su ih na to naveli. Radićevci iz »četvorke« sobe nisu htjeli da se pridruže, jer su ispravno smatrali, da kada se ide u akciju, u kojoj se stradava i snaša teške posljedice, da se treba prije dogovoriti, da svaki znade što se hoće i kakova žrtva se od njega traži, a ne da se uvijek samo radi neke solidarnosti ide u akcije, koje često puta nisu u skladu sa interesima kažnjenika, ili su plod mušičavosti ili sitničavih ambicija pojedinih šarlatana il kolovođa. Smatrali su da ako netko na svoju ruku počinje incidente i akcije, bez prethodnog dogovora, da neka taj ili takovi, snose zato i sami odgovornosti. Često puta su razni očajni i šarlatanski elementi izazivali nepromišljeno sukobe sa stražom, a ako se drugi s njima nisu htjeli solidarizirati, onda su i najčestitije ljude napadali i klevetali sa: Štrajkbreher, oportunista, bandit, »u službi uprave« itd. Ali ne samo da se nije solidarizirao jedan dio Hrvata, nego među komunistima bilo je tim povodom sukoba i nesporazumaka. Razboritiji elementi ustali su i protestirali protiv takovog načina borbe: bez prethodnog dogovora i sa političkim povicima. Smatralo se je ispravnim, da bi politički povici, naročito komunistički, trebali izostati, jer to je samo škodilo. Veći broj komunista, sve stariji i ozbiljniji, ostavili su komunističke sobe, i otišli u samice.

Ta galama vikanja i lupanja, trajala je dva dana. Jednoglasni povici, lupanje o »porcije« (posude za jelo) i druge predmete, strahovito je odjekivalo mitrovačkom

ravnicom. Kroz to vrijeme sobe su ostale zatvorene. Nisu pušteni na šetnju niti oni koji su htjeli. Stražari su pazili samo na to, tko šta viče, da bi zbog toga kasnije podigli optužbu. Napokon uprava zaustavi hranu i vodu. Galama je tada morala prestati, jer tko će vikati bez vode i jela. Odmah su dovedeni žandari na unutarnje hodnike kaznione, a sudac istražitelj počeo je na licu mjesta preslušavanje radi komunističkih povika i pjesama, a frankovce je preslušavao radi uvrede veličanstva. Vlast je htjela da se osveti, kad joj se je dalo zato povoda, i kad se imala zašto osvećivati. Na šarlatane i panikere ova mjera djeluje, zaprepašćuje. Nakon velike galame nastala je mrtva tišina. Od onih velikih galamdžija nisi mogao čuti niti riječi. Komunističke kolovođe su se našli u neprilici. Po redu drugi neuspjeh samovoljne akcije. Treba se opravdavati. Dabome, opet su krivi oni, koji su unapred opominjali, i koji su imali kuraži da se ne solidariziraju. Iako je veći dio osuđenika Hrvata i komunista, koji su u toj akciji sudjelovali, izjavili, da je po načinu i početku bila nerazborita, iako je tu akciju kao takovu osudio i komunistički C. K., koji je ukorio komuniste u robiji zbog vođenja akcija na taj način, to ipak kolovođe akcije su i nadalje napadali i klevetali i svoje drugove komuniste, koji se nisu pridružili, pa i Hrvate iz sobe »četvorke«, da bi valjda tako opravdali svoje nerazumne i besmislene čine.

Da bi prikrili očevidan neuspjeh, a i nesreću, u koju su uveli nerazumno ljude, nagovorili su ljude da ne idu na šetnju, da bi tobože izgledalo kao da borba nije svršena. To je bio neke vrste psihološki trik. Ostalo je par stotina ljudi u tijesnim i zbijenim sobama, bez da ih je itko od vlasti pitao zašto to čine, i bez da je bilo ikakove koristi od toga. Nakon toga su dosta uljudno zamolili da ih se pusti na šetnju. Nakon što su izišli na šetnju, svi blijedi, kolovođe su bili naročito pokunjeni.

To je bila »martovska akcija«. Rezultat te akcije bio je, osim općenito pogoršane situacije, 5 mjeseci kazne oduzimanja poboljšica, t. j. zabrana pisanja i primanja listova, posjeta, paketa i privatne hrane, zatim dva procesa u kaznione i napokon razmještaj po drugim kaznionama većeg broja ljudi.

XL.

Kratko vrijeme nakon toga, održana je u kaznionskoj školi rasprava protiv desetorice Hrvata iz sobe br. 7., koji su optuženi za navodni poklik protiv kralja. Osuđeni su svi po deset mjeseci, osim dra Gutića, koji je suđen godinu i pol. Nakon toga održan je proces protiv komunista, u prostorijama straže, zbog pjevanja komunističkih pjesama. Njih preko dvadeset optuženika istupali su veoma bučno, nastojeći popularizirati taj proces i komunizam po njemu, ali rezultat suđenja djelovao je porazno. Za to su osuđeni svi, koji su priznali to pjevanje — iako ga nisu morali priznati — njih preko dvadeset, po dvije do tri godine robije.

Za prosuđivanje karaktera te akcije, kao i borbene kvalitete onih koji su joj davali ton, dovoljno je uočiti, da su u njoj bili najbučniji oni elementi, koji nisu imali iza sebe nikakove borbene prošlosti, i koji su se pokazali kao slabići, kao na primjer od Hrvata: Dobrila, Juca Rukavina, Asančaić, Balen, Franekić itd. Mnoštvo takovih među komunistima možda najbolje karakterizira onaj Jarac-Jovanović, koji se je prvog dana dolaska u robiju odrekao uvjerenja, i koji je sada postao naročito bučan, samo da se rehabilitira u robiji. To najbolje prikazuje slučaj nekog nestašnog komuniste Radivoja Davidovića. U kaznionu je donio osudu sa četiri godine robije. Zbog raznih nepotrebnih povika, i zbog komunističkih natpisa po posudi za jelo, optužen je i osuđen u kaznioni triputa tako, da je povećao robiju na 15 godina. Sasma jasno, da je diktatura, koja ga je sudila, bila luđa od njega.

XLI.

Na štrajkaško društvo »martovske akcije«, vrlo je neugodno djelovalo kada je prekinuo štrajk nepolaska na šetnju Javor sa nekoliko svojih prijatelja. To mu se je zamjerilo tim više, što je baš on djelovao na jedan dio osuđenika Hrvata da stupe u akciju, i što je baš on u početku dosta bučno nastupao. Jednoga dana napustio je ono društvo, one ljude koje je poveo u štrajk, izišao iz sobe u samicu, te pošao na šetnju iako je štrajk nepolaska na šetnju još uvijek trajao. Razumljivo je da Javor kao stariji čovjek, koji je i inače dosta toga pretrpio, nije

mogao da izdrži onakove štrajkove i akcije, ali on je uvijek padao u pogrješku što je kod svačega htio da bude prvi, ili bar da sudjeluje, ali kad je trebalo snašati posljedice, morao bi napraviti uzmak, a to ga je stavljalo u neprijatno svjetlo. Zato što se je upuštao u akcije za koje je tjelesno bio preslab, nastradao je i umro u robiji.

XLII.

Kratko vrijeme nakon tih proljetnih robijaških nemira 1934. otpremljeno je oko šezdeset političkih osuđenika iz Mitrovice u Lepoglavu, gdje je nad njima nastavljen teror pod zloglasnim, upraviteljem i tamničarom, Milojevićem i Spasojevićem, koji su vlastoručno tukli ljude, političke osuđenike, naročito Hrvate, nad kojima su kao Srbi vršili političku osvetu u punoj mjeri. Što se je sve radilo u Lepoglavi sa političkim osuđenicima, pod upravom pomenute dvojice krvoloka, to bi se moglo točno prikazati samo onda, kada bi mogle progovoriti podrumske ćelije, tamne ćelije, okovi, teške stražarske pesnice i teški svežnjevi ključeva lepoglavske kaznione.

XLIII.

U proljeće god. 1934. dopremljeno je u mladićku zgradu mitrovačke kaznione veći broj hrvatskih seljaka Podravaca i Zagoraca. Žrtve terora diktature. Neobično i teško je bilo promatrati te ljude koji su otrgnuti od pluga i motike, i bačeni u tamnicu samo zato, jer su imali i slijedili svoju ideju. Seljaku je najneobičnije u zatvoru. Naučen na prirodu, polje, široki prostor. A onda svaki čas osjećaj, da je kod kuće zanemareno polje i štala, neopskrbljena žena i djeca. Ipak su se snašli i vjerovali su... Sve pristaše Hrv. Selj. Pokreta. Radić i Maček im je sve. Frankovci su nastojali da pomoću ceduljica i listova, koje su im često potajno slali, da kod njih stvore drugo raspoloženje. Dali su si mnogo truda, ali nisu uspjeli. Ovi su bili »kuhani i pečeni« prije nego što su došli u kaznionu. Kao seljaci bili su u sebi sredjeni, a prema svakome nepovjerljivi, dok ga nisu upoznali. Samo u svojoj sobi imadu neprilike. Ne mogu podnositi svoga izdajnika Petrovića.

XLIV.

Vlast je došla do uvjerenja, da je nužno razbacati i što više odijeliti i razdijeliti po svim kaznionama hrvat-

ske političke osuđenike. Nisu mogli gledati na okupu veliki broj Hrvata. Tada nas je bilo, usprkos prvog transporta — dabome izuzev onaj veći broj po drugim kaznionama — oko sto i dvadeset u Mitrovici. Najprije su otpremili oko 70 seljaka, raspodjelivši ih za kaznione Niš, Zenica i Stara Gradiška. Naročito su htjeli da razbacaju hrvatske seljake. U Mitrovici su ostali tada od seljaka samo oni, koji su slučajno zabilježni u knjigama po svome sporednom zvanju, kao lugar, zidar, radnik itd. naročito oni koji su otpremljeni za Zenicu i Staru Gradišku, morali su podnositi teror svake vrste. To može razumjeti samo onaj tko pozna zloglasne tijesne i željezne ćelije zeničke kaznione, i režim najveće discipline i trajne šutnje.

XLV.

Jednoga dana, po običaju, sjedim u svojoj robijaškoj ćeliji i nešto čitam — jer s vremenom su nam dozvolili i po koju knjigu, s time da nam je naskoro opet oduzmu — kad čujem najedanput strahovitu galamu i strku na dvorištu kaznione. Skočim brzo k povišenom ćelijskom prozoru, i pogledam u koliko je bilo moguće, koso kroz gitere, željezne rešetke, opazim neuobičajenu strku osuđenika i tučnjavu. Za čas su se svi zgručili u jedan kut, baš ispod mojeg prozora. Naročita krika, vika, udaranje i zapomagaj. Dotrčaše stražari uz podsmjeh — jer im je drago što se politički osuđenici među sobom tuku — te im uspije nekako da ih rastave. Za par časaka je bilo sve svršeno. Bilo je i ranjenih. Neki su išli u ambulantu, neki u disciplinsku kaznu — u ćeliju.

Što je bilo?

Potukli su se fašisti i komunisti. Naime pred kratko vrijeme, došli su u kaznionu Crnički, Cerovski i Baraković, koji su nakon odlaska u transport Klemena, Balena, Rukavine i drugih, davali ton sukobima i zbrki među političkim osuđenicima. Svaki čas je bilo neke rasprave zbog njih. Kao takovi došli su brzo u sukob sa komunistima, jer su pred njima veličali fašističke uzore, te usprkos obligatnog komnističko-frankovačkoga prijateljstva u robiji, nahuškali su ljude iz obližnje sobe »sedmice« na manji broj komunista iz »osmice«, i tako su se na zadovoljstvo vlasti potukli, i time otvorili seriju svojih fašističkih napada i sukoba u robiji.

XVI.

Posebna neprilika za robijaški život političkih osuđenika bili su »molbaši« ili plačibabe, koji su uzto imali jedan naročito popularni naziv, koji je takove vrste, da ga se ne može napisati na papir. Stalni teror i pritisak nad političkim osuđenicima, dovodio je moralno slabije elemente, kod jednih do borbeno nesmišljenih ispada, a kod drugih, da se tako nisko spuste, da u želji, da si poboljšaju život u robiji, tužakaju stražarima i upravi svoje drugove, da petljanski poslužuju straži, i da se prave politički lojalni prema režimu diktature. Kao takovi su bili naročito poznati: Gros, Hermann Mesaroš, Bušljeta, Tomo Polegubić, koji su se vladali kao pravi stražari, i šetali se po dvorištu uvijek slobodno i koliko su htjeli.

Zatim je bilo takovih, koji iako nisu tužakali, pokazivali su se lojalni. Takovi bi znali iskoristiti kakovu osuđeničku akciju tako, da su baš tada znali ispoljavati svoju lojalnost, da bi to njihovo »dobro vladanje« što bolje došlo do izražaja za vrijeme dok su se drugi bunili. Baš u takovim okolnostima bi tražili poboljšice. Uprava bi im baš tada štošta dozvolila, samo da pokaže, kako se sa »boljima bolje postupa«. Ovako su iskoristili »martovsku akciju« Ante Kraljić, Pavle Bernobić, koji svojih par mjeseci nije mogao časno izdržati, i još neki s njima u društvu. Dobili su na jedan posve petljanski način »posredovanje«. Uprava je namjerno dala jednom komunisti »molbašu« da pase svinje okolo mladićke zgrade, a Ante Kraljić je pasao piliće i kokoši isto u vrtu oko mladićke zgrade. Kraljić se je stalno sakrivao iza zida, da ga politički osuđenici ne vide, jer su sa prozora kaznione stalno padale pošalice na njegov račun. Uprava je to namjerno zato tako uredila, da bi pokazala ostalima, da je ona u stanju političke osuđenike tako poniziti, da joj pasu svinje i piliće, umjesto da im dade »politički režim«. »Molbaši«, među koje spadaju i već naprijed spomenuti, to su oni koji su pravili molbe za pomilovanje, odricali se svoga hrvatskog ili komunističkog uvjerenja, obećavali ili izjavljivali svoju lojalnost šestojanuarskom režimu. Na čelu te molbaške ili pokloničke akcije bili su, Martin Frković, trgovac od Benkovca iz Dalmacije, i Anton Budrovac od Djakova. Kako su se ta dvojica pokvareno i kritički odnosili prema hrvatskoj politici i borbi, teško je opisati. Najpokvarenije što

je moguće. Naročito pokvarenost Martina Frkovića nije moguće dovoljno istaknuti. Bilo je u tom društvu i više komunista. Uprava kaznione podsticala je tu molbašku akciju preko Steve Husnjaka, narednika. Bilo joj je do toga da razbije naročito kod osuđenika Hrvata, zdravi politički moral. Kada su molbaši predali svoje molbe, uprava ih je povratila, jer da nisu dosta pokloničke, premda su one već takove bile, ali trebalo ih je još više poniziti. Ovi molbaši potpisali su druge, još pokornije i besramnije molbe. Međutim ta molbaška akcija nije uspjela, jer izgleda, da je režim htio da imade veći broj tih molba i poklonika, a valjda i važnijih političkih osuđenika. Međutim, ovi desetak molbaša poklonika bili su borbeno politički posve beznačajni. Zbog toga režim diktature, koji je htio od svakog svog poteza da izvuče politički kapital, nije imao računa da se s njima bavi. Ali dok nikakovo pokloništvo nije tada koristilo pojedinim očajnicima iz hrvatskih redova, režim je prema komunistima uveo drugu taktiku. Tko bi se odrekao pismeno komunizma, bio bi pušten na uslovni otpust, kada bi zato stekao pravo (polovica kazne). Takovih odricanja od komunizma bilo je dosta slučajeva.

XLVII.

S vremenom su nam počeli davati knjige, ali vrlo oskudno. I to je bilo podvrgnuto naročitoj cenzuri. Često puta i beznačajne stvari nisu dozvoljavali. Knjige sa hrvatskim naslovom i hrvatskim sadržajem pogotovo je teško bilo dobivati, ponajčešće nikako. To je uglavnom ovisilo o samovolji učitelja Filipovića, koji nam je dozvoljavao prema svome časovitom raspoloženju. Spadao je među one elemente koji vole vlast, i kad bi je dobili barem mrvicu, iskoristili bi ju u svoj mjeri kao pravi tirančići. Znao bi reći: »To sve ovisi o meni. Ako hoću dam, ako neću nedam«. Tako je stvarno i bilo. Politički osuđenici su bili izvrgnuti mušicama pojedinih službenika. Za vrijeme diktature svaki birokrata radi prema dolje što hoće.

XLVIII.

Marseljski atentat u jesen 1934. nije bio bez posljedica na naš robijaški život. Odmah je nastupilo još veće pogoršenje i još nesnošljivija disciplina. Mnogo se je govorilo, da je grupa četnika htjela ishoditi dozvolu kod uprave, da izvrše osvetnički pokolj nad političkim osuđenicima, ali da su odbijeni. U Lepoglavi, posve četnički raspoložena uprava zavoda, odijelila je odmah osuđenike Hrvate od ostalih, i stala ih je naročito terorizirati. Tako je tada bilo svuda po kaznionama.. Na nama se je trebala izvršiti osveta za marseljski tentat, što je u dovoljnoj mjeri i učinjeno.

XLIX.

Došao je Božić 1934. Mi Hrvati tražili smo po običaju, da nam se pošalje svećenik radi božićne mise. Dozvolili su nam teškom mukom, ali sa namjerom da time likvidiraju održanje mise u mladićkoj zgradi. Čudna je ta vladavina. Komuniste se kažnjava zato što neće da idu u crkvu, a nama Hrvatima prave zapreku kod vršenja vjerskih dužnosti, i traže razloge da ne dolazimo u dodir sa svećenikom. Vidjelo se prema svemu što je prethodilo da će biti loma. Prije svega, nisu nas pustili sve k misi u podrum, nego samo iz sobe broj jedan, i iz samica. I onda su nas počeli da raspoređuju u naročite redove, jedan uz drugoga, stražar između svakoga reda, a odjeljeno sobu od samičara, što do tada nije bio običaj, jer smo si prije mogli bar stisnuti ruku, čestitajući Božić ili Uskrs. Zatim nedozvoljavaju da pjevači stanu naprijed i zajedno. Misa počinje u nekoj napetosti osuđenika i straže. Pjevamo po redu i običaju sve božićne pjesme. I prije smo nekoliko puta na koncu otpjevali »Lijepu našu«. Nije im to bilo drago, ali su nekako trpjeli. Sada su odlučili da baš na tome učine lom. Da nije bilo loše namjere, mogli su unaprijed reći: nemojte to pjevati. Kada smo završili božićne pjesme, na koncu mise zapjevamo zvonko i povišenim glasom: »Lijepa naša domovina . . .« Ali nato skoči izrod Stevo Husnjak kao tigar, izvuče bajunetu, te se stane derati; Prestani! Prestani!« i napokon stane šakom da zatvara ljudima usta, da bi tako prisilio da se prestane pjevati. Drugi stražari isto tako divlje, luđački. A stražar Vukašinović, neki gadni mali stvor, — pošto sam ja i još neki usprkos njihovog nastupa nastavili pjevati — izvukao je svoju dugu bajunetu i počeo kreštati kraj mene: »Ne pevaj! Ne pevaj! Prestani!« Napokon je stražarska derjača onemogućila pjevanje. Tada su stali vikati: »Nema više mise. Gotovo je!« To su dakle htjeli.

Kada su osuđenici Hrvati iz sobe broj jedan išli da se potuže upravitelju Braloviću zbog toga gnjusnog nastupa i zbog zabranjivanja pjevati hrvatsku narodnu himnu, odgovorio im je: »Bre, što niste pevali državnu himnu!«, a jer su se žalili, kaznio ih je sa oduzimanjem »poboljšica« kroz mjesec dana, t. j. bez posjeta, bez listova, privatne hrane itd.

L.

Proljeće godine 1935. je u znaku izborne psihoze. Nije to sasvim bez posljedica na naš robijaški život. Disciplinska gnjavaža, bar formalno ne prestaje, ali službenici i stražari pokazuju umiljata lica, i smatraju za potrebno da se pred nama ispričavaju zbog svoga postupka. Oni »moraju« tako, »naređenje je naređenje«, »takova je služba« i »to se od nas traži«. A znali bi štošta i na svoju ruku da popuste i da dozvole. Barometar nove političke situacije. I zato je dosta neugodno djelovao lepoglavski pokolj nad političkim osuđenicima, u ovoj atmosferi laganog popuštanja. Jedne noći probudi političke osuđenike u Mitrovici, veliki štropot na cementnom podu hodnika i stepenica mladićke zgrade, praćen galamom, brojnih glasova. Što je to? U jutro tek saznajemo. Došli su iz Lepoglave oni politički osuđenici, koj su prošle godine transportirani — sve komunisti i pet Hrvata — i svi izmučeni i tučeni. Niti jedan nije bio bez ozljede. Skoro svi crni od teških udaraca žandarskih kundaka i čabrnjaka lepoglavske kaznione. Kada su došli, podigli su odmah tužbu protiv onih režimskih eksponenata, koji su to izvršili. Međutim povodom toga nije došlo do nikakove rasprave. Izvršitelji terora bili su samo poraz-mještani. Upravitelj Bralović dočekao je ove izmučene osuđenike surovo i počeo im se još groziti. Stražarske kreature, sa do tada umiljatim licima, odmah su se ukočili, uozbiljili, i postali opet bahati.

Što je bilo u Lepoglavi? Iskazujem prema onome, što su meni govorili osuđenici komunisti i Hrvati koji su tamo bili, i isti teror proživjeli. Nad njima je vladao teror od prvoga dana, kada su došli tamo. Povodom marseljskog atentata Hrvati su bili odvojeni, da bi se nad njima mogla vršiti još veća osveta. Povodom izbornih manifestacija u Lepoglavi, oni su isto istupili u akciju, t. j. vikali su političke poklike van kroz prozor, stupili su u štrajk glađu, tražili su politički režim, i da ih se stavi sve

skupa, kao i one političke osuđenike, koji su prije njihovog dolaska tamo bili. Nakon mnogih poteškoća i raznih makinacija uprave, to im sve u cjelosti uspjelo. Dobili su najbolje sobe, okupljeni zajedno, bolji kruh i štošta drugo. Jedino nisu uspjeli u pogledu novina. Ali sada je nastupilo ono staro, što su oni i sami kasnije nazvali »pretjerivanjem«. Šarlatanske kolovođe su mislili, da ako su postigli brzo jedno da mogu sada tjerati stalno u beskrajnost, ne vodeći računa o objektivnim mogućnostima. Sada su počeli bahato i nerazmišljeno praviti svakojake ispade — sudim po onome što sam čuo od njih — i počeli su »voditi borbu za »drugove« kriminalce«. Komunisti su naime uvijek pravili neki »savez« ili vezu sa »drugovima kriminalcima, t. j. sa kockarima džeparima, provalnicima i sličnom čeljadi. Ja sam uvijek imao smisla i sažaljenja nad onim što su patili i ti obični zločinci i osuđivao sam loši postupak vlasti nad njima, naročito takov koji ničemu i nikakovom rezultatu ne vodi, ali način kako su se komunisti prema tim kriminalcima odnosili, nisam nikada razumio. Oni su bili njihovi »drugovi«, tako su se međusobno nazivali, pa ipak, što je najlošije, komunisti su redovito, u najodlučnijem momentu, te svoje »drugove« kriminalce, nakon što bi ih iskoristili, napustili i ostavili na cjedilu, da uprava postupa sa tim njihovim »drugovima kriminalcima« kako joj se svidi. Istina da ih se mora žaliti, ako se prema njima nečovječno i bez opravdanja loše postupa, šta više potrebno je čovječnosti radi da ih se zaštiti, ali to nikako nije dužnost niti mogućnost političkih osuđenika, koji su imali i suviše svojih poteškoća, koji sebi nisu mogli ništa naročito pomoći bez moralne pripomoći političke javnosti. Kada se to ima u vidu, onda je jasno da se i ostalim osuđenicima, tim više, jer su ozloglašeni svojim zločinima, nije moglo drugčije pomoći, nego zauzimanjem javnosti, zašto bi se morao prethodno formirati u tom pravcu jedan određeni moral i nadzor o čovječnom postupku prema svima i svakome, pa i prema običnim zločincima. To bi morao biti rezultat takvog općenitog društvenog morala i težnje, da za postupak nad osuđenicima postoji neki razumni i opravdani sistem, za čije uvođenje bi se u prvome redu trebala da pobrine pravna javnost, pravnici, advokatske komore, zatim liječnici i liječničke komore, onda parlamenat itd., ali mi smo od toga još daleko, daleko. Kod nas postoji i kod intelektualnog sloja ljudi jedno fa-

talno shvaćanje, da ako je čovjek u zatvoru, da treba, ili da je to sasma jasno što trpi ono što trpi, tobože samo zato, jer je u zatvoru, bez obzira da li to imade ikakovu svrhu što trpi, ili ikakove veze sa samom sudskom osudom.

Komunisti su dakle pobunili kriminalce. Kada su tako po vlastitom priznanju pretjerali, uprava i ministarstvo, nakon što su im zaista dosta toga dozvolili, što su i sami isticali, (želim biti u svemu istinit, iako to nije uvijek dobro), odlučili su ih premjestiti. Jedno jutro došao je izaslanik ministarstva Petrović, sa mnoštvo žandara k njihovim sobama. Kad su to politički osuđenici i komunisti i Hrvati — koji su tada tamo bili, i koji su krivnjom pojedinih komunističkih eksponenata, radili što su komunisti htjeli, zašto su se mnogi kasnije kajali — oni su se zabarikadirali. Petrović im je izvana sa hodnika saopćio, da se neka spreme, da će biti po nalogu ministarstva premješteni, te da neka otvore vrata. Ovi su odlučili da se odupru. Zabarikadirali su vrata, počeli su galamiti i svašta vikati. Sada je stvar postala ozbiljna. Oduprli su vlasti i to još kao ljudi bez slobode, robijaši. Žandari, koji su imali nalog da ih otpreme, svakako neće kapitulirati. A uzto žandarska politička mržnja. Petrović ih je još pozvao »u ime zakona«, da otvore, te da im se ništa neće dogoditi ako otvore. Ali šarlatani kao šarlatani. Oni goloruki hoće da se opiru mnoštvu naoružanih žandara i kaznionskih stražara. Petrović je nato predao u dužnost žandarmerijskom zapovjedniku, da ih izvuče iz soba, te da ih transportira. Žandari su sada silom provalili u sobe i počeli ih bijesno i nemilosrdno udarati kundacima. Palo je i nekoliko metaka. Duž jednoga dugoga hodnika, bili su poredani žandari i stražari, niz visoke stepenice iz drugoga kata, koji su sa kundacima i »čabrnjacima« (teške drvene motike, željezom okovane za nošenje jela u čabrovima) strahovito udarali tu svezanu povorku ljudi, koja je morala da prolazi između njih, ispod njihovih kundaka i «čabrnjaka«. Kada su ih odveli na dvorište, udaranje je opet počelo. Svaki žandar i stražar tražili su pojedince da ih natuku, i da nad njima zadovolje svoj bijes i političku mržnju. U vlaku su bili isto udarani. Svi, baš svi su bili izudarani i izmučeni. Komunisti sa pet Hrvata bili su dopremljeni u Mitrovicu. Druge Hrvate su raspodjelili za Maribor i Staru Gradišku, a neki su ostali pod težim prilikama u Lepoglavi.

Iako je to neobično, ipak je to činjenica, da su mnogi robijaši, redovito stariji i ozbiljniji ljudi, kolikogod su dabome osuđivali taj lepoglavski masakr, ipak znali češće reći: »Ne škodi da su dobili batina!« jer među natučenima nalazio se veliki broj raznih panikera, šarlatana, vikača, koji su vodili »borbu radi borbe«, ili ih je čisti očaj činio »revolucionarnima«: elementi, koji su smatrali, da sama borbenost kao takova opravdava sve, pa i najveće budalaštine. I kao takovi, bili su zapreka za razboritije i smišljenije pothvate, i zapreka za pravu i iskrenu solidarnost polit. osuđenika, koja bi se morala temeljiti na pravom drugarstvu i međusobnoj političkoj snošljivosti.

LI.

Kolikogod je lepoglavski pokolj bio strahota za one koji su ga morali podnijeti, on je imao uzto i svoju dobru stranu. Politička javnost zabavljena većim političkim problemima političke borbe i rezultatom izbora, gotovo je zaboravila na mnoštvo političkih osuđenika, tim više jer su to redovito mali ljudi. Taj lepoglavski događaj, koji je djelovao zaprepašćujuće, daje na znanje javnosti, da postoji i pitanje polit. robijaša. Povodom toga nastali su protesti, demonstracije i raspravljanja. Dr. Maček, koji je i prije i poslije toga podigao svoj glas za robijaše, kazao je i tada svoju riječ. Javnost je počela više voditi računa o polit. robijašima. Režimu to nije bilo baš ugodno, i zato povodom svega toga, stigne jednoga dana u mitrovačku kaznionu uredba ministarstva, kojom se regulira život i prava političkih osuđenika. Nova politička situacija nakon izbora 5. svibnja 1935. nije više dozvoljavala tlačenje političkih osuđenika, bar ne na dotadanji način. Otvoriše se vrata od svih soba najedanput. To je prvi slučaj nakon dugog vremena, to je događaj za robijaše. Treba da se svi poredaju na hodnik da im se čita ministarska uredba. Svi izlaze. Veselje, krika, pozdravi. Nezna se što je, ali se nagađa. Stražari pokušavaju uvesti »red i mir«, ali nema više ni »reda« ni »mira« ni poredavanja u redove. Tek kada su se politički osuđenici dobro ispripovjedali, izrukovali, navikali, tada je tek teškom mukom došao do riječi tamničar da pročita uredbu, kojom se dozvoljava 5 sati šetnje, 2 posjeta mje-

sečno, 2 puta pisanje listova mjesečno, više knjiga, više privatne pripomoći, zatim između ostaloga duhan, kao najvažnije pitanje za pušače robijaše. Prije si za jedan »pikavac« (ostatak cigarete), ako si ga našao na dvorištu, išao u tamnu ćeliju, a sada ćeš slobodno pušiti koligod hoćeš. Samo novine još tada nisu dozvoljene. U glavnom to je bio pravi »preokret«, sloboda, prema onome što je prije bilo, prava robijaška sloboda. Ali zatvor je opet ostao zatvor. Glavno je ipak slobodna i zajednička šetnja.Nema više odjeljenosti, nema više gnjavaže na šetnji. Kako hoćeš, kud hoćeš. Iz sobe u sobu, iz jednoga kraja dvorišta u drugi. Mali travnati prostor u produženju zgrade samica, do zida, koji je do tada pretstavljao zabranjenu zonu preko koje se do tada politički osuđenici nisu smjeli niti gledati, a kamo li prijeći, dok su u jednom i drugom kraju dvorišta šetali iz različitih soba, bio je za čas pregažen.

Zbog svojih, inače razumljivih razloga, režimu je bilo teško priznati da postoje stotine i stotine nacionalnih političkih boraca Hrvata, te iako su baš Hrvati po svom borbenom političkom značaju, po svojim teškim osudama po stvarnim borbeno političkim činima, pa i po svom velikom broju u zatvoru, sačinjavali glavnu srž, najvažniji dio političkih robijaša, to je ipak vlast oslovila uredbu na »osuđenike komuniste«. Tamničar je smatrao za potrebno, svakako mu je to rečeno, da kod toga naziva »osuđenici komunisti«, napomene, »ali to se tiče i vas terorista«. Bili su nedostiživi u tome, kako da zamijene ime »Hrvat« i »hrvatski« sa kojim drugim nazivom, tako da se ipak razumije, da se to na nas odnosi, a da se ipak ne treba reći »Hrvati«, »hrvatski«. I zato su nas u kaznioni, za razliku od komuniste, nazivali »teroristi«. U uredbi nisu htjeli priznati niti teroriste, jer bi se iz toga moglo prosuditi na koje političke osuđenike se to odnosi. Neka bude i komunista, samo ne Hrvata.

Ova uredba je vrijedila — i to je naročito u njoj rečeno — za političke osuđenike u svim kaznionama države. Međutim ona je pročitana i provađana samo u kaznioni mitrovačkoj. U drugim kaznionama je nastavljen i dalje postupak grube samovolje nad političkim osuđenicima Hrvatima, jer komunisti su bili uglavnom svi u Mitrovici.

LII.

Ova ministarska uredba, kojom su polit. osuđenici, pod pritiskom glasa polit. javnosti, i nove situacije nakon pobjede hrvatske politike na izborima od 1935. god., dobili više takozvanih »poboljšica«, koje su im stvarno olakšale život i učinile robiju snošljivom, mučno je djelovala na stražu i upravu kaznione, koji su do tada naučili samo gnjaviti političke osuđenike. Teško im je bilo snaći se, i bilo im je upravo neprijatno. Do jučer su stražari i činovnici bili »bogovi« nad polit. osuđenicima, a danas ne smiju im ništa naročito, još im moraju pokazati lijepo lice, ako ne da ih osuđenici otjeraju iz službe, iz kuće, kao što se je nekolicini stražara već i dogodilo. Najneprijatnije im je svakako bilo, kada je došao osuđenik k stražaru sa cigaretom i rekao: »Molim vatre«, jer do jučer ga je isti stražar radi »čika« ili »pikavca« vodio na kazneni raport.

Krvopija Husnjak, kao da je to sve predviđao, otišao je po svojoj želji još prije toga iz mladićke zgrade, a ostali stražari, koji su također »zaslužni« za teror od 1933.—1935. nad polit. osuđenicima, nastojali su također da što prije otiđu. Nakon pročitanja uredbe, uprava je htjela da pridrži još neku vlast nad osuđenicima, kao na primjer, da bi »nama bilo bolje da šećemo na dva puta«, da nas je previše na dvorištu kad zajedno šećemo, da vrši još neki »red«. Ali od svega toga nije moglo biti više ništa. Mladićka zgrada postala je autonomija polit. osuđenika.

LIII.

Ono što je od sada postalo bitno za život polit. osuđenika, to nije bila straža, uprava, vlast, premda je s njima bilo uvijek od vremena na vrijeme natezanja i muke, već naprotiv njihovi unutarnji robijaški odnosi, njihovi grupaški politički odnosi i sukobi. I do tada su postojale »ekonomske zajednice« po grupama, koje su obično sačinjavane od istomišljenika po pojedinim sobama. Ali sada u novoj situaciji, kada su otvorena sva vrata, kada je omogućen potpuni međusobni dodir i ulazak u sve sobe, sada su nastale pregrupacije i reorganizacije. A uza sve to sada je nastalo pojačano politiziranje i političko korteširanje. Oni koji su iz dalje perspektive slobodnoga

života pratili i posmatrali taj robijaški život, u koliko im je to bilo moguće, prema pričanju, znali bi reći: »To je nešto posebno robijaškoga, to je psihoza robije« itd. Ja koji sam prošao kroz taj život, praktično to sve iskusio i neposredno posmatrao, sudim o tome posve drugčije. Ništa tu nema posebno robijaškoga. Sve je to opće ljudsko. Samo stavljeno u posebne prilike i pod naročiti kut gledanja, daje drugčiji utisak i odraz. A pogotovo se mora odbiti to tumačenje »robijaškom psihozom«, kada se uoči pojava frankovačke i komunističke propagande i političkih napada na osuđenike pristaše HSS, što je dotičnim elementima i grupama ne samo svojstveno i vani, nego što su oni to radili upravo uz odobravanje i po želji svojih krugova i vođa iz vana. Već u početku, komunisti su imali svoga komesara za propagandu komunizma u kaznioni, a sada su već imali za tu svrhu poseban odbor, t. zv. »agit. prop.«, čemu je bila svrha da na jednoj strani učvrste u komunizmu još »neizgrađene« drugove, zatim da se širi komunizam među ostalim političkim osuđenicima, pa čak i među kriminalcima, t. j. među provalnicima, džeparima i drugim tatovima svake vrste. Lako je pretpostaviti, kakvo je raspoloženje pravila takova propaganda i korteška rabota u tijesnim prilikama, naročito kada su tako nastupali prema osuđenicima radićevcima, koji su imali svoje nazore, ideju i čvrstu odanost prema hrv. narodnom vodstvu, što su sve i tamo branili, a pogotovo ako se uzme u obzir komunistički tračlerski i spletkarski način propagande, što je uostalom posve svojstveno i frakovcima, t. j. napađanje hrv. polit. vođa i onih čvršćih i poznatijih pojedinaca, pristaša HSS u robiji, koji su bili po njihovom vlastitom priznanju, zapreka za njihovu komunističku propagandu u dobiji. Komunisti i frankovci uvijek složni protiv robijaša radićevaca, za koje su imali uvijek samo najgore riječi i mišljenje, pa ipak ovi, po njihovim riječima, najgori ljudi, radićevci, nisu se mogli nikako riješiti frankovačke i komunističke kortešacije i natezanja radićevskih pojedinaca u njihove sobe. To je bilo ovako: ako si dobar i odlučan pristaša HSS, onda si najgori, »u službi uprave«, »konfident«, »hulja« itd. A ako si i takov kao najgori, pristao da slušaš komunistička predavanja, da odobravaš sve što oni rade i govore, ako si onda zaista i u službi uprave i konfident i hulja, uza sve to, ti si dobar »drug« i »klasno svjestan«. Pristaše HSS nisu imali pro-

sto nikako mira od njih niti na dvorištu niti u svojoj sobi. Stalno su komunistički i frankovački korteši dolazili u radićevsku sobu da gnjave, korteširaju i spletkare. Čim smo se mi radićevci sastali, odmah su, naročito komunisti, htjeli da znadu što je, i odmah su njihovi agenti upadali u sobu, tobože, slučajno, da vide i da čuju. Komunisti su išli tako daleko, da su jednostavno postavili svakome pristaši HSS, po jednoga ili dvojicu svojih ljudi uz bok ili iza peta, kada bi polazili na šetnju, nastojeći tako svakom utuviti komunizam u glavu, ili bar sklonost za njihov komunistički nazovi »narodni front«. Robijaš radićevac nije se mogao prosto da okrene, a da nije naišao na nekog komunistu, koji bi mu odmah stao pričati o Sovjetskoj Rusiji, o »tekovinama« sovjetske revolucije, o »narodnom frontu« itd. Šta više, iako su znali moj odrešiti stav prema komunizmu, iako su me nazivali ovakovim i onakovim, ipak su pokušavali uporno da i kod mene, usprkos prijašnjih neuspjeha da stvore raspoloženje bar za »narodni front«. Pojedini njihovi »asovi« počeli su me naročito obilaziti, govoreći mi njihove političke priče najprije onako izdaleka, onda sve više i otvorenije. Samo ja sam ih se znao brzo riješiti. Jedan si je dao mnogo truda da me uvjeri kako je potrebno da »radnici i seljaci treba da budu složni i da zajedno sarađuju«. On si je dabome mislio svoje, t. j. da najprije istovjetuje komuniste sa radnicima. Kad sam mu nato odgovorio, da je sasma jasno da radnici i seljaci treba da budu složni, da sam i ja zato, prvo zato jer sam radnik, drugo zato što pripadam Hrv. Selj. Pokretu, čija je to ideja i koji je to u Hrvatskoj već tako proveo da mi više ne trebamo ničijih savjeta niti tuđe politike, pogledao me je i ostavio me, i nikada mi više nije prilazio. I komunisti i frankovci uporno su nastojali da privuku robijaše radićevce svaki za svoju zajednicu, da bi tako likvidirali ili barem otupili ono političko raspoloženje prema Hrv. Selj. Pokretu, koje im je toliko smetalo, i u kojemu su robijaši radićevci ostali dosljedni. Naročita neprilika je bio trgovac iz Perušića, Ante Vlainić. On si je uzeo za zadaću u robiji, da propovjeda »pogrješke« Stj. Radića, te kako je Radić izdao hrvatstvo.

Komunisti su bili u svemu i svačemu organizirani, i »politički« i »ekonomski«. Postojali su razni komiteti i komesari, politički, ekonomski, sobni, propagandni itd.

Sasma jasno da svega toga nije trebalo, ali eto, komunistička posla. A gdje postoje »komiteti« i »komesari«, tu se mora nešto i raditi. A ako se nema što ozbiljnog da radi onda se burgija i spletkari. Frankovačka organizatornost se je sastojala u okupljanju oko »vođe«, a sav njihov rad bio je učenje talijanskog jezika, i kritiziranje pristaša HSS. Iako su osuđenici bili svjesni toga, da se možda i opravdano, izvan kaznionskih zidina ne može razumjeti to političko organiziranje u robiji, ali pošto su bili izloženi stalnim napadima i uvredama već organiziranih polit. osuđenika druge polit. boje, da bi se lakše branili, da bi mogli lakše podržavati među sobom ideju i politiku Hrv. Selj. Pokreta, radi čega su u zatvoru, a da bi mogli stvarno odgovoriti onom stalnom frankovačkom isticanju, da »seljačke stranke nema i ne treba da bude«, jer da je HSS »odigrala« svoju ulogu, (u tome su se slagali sa šestojanuarskim aktom) smatrali su osuđenici pristaše HSS i Dra Mačka, da im ne preostaje drugo nego da se također organiziraju i politički kao organizacija HSS. To je kod frankovaca izazvalo pravi bijes. Frankovački i komunistički eksponenti, nazovi »radićevci«, Dragutin Zajec, Ivan Abramović, Miško Kirchmajer i neki Kazimir Lucić, poznat kao »mladi Jugoslaven« i jugosokol, zatim Vlainić, pokušali su sve moguće da onemoguće Radićevsko društvo kao org. HSS, ali su ipak na koncu morali da kapituliraju. Komunisti su ostali zaprepašćeni, jer su kao rezultat svoga dugogodišnjeg spletkarenja protiv HSS u robiji, morali da vide još jače stisnute, pa i formalno organizirane redove robijaša radićevaca.

LIV.

Jednoga dana nastane galama. Što je? Od ulaznih vrata zgrade, a prema izlaznim vratima dvorišnog zida, bježi svom snagom jedan krupan stražar ogledavajući se, a iza njega politički osuđenici vičući: »Krvniče! Živo-tinjo! Van iz ove kuće!« itd. Uprava je stavila u službu jednoga stražara kod političkih osuđenika, koji se je naročito isticao u Lepoglavi prigodom masakriranja polit. osuđenika. Oni, koji su ga prepoznali, napravili su protiv njega viku, dotrčali su još i drugi, i istjerali ga van. Vremena se mijenjaju. To se je dogodilo i još nekim drugim stražarima, koji su poznati kao tlačitelji polit. osuđenika. Zbog toga svaki stražar, koji je imao što »na duši«, taj se bojao službe kod polit. osuđenika.

LV.

Komunisti su odlučili proslaviti vrlo bučno neku svoju godišnjicu. Kada oni nešto slave, onda nastoje, poput fašista, da od toga naprave galamu prvoga reda, da bi time blefirali druge, da bi time učinili neki utisak na druge ljude. To im je svrha, u stvari pak te njihove proslave daju posve suprotan utisak. Napravili su jednu usiljenu derjaču pjevanja, da nam je svima dosadilo, a na koncu i njima. Vidjet će se dalje zašto je režim njima dopustio da mogu javno pjevati pjesme u robiji, radi kojih ih je prije teško osuđivao.

LVI.

Pošto je ministarska uredba o političkim osuđenicima provedena samo u Mitrovici, iako formalno važi za političke osuđenike po svim kaznionama, stoga je i nadalje postojao teror i tlačenje nad polit. osuđenicima po drugim kaznionama, koji su bili uglavnom Hrvati, jer Hrvata je bilo uvijek po svim kaznionama. Između ostalih, bila je jedna grupa do dvadeset ljudi, Hrvata, u zloglasnoj mariborskoj kaznioni, od kojih su neki premješteni iz Lepoglave, nakon tučnjave polit. osuđenika, a neki su premješteni izravno iz Mitrovice. U mariborskoj kaznioni postojao je i nad polit. osuđenicima upravo srednjovječni osuđenički režim i sistem. Slaba hrana, ograničenje vode, šest mjeseci bez obuće, robijaš disciplinski kažnjen nema pravo na liječenje pa makar i umro, a mora ići bos i u zimi, u podrumu tuku ljude. Zato tamničar i upravitelj obično «ne znaju ništa«. Najveća disciplina. Mora se stražarima klanjati skoro do zemlje, umjesto običnog pozdrava, i mnoštvo različitih tortura. Politički osuđenici Hrvati stalno su se bunili i štrajkali glađu, i nisu se dali terorizirati, tražeći polit. režim ili premještaj u Mitrovicu, gdje već isti postoji. Napokon im je to teškom mukom uspjelo, ali intervecijom izvana, jer upravitelj Vrabl nije htio da mijenja »tradicionalni« gnjavatorski postupak nad osuđenicima.

Kada su isti osuđenici dolazili u Mitrovicu, to smo unaprijed znali. Komunisti i frankovci su im pripremali naročiti doček. Radićevci nisu htjeli da sudjeluju kod toga, jer nisu mogli razumjeti, da se jedne polit. osuđenike (u ovom slučaju, izvana manje vrijedne) naročito dočeku-

je, a druge naročito napada i kleveta, iako su valjani i pošteni. Nisu htjeli i zato, jer su isti, koji dolaze bili poznati kao napadači na HSS. (družba dr. Klemen, Balen, Dobrila, Japunčić, Juca Rukavina), i napokon zato, jer se je vidjelo unaprijed, da ih i frankovci i komunisti žele natezati svaki u svoju zajednicu, a radićevci takovo društvo nisu trebali.

Frankovci su smatrali da su to njihovi ljudi, jer su prije dotični bili skoro svi frankovci, a komunisti su opet drugčije, u ovom slučaju bolje računali. Dotični elementi, iako frankovci, pali su u Lepoglavi potpuno pod komunistički utjecaj, i postali su najbolji komunistički eksponenti. Prije bučni frankovci, Pavelić-Perčecovi »ustaše« Dobrila, Sečka, Lenac, Japunčić, Juca Rukavina, a da se i ne spominje dra Klemena i Balena, smatrali su za svetinju sve što komunisti kažu. Jucu Rukavinu su već tako smatrali svojim, da su mu francuski komunisti na skupštinama podizali sliku u naravnoj veličini, prikazivajući ga nekim faktorom, iako je on samo jedan nesređeni vikač. Međutim jedino Rukavina, pod utjecajem Javora, sada se je iznevjerio komunistima i otišao među frankovce, dok drugi prijašnji ultrafrankovci, otišli su u komunističku zajednicu. Tu je sada nastao lom između frankovaca i komunista. Frankovci nisu mogli podnijeti da komunisti predobivaju njihove ljude, iako nisu imali ništa protiv toga, dok su komunisti navlačili pojedine radićevce. Od toga časa nema više pravog prijateljstva između komunista i frankovaca.

LVII.

Ovi, prije ultra frankovci, sada odlični komunistički eksponenti, Dobrila, Japunčić, Sečka, Lenac, dr. Klemen, Balen, ne samo što su ušli u komunističko društvo, nego su si po nagovoru i želji komunista, preduzeli jednu odvratnu i protuhrvatsku ulogu, da odvlače osuđenike Hrvate u komunističko društvo, i to sve u ime neke tobožnje »solidarnosti«. U tu svrhu došli su jednoga dana u radićevsku sobu Dobrila, Japunčić i Jugoslaven i marksista Bojan Kugler, da predlože nama radićevcima ulaz sa komunistima u zajednicu. Tu su tada dobil takov odgovor od svih pristaša HSS., da su izgubili za uvijek volju da donose takove prijedloge. Od neugodnosti nisu znali što će, okrenulisu se i izišli van.

LVIII.

Nije to mala stvar, jer Ante Dobrila počeo je da »govori« i da drži »predavanja«. Dabome, po komunističkoj noti. Štaviše, ne samo po komunističkoj želji, nego i onako kako su mu komunisti — sastavili i napisali. Dobrila je, naročito do tada bio bez ikakovog znanja. Jedno prepričavalo svega i svačesa, bez reda i saveza riječi i misli, do tada nenačitan, jedan od one vrste ljudi, koji ne mogu ispravno shvatiti niti naučiti neke stvari niti onda, kada se zato naročito trude. Ali komunistima to ne smeta. Glavno je da on »govori«, i da je s njima.

Dakle Dobrila drži »predavanje«. Komunistima je bilo potrebno, da se među osuđenicima Hrvatima proširi njihova boljševička teorija o »nacionalnom pitanju«. A kako će drugčije nego preko vjernih si »osmičara«. (Ovi bivši frankovački ustaše, sada komunistički eksponenti, bili su svi u sobi br. osam). A pošto je među njima bio »najizgrađeniji« Dobrila, stoga su mu dali da pročita iz njihove teke, citate boljševičkih uzora o »nacionalnom pitanju«, o tome kako je u sovjetskoj Rusiji nacionalno pitanje »riješeno«, kako su tamo svi narodi »slobodni«, kako imaju »čak« i svoje pismo itd. Kada je Dobrila tu teku pročitao — ako ju je dobro pročitao? — i nakon što su ga poiedini komunističke vođe još uputili, on je smatrao da je »potkovan«, da može »govoriti« o »nacionalnom pitanju«, o »sociološkim» pitanjima, o »antropologiji« i drugim frazama i terminima, koje je tada prvi puta pročitao, nepravilno shvatio, a još nepravilnije tumačio i upotrebljavao. Budu pozvani svi Hrvati u »osmicu« na »predavanje«. Kažu »osmičari«: »Biti ćemo samo mi Hrvati — jer i sebe su nazivali Hrvatima, iako su vršili komunističke i protuhrvatske uloge — a »osmica« je najzgodnija za predavanje«. Dabome došli smo baš svi, da čujemo što se hoće. Najprije su »osmičari« počeli da raspravljaju »kojim ćemo redom da održavamo predavanja . . . čitav ciklus predavanja«. »Samo vi počnite, da čujemo što i kako će te vi predavati«, odgovaramo mi drugi.

I zaista, »predavanje« počinje.

Što da opisujem mnogo. Prosto prava pravcata zbrka pojmova i riječi, bez sklada, saveza i reda. Koještarije svakovrsne. Šarivari. Razumio nije nitko ništa, i to samo zato, jer nije bilo što za razumjeti. Jedino što je zapaženo, jer je ta nota bila najviše pritiskana; da je u

Sovjetskoj Rusiji sve dobro, da su u Sovjetskoj Rusiji »riješena« sva nacionalna pitanja, da je boljševizam rješenje za sve i za svašta. To je ton »predavanja« prijašnjeg frankovca Ante Dobrile. A »kao Hrvat«, smatrao je za potrebno istaknuti, da su bosanski muslimani posebna etnička grupa, posebna nacija, što li? jer tako to stoji napisano u komunističkoj teki. A da bi prikrio svoje neznanje, da bi blefirao slušatelje, bio je pun stranih fraza u komunističkom smislu. A kada je »predavanje« završio, zapravo kada je pročitao neki papir, onda je predsjedatelj ili voditelj skupa dao na znanje, da tko šta ima da »predavača« pita, da ćemu isti protumačiti. I pitali su ga neki. Ja sam još šutio. A baš kod odgovora na pitanja pokazao je potpuno svoje neznanje, zapleo se je kao pile u kučine. Na to se dignem ja, i naglasim prije svega, da predavač ne poznaje niti najmanje predmeta o kojemu je htio govoriti, da se ne drže predavanja kako si to on zamišlja, da je on to pročitao u jednoj komunističkoj teci, kojoj mi svi znamo sadržaj, da je njegovo predavanje zbrka neprokuhanih misli i pojmova. Nadalje sam mu rekao, da mi Hrvati imademo svoje hrvatsko nacionalno pitanje, koje mi poznamo po polit. programu, kojim težimo njegovom rješenju, i po onim poteškoćama hrvatskog naroda, koja to pitanje uzrokuje, ispoljava i jača. A on, Dobrila, da ne treba da servira nama, odrješitim hrvatskim nacionalistima i rodoljubima neke otrcane komunističke teorije i fraze, koje niti sam ne razumije, i do kojih nitko pametan ništa ne drži. Naveo sam, da je to već stara laž, da su tobože boljševici riješili nacionalna pitanja u Rusiji. Svaki čovjek, koji znade misliti, nemože u to vjerovati. Jer pojam nacije, naroda, u suprotnosti je sa komunističkim pojmovima i teorijama internacionalnosti i klase, a naročito je u suprotnosti sa boljševičkom vladavinom diktature, jer nacionalno pitanje se može riješiti samo u slobodnim i demokratskim državama, i na demokratskim osnovima. Dakle klasni sistem internacionalnog duha, sa partijsko-klikaškom vladavinom sovjetske diktature, koja nije bez jake natruhe imperijalizma, ne može rješavati nacionalna pitanja, jer to su baš stvari koje se isključuju, to su antipodi jedno drugome.

Napokon sam naveo da je netočno da bi bosanski muslimani bili etički nešto drugo, jer da je naučno i historijski dokazano, da su muslimani etnički hrvatski življ, a danas da postaju i svjesni Hrvati, i da je čudno, da on,

kao bivši »veliki« Hrvat, frankovac, pravaš, niječe hrvatsku pripadnost velikom dijelu hrvatskoga naroda, samo zato, jer je to u interesu komunista i drugih.

Za cijelo vrijeme toga moga duljega govora, Dobrila je stajao sve više zbunjen, a na koncu nije znao što da kaže. Pokušali su mu pomoći Balen i još neki, ali nije koristilo. Dobrila je doživio fiasko sa svojim »predavanjem«. Pa ipak, pokušavao je još jedanput — komunisti su nastojali da ga bolje pripreme — ali osuđenici Hrvati nisu htjeli doći da ga slušaju. Ali nije to sve. Ante Dobrila postao je i »borac«. On, Ante Dobrila, koji je poznat po tome, da je drhtao i plakao na sudu, da se je loše i slabo ponio u istragi, da nije imao kuraži da upotrebi materijal, koji mu je poslan izvan granice u tu svrhu, izjavio je u jednom čitanom govoru: »... Što!? mi treba da se borimo ne samo za hrvatskog seljaka, nego treba da se borimo i za kineskog seljaka (tada su bile borbe komunista protiv Čankajšeka), pa i za afričkog seljaka«. komunisti su mu naročito pljeskali, iako je govorio gluposti. Kako i nebi, kad je tako veliki »borac«, i kad mu je cijeli svijet prije nego hrvatski seljaci i hrvatska narodna sloboda. A to je ono što komunistima odgovara.

LIX.

Prvoga prosinca 1935. došla je »amnestija za polit. osuđenike«. Od preko dvjesto političkih osuđenika, izišlo je iz mitrovačke kaznione devet ili deset ljudi, i to sve mala robija i manje važne osude. Komunisti su došli na neku neobičnu ideju, t. j. da amnestirani odbiju amnestiju. U tu svrhu upotrebili su opet Dobrilu, da bi kod Hrvata stvorio za to raspoloženje. To su oni opet obrazlagali nekim »junačtvom«, a u stvari to je bila neka komunistička politika. Naime, zbog posebnog nepovoljnog položaja komunista — u pogledu amnestije — trebalo je dokazati, da niti Hrvati neće amnestije, ako se neda u većem opsegu i komunistima. Ali osuđenici Hrvati su to odmah odbili, jer su to smatrali beskorisnim i štetnim. Jer kako i kome će režim davati amnestiju, to ovisi o odnosima političkih snaga i političkih prilika u zemlji. I ako je potrebno dati neko tumačenje o toj »amnestiji«, to da će svakako učiniti politički faktori, a to je i učinjeno. Prigodom svake nazovi amnestije, Dr. Maček je dao pravo tumačenje, i zauzeo se za sve političke osuđenike. Ja sam u ime robijaša radićevaca odgovorio tako komu-

nističkim eksponentima, Dobrili i drugima, i odbio taj prijedlog, a amnestiranim sam rekao, da čim im otvore vrata, neka samo idu kući, jer da svrha naše borbe nije da se sami zatvaramo u tamnicu, nego da se protiv tamnice borimo, za svoju i opću narodnu slobodu.

Nakon toga su predložili da se učini javna demonstracija na dvorištu, prigodom izlaska na slobodu ovih amnestiranih, t. j., da se drži javni govor protiv režima, zbog toga što se nije dala općenita amnestija, a ovu demonstraciju su i izveli, i koja malo što nije svršila sa krvoprolićem. Zbog već navedenih razloga, i jer su to smatrali »kukanjem za amnestijom«, osuđenici radićevci nisu htjeli niti kod toga sudjelovati. Kada se je to događalo, t. j., kada su držali govor protiv režima na dvorištu, nekoliko stražara Srbijanaca, potpuno razbješnjeni, htjeli su na svoju ruku da provale izvana u dvorište, i da učine pokolj. Komandant Baic i stražar - vratar, jedva su ih suzdržavali. To sam vidio na svoje oči.

LX.

U kaznionu je došla jedna komunistička brošura, koju je napisao komunistički pisac Galogaža. U njoj se traži amnestija za sve polit. osuđenike, uz mnogo potpisa, od kojih niti jedan od hrvatskih polit. autoriteta, što je i shvatljivo, ako se ima u vidu da to pišu komunisti. Hrvati osuđenici su odmah opazili, da uz opravdane razloge i navode, postoji u komunističkoj brošuri tendencija, da hrvatska javnost sazna da postoje i komunistički borci, koji se »bore za slobodu«, dapače da hrvatska javnost bude naročito zahvalna komunistima, što oni »pomažu« u zatvoru osuđenike Hrvate. Baš svačim se poslužuju u svojoj propagandi. U ovoj komunističkoj brošuri, kao i u još nekim kasnije, najbolje dolazi do izražaja, da komunističke »pomaganje« Hrvata svagdje, a naročito u robiji, nije radi čovječnosti i drugarstva, niti da bi to »pomaganje« proizlazilo iz nekog njihovog osnovnog principa, njihovog svjetovnog nazora, već da je to običan korteški račun, tim više, jer smo mi u zatvoru vidjeli, da komunisti, tamo gdje nemaju računa, ne pomažu niti svoje pojedine ljude. Kada netko pomaže bez računa, i samo od dobra srca, on pomogne pa šuti. Dobra stvar će se već čuti i bez hvalisanja onoga koji to čini. Ali komunisti kad pomognu, oni to odmah ističu, treba da to svi znadu. Dadu tome pretjeranu važnost, samo da bi im

to politički koristilo, te da bi prema sebi zadužili, moralno i politički obvezali one, koje su pomogli. Zbog toga su svjesni Hrvati u zatvoru uvijek odbijali komunističku pomoć, je su jasno vidjeli da njihova pomoć nije iskrena, nego politički proračunata.

Svjesni Hrvati robijaši odbijali su zato njihovu pomoć, jer su stalno opažali, da kada se je netko od Hrvata robijaša dao pomagati od komunista, oni su odmah na shodan način tražili od dotičnoga takove protuusluge, koje su dolazile u sukob sa hrvatskim političkim uvjerenjem, čak i sa zdravim ljudskim moralom. Kada su robijaši Hrvati u Lepoglavi, povodom marseljskog atentata bili odjeljeni, da bi se s njima postupalo još gore, komunisti su im tada nešto pomagali u hrani na shodan način, a kasnije se i akcijom za njih zauzeli. Međutim taj čin zauzimanja i pomaganja, nije bilo samo nešto posebno komunističko. I Hrvati su prema svojim mogućnostima pomagali i komuniste, i za njih se zauzeli, kada su bili terorizirani. Na primjer 1933., kada su bili bačeni u samicu radi štrajka gladu, gdje ih se je pokušalo silom hraniti, Hrvati su protestirali protiv toga. Pomoći i pomaganja spadaju u kažnjenički život. To se je uvijek radilo, bez obzira na lične i grupaške odnose. Ali pošto su komunisti svoja pomaganja uvijek politički isticali i iskorištavali, kao što je očevidno u Galogažinoj brošuri, stoga su svjesni Hrvati izbjegavali komunističko pomaganje. Da je to komunističko pomaganje za Hrvate štetno, to najbolje pokazuje taj lepoglavski slučaj. Dobrila i društvo su se zbog toga smatrali prema njima obvezanima, i radili su sve što su komunisti htjeli, dok nisu konačno postali posve njihovi. Dabome da je to stvar i slabosti karaktera. Meni je Čačić tumačio čitav jedan sat, kako oni moraju biti uz komuniste, jer da su komunisti njih pomagali, a da se ne može drugčije naplatiti, nego tako da ostanu u svemu uz komuniste.

Komunističko pomaganje dobije svoje pravo svjetlo onda, ako se uzme u obzir, da su komunisti i u zemlji i u inostranstvu kod našega življa sakupljali novac »u ime Hrvata osuđenika«, i za »sve polit. osuđenike«, bez našega znanja i odobrenja. Iako su nam što pomogli, učinili su to po običaju koji je postojao kod svih polit. robijaša, i to od onoga što su okolo sakupljali u naše ime, bez našega znanja i odobrenja. Prema tome je nemoralno i nepošteno s time još i agitirati.

LXI.

U unutarnjim odnosima polit. osuđenika, stanje postaje sve nesnosnije, naročito za nove, pridošle pristaše HSS. Komunisti sve više agitiraju i navlače, a frankovci sve više spletkare. Radićevcima to postaje u toliko nesnosnije, jer im se broj smanjuje, i zbog toga se teže brane. Neki odlaze redovito kući, neki su amnestirani, a prije toga mnogi su transportirani. Frankovci uzimaju drugu taktiku. Pomoću nazovi »radićevaca«, inače svojih i komunističkih eksponenata, Zajca, Kirchmajera, Abramovića, a naročito pomoću Matijaša, nastoje dezorganizirati radićevsko društvo iznutra. Mi radićevci, dali smo među nama naročito mjesto seljaku Petaku, jer smo ga smatrali svjesnijim i bistrijim. Međutim on nas je iznevjerio. Počeo se mnogo šetati sa komunistima, njihove teke prepisivati, na njihova predavanja polaziti, i sa frankovcima protiv radićevskog društva spletkariti. Sve je to stvaralo naš život neizdržljivim. Komunisti i frankovci, sa svojim spletkama toliko su ogorčili život polit. osuđenika, sada kada straža i uprava kaznione nisu bili nikakova poteškoća za naš život, da su mnogi upravo razboriti osuđenici, zaželili prijašnje loše stanje discipline, kada komunističko - frankovačko spletkarenje, zbog discipline, nije moglo uzeti takovoga zamaha, kao sada kad te discipline nema.

Svoga eksponenta Kazimira Lucića uče frankovci mjesec dana što će govoriti protiv Bernardića, kada izađe van, iako je isti i po njihovom prikazu bio član »Mlade Jugoslavije« i Jugosokola. Lucić i još nekoji, imaju za dužnost, da obiđu baš one ljude i moje prijatelje, koji me poštuju i obraćaju mi pažnju u mojim najtežim danima, da me pred njima najgnjusnije okleveću.

Teško me je pogađaja ta klevetnička kampanja, za vrijeme moga vrlo slabog zdravstvenog stanja, i u situaciji, u kojoj nisam mogao poštenoj javnosti kazati pravo stanje stvari i braniti svoju čast na suprot kleveta moralno prljavih elemenata. Ali sam napokon našao smirenje u riječima Jean-Jacques Rouseau-a: Les maledictions de fripons font la gloire de l' homme juste.

Pošto su nam komunisti i frankovci potpuno pokvarili život, da se nije moglo više izdržati, i pošto je moje zdravstveno stanje bilo vrlo slabo — bolest na želucu — u kaznioni redovita pojava. Potpuno sam oslabio, bio sam kost i koža. Stručnjaci, liječnici su mi kazali, da je

to od slabe i jednolične hrane, a frankovci su mi dali drugu diagnozu: »Em se je preždrl, prasec«.

Sve me je to ponukalo da jednoga dana početkom god. 1936. tražim dozvolu i otiđem u samicu stare zgrade, gdje sam kroz neko vrijeme našao mir i počinak.

LXII.

U staroj kući imao sam prilike, da se uz dozvolu, sastanem sa nekim od onih polit. osuđenika, kojima režim usprkos nesumnjivog polit. karaktera njihovih osuda, nije htio smjestiti se sa ostalim polit. osuđenicima. Tu je prije svega poznati makedonski prvak profesor Kosta Cipušev, koji je već tada robijao osamnaestu godinu robije, i čiji će izlaz iz robije biti jedini vidljivi rezultat ugovora o »Vječnom prijateljstvu« između Bugarske i Jugoslavije. Zatim između ostalih Makedonaca, Škatrović, koji je navršavao desetu godinu robije. Od Hrvata, koje režim nije htio pustiti među ostale polit. osuđenike, sastao sam se sa Jozom Šunićem, koji je nedavno doveden iz Lepoglave, i sa Vladimirom Frajtićem, koji je kao vojnik nastradao prigodom moga vješanja crnih zastava na katedralu 1. XII. 1928. i dobio je dvanaest godina robije.

Pošto sam ja u samici stare zgrade imao »politički režim«, uprava nije dozvoljavala da se s njima češće sastajem.

LXIII.

U proljeće god. 1936. uprava kaznione pokušava pritisak nad polit. osuđenicima. Upravitelj Bralović se nikako ne može smiriti s time, da bi politički osuđenici mogli imati neka svoja prava. Prije svega dira u najosjetljiviju točku, ograničuje pušenje, koje je ministarskom uredbom dozvoljeno. Zatim smanjuje količinu hrane, mesa, a nekoliko puta na tjedan da neće biti večere. Sasma jasno da je u vezi s time imala opet da nastupi disciplina. To je sve proizvela među polit. osuđenicima naročitu situaciju. Komunisti su izbacili tumačenje, da je potrebno ići u štrajk, ali da se ne može zbog radićevaca, koji da će iznevjeriti. Pravi razlog bio je taj, da su komunisti bili nesposobni za ikakav otpor, zbog loših njihovih unutarnjih odnosa, i zbog toga su mislili na ovaj način pokriti svoju slabost i zlobno poniziti radićevsko

društvo. Kad su to radićevci čuli i vidjeli u čemu je stvar, kazali su na račun komunista: »Sad će te baš štrajkati, bio štrajk potreban ili ne, a s nama se ne ćete opravdavati«.

Zatim su poradili na tome, da dođe do zajedničkog skupa u sobi br. tri. Radićevci, namjerno i sa dosta prkosa guraju u štrajk glađu, da se vidi tko će iznevjeriti, a tko ne. Komunisti nastoje izbjegnuti štrajk sa prijedlogom za protestni štrajk od dan dva, jer da nije zgodno vrijeme za pravi i veći štrajk. Radićevci ne pristaju i odgovaraju: »Izbacili ste parolu za štrajk sa nepovjerenjem prema nama. Pođite sada u štrajk, pa da vidimo tko će iznevjeriti«. Konačno komunisti moraju prihvatiti štrajk, iako protiv volje. Ali to nije sve. Radićevci su znali način komunističkog štrajkovanja, zato su se postavili na vrata od sobe u kojoj su se tada svi nalazili, i kazali: »Nitko iz sobe van dok ga se lično ne pregleda!« I počeo je pregled svakoga pojedinca. Našlo se je po džepovima svašta od hrane. Poslije su pregledali sve komunističke sobe. Sva hrana je izbačena. »Kad hoćete da štrajkujete, i da nas sumnjičite, sad će te štrajkati!« kažu radićevci. To nije bilo dosta. Radićevci su se podijelili po svim sobama, namjerno, da kontraliraju kako će komunisti štrajkovati. U sobi br. tri štrajkovao je odbor štrajka. Nakon pet dana štrajkanja, Petko Miletić i ostali komunisti predlažu obustavu štrajka, t. j., kapitulaciju pred upravom, za što Hrvati neće da čuju. »Zašto smo onda počeli. Nismo djeca«. Među komunistima je postalo kritično, nesloga. Neki su htjeli popustiti. To je tim lošije za komuniste, što su baš oni uveli jednu zločinačku praksu, da se i bolesne drugove prisiljava na štrajk glađu. Kako je to zločin, lako je shvatiti. Ako bolesnik ne štrajkuje glađu, on je »štrajbreher«, »hulja« i »konfident«. Ovakovu praksu su mogli uvesti samo zločinački mozgovi. Sada se je to samim komunistima osvećivalo. Ali se nisu opametili. I kasnije su bolesnici morali štrajkovati glađu.

Kod rasprave o obustavi štrajka, »predstavnik« »Hrvata osmičara« Ante Dobrila, ponovno je pokazao svoju pravu boju. »Ja pristajem kako kolektiv odluči« znao bi stalno ponavljati pred ostalim Hrvatima, da bi time još bolje istaknuo svoju privrženost komunistima, i da za njega vrijedi samo ono što komunisti odluče. Ali Hrvati niti sada ne popuštaju. »Ako će te vi komunisti obustaviti gladovanje, mi Hrvati nastavljamo«, odgovaraju komunistima. Komunisti su opet prisiljeni da nastave. Štrajkalo se je dvanaest dana. Potpuno su oslabili. Samo upornošću Hrvata robijaša, i intervencijom hrv. političkih krugova izvana, štraj je ipak uspio. Pa ipak, po starom običaju, komunisti su si sada, usprkos svoga slabog držanja u štrajku, pripisivali svu važnost i zaslugu za uspjeh štrajka.

LXIV.

U proljeće godine 1936. došla je iznenada amnestija za jedan dio polit. osuđenika Hrvata. To je uglavnom prva važnija, ali još uvijek ne potpuna amnestija za polit. osuđenike. Jedan dio, manje od polovice, pušteno je kući, neki su od njih pušteni uvjetno, a ostalima je skinut izvjestan broj godina robije, jer Hrvati su skoro svi bili teški robijaši. I to se je skidalo ne po nekom pravilu, nego po pojedinačnom pregledu spisa osude svakog pojedinog osuđenika. Ja sam tada razmjerno najslabije prošao, a nekojima nije skinuto baš ništa.

Od osuđenika Hrvata, koji su bili u Mitrovici, pušteno ih je van oko polovica. Nekojima je bilo dozvoljeno da se samnom pozdrave, jer sam bio u drugoj kući. Neobičan utisak. Svi su došli kasnije od mene u robiju, a prije odlaze kući. A kad sam kasnije nakon pozdrava s njima, otišao na dvorište da šećem, začujem kako su kod polaska glasno zapjevali, i pjevali hrvatske davorije od kaznione do kolodvora. Bilo mi je neobično. Nije to mala stvar, ići iz robije kući.

LXV.

U kaznionu su došli Jeftićevi poslanici, Dragiša Stojadinović, Trbić, Arnautović i Milovanović. Već unaprijed su im priredili ćelije, nova odijela, nove posude za jelo itd. Dabome, u svemu iznimka, i bolji postupak od prvoga dana, ali oni još nisu zadovoljni. Naročito Trbić, koji je imao bolju sobu od prvoga dana u bolnici, i koji je poznat kao glasoviti srpski četnik, nije se baš niti najmanje četnički držao u robiji. Stalno je kukao kako će »koske« da ostavi u robiji. Nikako nisu mogli razumjeti, kako da se njih kao »nacionalne radnike« može staviti u robiju. Neku političku vrijednost od njih imao je jedino Dragiša Stojadinović, zet Ljube Jovanovića, poznat po svojim kritikama Pašića i njegovoga sina.

LXVI.

Pošto je vlast došla do uvjerenja, da je »mladićka zgrada« mitrovačke kaznione »komunistička univerza«, t. j., da se u njoj komunisti uče marksizma, zbog toga je uprava odlučila da novopridošle komuniste ne šalje više u »ml. zgradu«, nego da ih ostavlja u staroj kući, s time da na njih vrši pritisak, da se odriču komunizma, uz obećanje uslovnog otpusta. Ono, »komunistička univerza, bio je samo izgovor vlasti, da ih može razdijeliti, da joj razdijeljeni manje čine neprilike, i da mogu lakše s njima postupati. A da se oni uče komunizma u robiji, to je vlasti bilo poznato prije i poslije toga, i još im je vlast dala zato mnoštvo mogućnosti. Ovom prilikom veći se je broj komunista odreklo komunizma, i pušteni su kući u vidu »uslovnog otpusta«. Sam ministar Cvetković, kada je 1936. došao u kaznionu, obilazio je novopridošle komuniste po ćelijama i pitao je svakoga — to sam ja slušao — Da li se kaješ Da li se kaješ?« Četvorica su se pokajali i koristilo im je.

Dabome, da to nije bilo po volji komunističkim vođama u »ml. zgradi«, da se njihove drugove od njih odjeljuje i odbija od komunizma, stoga su u ljeti 1936. zbog toga stupili u akciju, koja je bila u vezi i protiv osobe novoga upravitelja Petrovića, koji je bio u Lepoglavi, kad se je dogodilo ono tučenje polit. osuđenika. Ta akcija se je sastojala u galami i vikanju kroz nekoliko dana. Komunisti iz stare zgrade su se također pridružili vikanju, i štrajku gladu, koji je nastupio. Komunistima je uspjelo da pobune u svoju korist i kriminalce i špijune, i tako je u čitavoj kući nastala uzbuna. Međutim uprava je tu akciju skršila. Novopridošli komunisti iz stare zgrade bili su odmah transportirani za Niš i Maribor, a kriminalce, špijune i nekoliko Makedonaca, među njima Škatrović i stari Cipušev, bili su bačeni u samice, svi u teške okove, osim Cipuševa. Komunisti su nato učinili ono što su više puta učinili. Obustavili su akciju u ml. zgradi i ostavili na cjedilu ljude u staroj zgradi, koji su bili teško kažnjeni i koji su samo na poticaj komunista iz ml. zgrade pošli u akciju. Među ovima nastalo je veliko neraspoloženje protiv komunista. Vidio sam za vrijeme od deset godina svoga zatvora svakojakih teških prizora, otvrdnuo sam dosta osjećajno, ali ovaj prizor je bio tako težak da me je uzbuđivao. Mnoštvo ljudi okovano u najteže i najnesnosnije okove, u one sa »tri alke«, i u one »duple okove« sa vrlo teškim lancima, unakrst od ruku na noge.

Neki ozbiljniji komunisti uzbunili su se protiv svojih kolovođa što su ostavili na cjedilu ljude, koje su podstakli u akciju. Kad je povodom toga bilo rasprave među njima, kolovođe nisu htjeli priznati da su oni pozvali staru kuću u akciju. Pa ipak su pozvali. Marinović i neki mali židov pozivali su kriminalce transparentima kroz prozor. A poznate su i druge pojedinosti. Rezultat ove akcije bio je ne samo neuspjeh, nego i pogoršanje položaja i za komuniste.

LXVII.

Politički osuđenici Hrvati, ne samo što nisu htjeli sudjelovati u ovoj akciji sa komunistima — osim Dobrile i družine, koje se uopće nije smatralo Hrvatima — nego im je život sa komunistima u istoj kući toliko dodijao, da su zatražili premještaj u kaznionu Lepoglavu. Stalno uplitanje komunista u unutarnje odnose osuđenika Hrvata, korteško navlačenje, zatim klevetanje pojedinih poznatijih i istaknutijih Hrvata robijaša, stalno guranje u razne, često nepotrebne akcije i štrajkove, sve je to konačno dosadilo i postalo svima osuđenicima Hrvatima neizdržljivo. Hrvati su dakle tražili premještaj i dali su ultimativni zahtjev upravi. Ili premještaj od komunista, ili radi iste svrhe stupaju odmah svi u štrajk gladu. Dobili su odmah premještaj, a vlasti je bilo drago što se politički osuđenici ne mogu složiti.

Odlazak Hrvata iz Mitrovice, teško je pogodio komuniste. Oni su znali da je time njihov položaj otežan. Do njihovih akcija i štrajkova neće se toliko držati, jer režim neće morati imati obzira prema javnosti, kod postupka prema komunistima, kao što je morao imati dok su Hrvati sudjelovali u akcijama sa komunistima. Na tome adutu su komunisti sve gradili u kaznioni, a taj adut sada odlazi. Upotrebili su sve moguće da Hrvate odgovore od premještaja. Opet je i tu ulogu vršio Dobrila. Pozivao je pojedince i plašio ih je da idu u Niš, a ne u Lepoglavu, da će im tamo biti lošije, koristeći se još nekim komunističkim spletkama protiv pojedinih Hrvata osuđenika, ali nije koristilo. »Idemo makar k vragu, samo da se riješimo komunista«, odgovarali bi Hrvati. Kada su osuđenici Hrvati pošli za Lepoglavu, uprava je izdvojila Vladimira Frajtića, koji je uspio pred kraće vrijeme da dođe

među polit. osuđenike, i ostavila ga u Mitrovici, tobože zato što je osuđen po vojnom sudu. Ali da bi mu tu nepravdu ispravila, dala ga je uprava k meni, uz isti postupak, a kratko vrijeme iza toga, dobio je »posredovanje«. Kada su osuđenici Hrvati došli u kaznionu u Lepoglavu, pokušan je nad njima teror. »Ako budete dobri, dobiti će te kalodont i četku za zube«, rečeno im je prigodom dolaska. Osuđenici Hrvati dadoše otpor, nastupiše odlučno i proglasiše odmah štrajk glađu. Uprava se iznenadi. Nije bilo više vrijeme da se tlači osuđenike Hrvate po kaznionama. Upravitelj, do kojega doći »trebalo je deset dana«, kako je rečeno u početku kad su osuđenici Hrvati pitali za njega, dotrčao je sam i zavapio: »Pa što je ljudi, što je? Pa nemojte tako, dobiti će te sve što tražite!« I zaista dobili su sve što su tražili, a što je najglavnije, najbolji stan, vlastitu kuhinju, novine itd. Od tada im je život bio stalno snošljiv.

LXVIII.

God. 1936. komunisti su napisali brošuru »Robija«, sa svrhom da prikažu javnosti patnički život polit. osuđenika. Iako je opisivanje samih poteškoća dosta točno, to ipak ta brošura nije prikazala taj život u pravom svjetlu. Sasma jasno, da to nije bilo niti moguće već zato, što su to opisivali komunisti. Na više mjesta ističu kako je potrebna sloga svih polit. osuđenika. Ističu da u pojedinim slučajevima nije bilo te sloge i za njom žale, a neće nikako da kažu zašto nije bilo te sloge, i što je tome razlog. Zato, jer ne mogu u to izaći pred javnošću, jer priznati svoju krivicu za tu neslogu svakako nisu htjeli, a sami su uvidjali da one njihove priče, koje su neodgovorno usmeno širili i prepričavali, da bi bile neodržive kada bi se javno istakle. Uzroke pojedinih štrajkova ili akcija posve su krivo istakli, i nisu htjeli reći pravu istinu. Tako na primjer, uzrok ulaska komunista u samicu 1930. i uzrok štrajka 1933. krivo je naveden. Izmjenili su riječi, koje je Upravitelj Pušić doviknuo Ožaniću. Mnoge stvari su namjerno krivo prikazali. Možda najbolje karakterizira način komunističkog prikazivanja ovaj pasus:

»Nažalost nije među političkim osuđenicima moglo doći do jedinstvenoga pogleda na akciju (t. j. štrajk 1933. protiv crkve. Op. p), pa je samo jedan veći dio komunista **i manji dio** hrvatskih narodnih boraca i makedonskih narodnih boraca, odlučio poći u borbu, dok se

manji dio komunista, veći dio Hrvata i veći dio makedonskih narodnih boraca nije htio solidarizirati s akcijom«.

Što se tiče komunista, to je točno navedeno, ali što se tiče Hrvata i Makedônaca nipošto. Ne može se govoriti o nekim »manjim djelovima«, kad se od Hrvata nije solidarizirao nitko, osim Franekića i Ožanića, koji su živjeli zajedno sa komunistima, i takovim su smatrani. Ne može se govoriti o nekom »manjem dijelu« Makedonaca, kad se je solidarizirao samo jedan, koji se je isto tako smatrao komunistom. A onda zašto nažalost, kada se kasnije općenito ustanovilo da je ta akcija bila posve štetna za daljni život polit. osuđenika? Međutim glavna je svrha te brošure bila ipak da hrvatska javnost upozna »poznate« komunističke »borce i revolucionere« kao što je Petko Miletić i slični, da im hrvatska javnost bude zahvalna, jer gle čuda! i oni se bore za ništa više ni manje, nego čak i za slobodnu Hrvatsku. Neka vjeruje tko hoće i može. Zatim su nastojali da istaknu one »hrvatske narodne borce«, koji su u robiji njima komunistima posluživali, i za njihov račun ogorčavali život pravim i dosljednim hrv. narodnim borcima i rodoljubima. Tako su naveli da je Dobrila »govorio u ime Hrvata«. Istina je naprotiv, da Dobrila nije nikada mogao da govori u ime Hrvata osuđenika, jer isti nisu htjeli za njega niti da čuju, i to zato, jer je bio komunistički eksponent protiv svoje braće Hrvata, i protiv hrv. politike. Oni su se doduše ispričali da nisu mogli nabaviti fotografije i od drugih robijaša, ali je karakteristično, da su mogli nabaviti osim svojih, baš samo od Dobrile, Japunčića, Sečke, Ožanića, Balena, Franekića, Pavera itd. Premda nitko od pravih Hrvata osuđenika nije žalio što mu nije fotografija u njoj, nego svi redom kritizirali su tu brošuru kao nepotpunu, netočnu i komunistički tendecioznu. Oni su doduše vrlo mnogo spominjali riječi »hrvatski narodni borci«, ali sa očiglednom svrhom da ta brošura pobudi pažnju među Hrvatima. I zaista, komunistima je uspjelo da zavedu u bludnju hrvatske krugove, jer su tom svojom taktikom uspjeli ugurati veliki broj tih komunističkih brošura u hrvatska sela. Da bi u tome što bolje uspjeli istakli su jednu laž, laž kakovu mogu samo komunisti istaknuti. Naime na toj brošuri je napisano: »Zapisci hrvatskih narodnih boraca«. Hrvatski narodni borci nemaju ništa sa tom komunističkom brošurom, i nisu u njoj napisali niti jednoga slova.

U toj brošuri imade mnoštvo i drugih neistinitih, tendencioznih i bljutavih navoda, koje dabome mogu zapaziti samo oni, koji poznaju pravo stanje stvari u pogledu robijaškog života.

Na čelu te brošure stavili su komunisti »uredio i izdao Nikola Rupčić«, kojega su oni nazvali, ne znam zašto, »hrv. narodnim borcem«, da bi time istakli neku zajedničku vezu osuđenika Hrvata sa tom brošurom, iako je isti poznat prije zatvora samo po svome kukavičluku: u zatvoru je bio frankovac fašista, a kad je izišao iz zatvora, počeo se družiti sa komunistima.

LXIX.

Pred zimu godine 1936. dozvoljene su novine polit. osuđenicima. Novine, to je bio stalni zahtjev polit. osuđenika, koji se je konačno ostvario. Međutim novi upravitelj Parađanin pokušao je da ne dozvoli novine meni i još nekolicini u samici stare kuće. Iako sam ja novine mnogo ranije tražio, neko vrijeme neke tjednike i dobivao, sada kad su novine dozvoljene svim polit. osuđenicima, meni niti ih je dao niti me je obavijestio da imadem pravo na njih. Kada sam od toga napravio odlučno pitanje, te više puta išao pred njega na raport, raspravljao i vikao, konačno me je obavjestio, nakon što je zbog toga bio u ministarstvu, da imadem pravo na novine. Nakon toga dobili su novine i Hrvati u Lepoglavi.

LXX.

Godine 1937. u proljeće, pobjegao je Vladimir Frajtić iz kaznione. Već je robijao devetu godinu. Dolazila je amnestija, sad za kriminalce, sad za političke, a njega nije obuhvaćala niti jedna. A pošto je imao još preko tri godine robije, odlučio se je na bijeg. Pošto je bio u posredovanju, bilo mu je moguće da obuče jedne noći odijelo jednoga činovnika, kojega je posluživao, i otišao u mrak. Sa puta je poslao odijelo natrag uz ispriku, što se je s njime morao poslužiti.

Odmah nakon toga, postao sam ja povodom toga sumnjiv, i u staroj kući nepoželjan. Kada sam se prve nedjelje poslije toga uputio u sakristiju katoličkog svećenika, bio mi je po straži zabranjen ulaz, iako su drugi prije mene ulazili. Kod katoličkog svećenika, u sakristiji, stavili su stražara. Do tada nepoznata pojava. Drugog dana išao sam k upravitelju Parađaninu da energično protestiram protiv toga postupka, napomenuvši mu oštro, da on nema nikakovog prava da stavlja stražara između svećenika i vjernika, a još manje da smije zabranjivati dolazak vjernika k svećeniku, tim više, jer pravoslavni popa kao i pravoslavni vjernici imadu u tom pogledu punu slobodu. On mi je na to odgovorio, da je on »gazda«, i da će biti kako on kaže. Ja sam mu odgovorio još oštrije, a on nato podigne prema meni neku palicu, koju je ali zadržao par sekunda u zraku, predomislivši se, dade naređenje, da me se odmah »prebaci« u »mladićku zgradu«.

LXXI.

Kada sam došao ponovno u mladićku zgradu, našao sam u njoj posve izmjenjene prilike u odnosima komunističkog društva. Veći broj ozbiljnijih komunista, bivše kolovođe i šefovi, sada su se nalazili kao »opozicionalci«, povučeni po samicama, što je neobično tim više, jer su baš isti kao bivši kolovođe radili protiv »individualnog života« ljudi po samicama. Među komunistima su postojale naročite opreke i sukobi. »Vladajući«, t. j., oni, koji su bili na čelu »kolektiva«, nazvali su ove opozicionalce »trockistima«. Međutim to je bilo rečeno iz zlobe i mržnje. Među komunistima najgora je riječ »trockist«, i zato se njome nabacuju uvijek na onoga između sebe, koga zamrze. Ako je među njima bio tko »trockista« vjerojatno da je taj bio među onima, koji su bili u njihovom komitetu. Dok se nisu premjestili Hrvati u Lepoglavu, dotle su komunističke kolovođe, pažnju svojih drugova, svojom propagandom i spletkama, obraćali na drugu stranu, prema robijašima Hrvatima, tako da ono njihovo unutarnje nezadovoljstvo i sukobi, koji su proizlazili iz njima svojstvenog frakcioništva, i iz želje pojedinaca da budu vođe, na taj način ublaživalo. Ali kad nije više bilo prisutno Hrvata, tada su se morali pozabaviti više unutarnjim svojim stvarima. Opreke su se pooštravale, i dolazilo je do stalnih sukoba. Na čelu komunističkog društva ispoljio se je neki Crnogorac Petko Miletić, jedna neobično spletkarska i kretenska natura. On kao takov na čelu kolektiva, najbolje je ilustrirao i karakterizirao to cijelo društvo, koje je predstavljao i koje ga je

podržavalo. Oko njega se je okupila jedna klika starih griješnika, koje snose krivicu za mnoge nesuglasice, naročito u odnosu prema nama robijašima Hrvatima. Oni su kao takovi trebali njega, a on njih. A pošto svaki vođa, da bi mogao kao takov da postoji, mora biti prikazan kao personifikacija svega što je najbolje, ova klika napravila je riječima od njega naročito »velikog« i »poznatog« »borca i revolucionera«, i time su zaveli u bludnju o njegovoj osobi ne samo mnoge drugove robijaše, nego i svoje komunističke krugove vani. Svi koji su ga pobliže poznavali, tvrdili su da je sva njegova sposobnost spletkarenje. Pomoću spletaka i pomoću sebi sličnih, uspio je da odstrani i onemogući sposobnije od sebe, i da ih nazove trockistima, banditima i konfidentima, te da se popne na glave onom šarlatanskom i petljanskom mnoštvu ostalih komunista, te da postane njihov »vođa«. A pošto se jedna manjina poštenijih i sposobnijih komusta nije htjela njemu podvrgnuti, tim više jer su o njemu imali posve drugčije mišljenje nego što se je on prikazivao — a i znali su štošta — zbog toga je dolazilo do stalnih sukoba među njima.

LXXII.

Petko Miletić i družina, napravili su od mladićke zgrade pravu pravcatu razbojničku spilju. Stalno sukobi, stalno tučnjave, stalno neka rješavanja i raspravljanja. Organizirali su jednu četu stalnih »udarnika«, koji su imali tu svrhu da bi iznenada nekoga napali i natukli, a uzto su držali stalno stražu na hodniku, prateći svaki korak i motreći svaki čin svojih »protivnika«, osuđenika »samičara«, inače »bandita, hulja, špijuna i trockista«. Našavši se u takovoj okolini i prilikama, gdje čovjek nikada nije siguran da neće dobiti iza leđa udarac po glavi — što mi se je i dogodilo — i imajući naročitu njihovu mržnju protiv mene, a pošto i inače nisam imao volje da se s njima šećem i družim, ja sam nastojao da udesim svoj život tako, da imadem s njima što manje dodira. Bio sam u samici, koja je tada kao i svima, bila otvorena preko dana, a šetao sam se stalno u uskom prostoru ispred kuće, gdje je bilo stalno prašine, propuha i hlada. Rađe sam i to podnosio nego da idem s njima na dvorište, gdje je bilo stalno sukoba, i od kuda su svakog časa otjerali nekoga sa šetnje koga bi mrzili. To su sve mogli

raditi, jer je uprava ponovno popustila. Bilo je pet sati šetnje, sa »sunčanjem« i šest sati, te je mladićka zgrada postala opet autonomija za sebe, u kojoj su tada Petko Miletić i njegovi »udarnici«, na fašistički način prakticirali svoju sovjetsku vladavinu u miniaturi. Vlast je to sve mirno gledala, jer je imala svojih razloga, da se taj kaos i sukobi produbljuju i proširuju. Ono par stražara, ograničili su svoju službu na otvaranje vratiju u jutro i zatvaranje u večer, i na posmatranje komunističkih sukoba i »revolucionarnih« eksperimenata.

LXXIII.

Jednoga dana, kada sam sa nekima upravo izišao iz kupaone, začujem strahovitu galamu i viku, koja je dolazila sa hodnika, međuprostora samice i ulaza na »odjele«. Kroz zidine i zatvorena vrata i prozore, dopirao je jaki glas Mihajla Ivića, koji je maločas otišao ispred nas iz kupaone. Što je to? Dok sam se obukao i došao gore na hodnik, skupili su se svi komunisti na tome prostoru, svi su vikali, vika je postajala sve veća i veća. Stražar je stao kod »reštele«, na ulazu u samice, zatvorio jaka željezna vrata od rešetki, a dotle su ovi iz kolektiva vikali na samičare, a samičari vikali su na one iz kolektiva, i to sve kroz rešetke, kroz »reštelu« ulaza u samice.

U čemu je stvar? Kada je Mihajlo Ivić polazio iz kupaone u svoju samicu, bio je na pomenutom međuprostoru iznenada iza leđa napadnut od nekoliko Petkovih »udarnika«. Ivić se branio i drugi samičari su mu pritekli u pomoć, i tako je nastao oštar sukob. Tek nakon duljeg vremena, nakon što su se svi mnogo navikali, i jedni drugima štošta kazali, razišli su se, ali time nije bila stvar svršena.

Istoga dana poslije podne, kada je Ivić u društvu sa Andrijom Hebrangom izlazio na šetnju, kod izlaza na dvorište dočekalo ih je više »udarnika«, i zapriječili Iviću ulaz u dvorište na šetnju. Tu je sada nastala opet vika i sukob. Strčali su se opet. Sada je nastao potpuni lom. Stvorena su još izrazitija dva tabora. Više njih je povodom toga izišlo iz kolektiva i otišlo u samicu, jer su se zgnjušali nad tim napadačkim postupkom Petka i družine. Samičari su do tada bili članovi »ekonomske zajednice«, ali sada su istupili i osnovali svoju posebnu »zajednicu«. Oni iz kolektiva nisu im dali jesti ono, što su po-

sebno u kuhinji priredili, od onoga što su dobivali iz vana kao pripomoć za sve. Komunisti sa odjela pravili su stalno smetnje komunistima samičarima kod polaska u kuhinju za toplu vodu i slično, i nisu im dozvolili primati hranu na onom mjestu u hodniku gdje su je do tada, zajedno sa ostalima primali, već su im donosili posebno pred samicu. A da bi svaki njihov utjecaj na ostale drugove po sobama onemogućili, Petko i družina zabranili su svaki doticaj ostalim komunistima sa samičarima, nastojeći ove što više oklevetati i prikazati u što crnijem svjetlu. Naročito kad bi dolazili novi drugovi, najprije su upućeni, da su oni u samicama samo hulje i konfidenti banditi i trockisti. Samičari su se šetali sami zasebno, preko podne i pred večer. Ali to nije bila sva zapreka koja je pravljena samičarima sa strane Petka i družine. Petkovi agenti imali su prilike da kradu listove koje su samičari redovito preko uprave slali i dobivali. Te listove ili su im uništavali ili su im stavljali drugi sadržaj, tako da bi dolazilo do čitave zbrke između rodbine, obitelji i žena i njihovih u robiji. Šta više, Petkova družba znala bi pisati i ženama ovih komunista — samičara, da su im dotični u robiji konfidenti i sve što je najgore. Bilo je više slučajeva da su žene ostavljale svoje tako oklevetane muževe, a obitelji se odricale svojih članova. Dabome da se je s vremenom ustanovilo što je na stvari, ali loše posljedice su ostale. Osim toga imali bi mogućnosti da im vraćaju pridošle listove, tako da bi samičari ostajali bez pošte i bez veze sa svojima. Petko i družina radili su to sve zato, jer su se bojali da se vani ne sazna prava istina, pošto su se i sami osjećali krivima, te da svojim krugovima vani nametnu samo svoje tumačenje o kaznionskom životu i događajima.

LXXIV.

Jednoga dana nema dugo objeda. Više puta zakasni, pa ljudi strpljivo čekaju. Kad je već izbilo podne — ručak je inače u jedanaest sati — dolazi stražar, komandant kuće, i obavješćuje nas u samici, da objeda nema, jer da kuhari nisu kuhali ništa, nego da su kuhali samo vodu sa nešto izrezkanog mesa, formalnosti radi, da se vidi da nešto kuhaju, i da su ga došli obavjestiti kolovođe, da se stupa u štrajk glađu. Iznenađenje. Neobičan način stupanja u štrajk glađu. Bez prethodnog znanja,

bez uobičajenoga i nužnoga zajedničkoga drugarskog dogovora ne dađu jesti i hajd u štrajk glađu. Šta više, kolovođe to pripremaju cijelo prije podne, kuharima naređuju radi prividnosti samo, da kuhaju vodu, da ljudi ne znadu unapred, da bi ih se stavilo pred gotov čin, te da svaki mora štrajkati, hoćeš nećeš. Tko će se protiv toga buniti, taj će biti hulja, trockista, bandit, konfident i »u službi uprave«. A pošto su u kuhinji obustavili kuhanje, moraš »štrajkovati glađu«. Dakle ne samo »samičarski banditi« ne znaju ništa unapred o štrajku, nego i ono mnoštvo ljudi sa odiela, dakle svi oni »lojalni« ne znadu ništa o tome do zadnjega časa. To su metode »vladavine« Petka, Salaja, Mijaljkovića i sličnih.

Dok stražar tako obavješćuje nas samičare, sa hodnika prvoga odjela zaviruje profesor Mijaljković (alal ti profesora) kako će da reagiraju samičari. U isti čas komesari Dobrila i Škerović otvaraju vrata od samice-magazina i prisluškuju. Neki samičari viču, protestiraju protiv toga načina, traže hranu, drugi šute i odlaze na šetnju.

A zašto se je išlo u štrajk? Kolovođe su tvrdili da je njihov drug Franović odveden u glavnjaču pod batine, iako zato nisu imali baš nikakovog dokaza. Franović je pozvan redovito pred travnički sud. Zbog toga i zbog drugih okolnosti, izgleda da su oni namjerno izmislili tu priču, da bi ušli u štrajk zbog samičara, t. j. računajući da se isti neće solidarizirati sa ovakovim iznenadnim štrajkom, koji je, izgleda baš takov i u tu svrhu priređen, da bi imali protiv njih kao »štrajkbrehera« jačih argumenata, kod svoga vodstva, kod komunista vani i u robiji. O štrajku nisu dali raspravljati unapred jer se ne bi imalo razloga za to raspravljanje, te do štrajka ne bi ni došlo. Ali kolovođe su htjeli štrajk glađu, i to takov u kojemu će samičari biti štrajbreheri. Zato ih i nisu unapred obavjestili, dajući im time razlog da se ne solidariziraju. Međutim samičari su se podijelili. Jedni nisu htjeli niti da čuju o štrajku, jer su prozreli igru i namjeru kolovođa, i jer se štrajkovi tako ne vode, i jer za štrajk nema razloga. To su bili Žorga, Gerl, Bilušić, Klobučar i drugi. Drugi veći dio samičara je prihvatio štrajk iako nisu znali zašto se štrajka. Kažu stražaru: »Mi ćemo štrajkati, ali dajte pitajte tamo(t. j. kod kolovođa), zašto se štrajka, pa nam javite«. Žorga i društvo primali su hranu iz stare kuće i odbijali su odlučno sve napade i

klevete sa strane Petkovog društva, ističući: da baš kao komunisti neće da se pokore toj Petkovoj kliki, čija rabota da nema ništa zajedničkoga sa komunističkim principima, i čija rabota da je u suprotnosti sa porukama njihovog partijskog vodstva. Žorga kao stari marksista, Gerl kao nesumnjivo pošten čovjek, bili su izvrgnuti najgnjusnijim napadima, i to sve sa strane raznih pokvarenjaka, koji su poznati kao izdajice svojih drugova i svoje ideje. Međutim družba Petka Miletića doživljava neugodnost. Treći dan u jutro kako traje štrajk, povraća se iz Travnika sa suda Franović, radi kojega se je štrajkalo, jer da je tobože otišao pod batine u Glavnjaču. Franović ih grdi »što prave budalaštine«, što štrajkuju za njega kad zato ne postoji razlog. Dabome, štrajk mora prestati. Družba Petka Miletića doživljava neugodnost, ali to njima mnogo ne smeta. Sada baš oni pokazuju vrhunac svoje pokvarenosti, i svoju pravu namjeru sa štrajkom, iako se je isti nakon povratka Franovića sa suda pokazao kao neumjestan. Petko i družba uskraćuju, zabranjuju Žorgi, Gerlu, Bilušiću i drugima koji opravdano nisu štrajkali, hranu iz kuhinje t.j. nisu im dali za jesti niti kuhati ono što uprava kaznione daje osuđenicima. A pošto Žorga i Gerl nisu htjeli primati iz stare kuće sada, kada se kuha u istoj kući, jer tamo je hrana lošija, a to nije imalo niti smisla, zbog toga sada nastaje zbrka. Više dana ostali su Žorga i društvo bez jela. Konačno je uprava energično intervenirala, zaprijetivši se da će ukinuti posebnu kuhinju polit. osuđenika, ako se bude pojedinim ljudima zabranjivalo jesti iz iste kuhinje. Nato su Petko i družba morali kapitulirati, te dozvoliti protiv svoje volje jelo i ulaz u kuhinji Žorgi i društvu. Ali to ih nije niti najmanje opametilo, jer oni su i dalje tjerali svoje. Nije moguće zalaziti u potankosti toga tako gnjusnog i sramotnog postupka, što je činila ta družba sa Petkom na čelu. Možda ih najbolje stavlja u pravo svjetlo to, što nisu dali jesti i jednome svome umobolnome drugu samo zato, jer se nije »solidarizirao«. Očigledna je sramota to, da ne dadu jesti svojim drugovima, i to još starijim i zaslužnijim komunistima, kao što je Žorga, koji je kroz cijeli život u zatvorima za njihovu ideju, tako da iste uprava mora uzimati u zaštitu. To je bilo sramotnije tim više, što su komunisti općenito, a Petkova družba naročito, uvijek isticali, da oni svakoga pomažu,

da dobivaju pomoć za sve polit. osuđenike, a sada eto ne dadu jesti niti svojim starim, zaslužnim drugovima.

Čim se je ovaj sukob zaoštrio, veći dio komunista samičara tražio je premještaj za drugu kaznionu, jer da ne mogu izdržati u blizini već pomenute družbe. A ovoj je družbi to i bila svrha da otjera iz mladićke zgrade sve nezadovoljnike, te da bi nad ostalima koji ostaju mogla svoju »vlast« učvrstiti. Sama vlast je namjerno otezala sa premještajem ovih nezadovoljnika, kao da joj je bila želja da se među komunistima stvara što više kaos, da se komunisti još više tuku i svađaju. A komunisti su se zaista i dalje tukli i svađali.

LXXV.

Povodom svakoga sukoba sa samičarima bilo je u sobama dugo zajedničko raspravljanje, koje bi se obično moralo svršiti sa rezolucijom, kojom bi se osudilo »samičarske bandite, trockiste, hulje i konfidente«. Skoro cijelo vrijeme od šetnje potrošili bi kroz 15—20 dana na raspravljanje. Kad bi se netko zauzeo za samičare, bio bi napadan ne samo riječima nego i tvorno. Slobodno je bilo govoriti samo protiv samičara, a uzto mnogo pljeskati na govore protiv samičara. Za vrijeme raspravljanja, svaki čas je po koji novi nezadovoljnik pobjegao u samicu među »samičarske bandite«, dajući im za pravo. Mnogi su se bojali otvoreno istupiti iz straha pred terorom »udarnika«, koji su uvijek napadali.

Kada su Petko i družina bili na vrhuncu »moći i slave« — oni su si uobrazili ni više ni manje nego da o njima ovisi (O gluposti ljudska kolika si!?) uspjeh komunističke »proleterske revolucije u Jugoslaviji, a prethodno da će oni, t. j. Petko i družina da preuzmu vodstvo KPJ — i kada su uspjeli, da na njima svojstveni način potpuno teroriziraju lojalne i nepokorne svoje drugove komuniste, tada je došao iznenada udarac, katastrofa. Komunističko vodstvo svrgava Petka Miletića i družinu sa vodećega mjesta u komunističkom društvu, i postavlja komesara Mošu Pijadu sa svrhom da sredi odnose. A Moša je to Petku i »potkurio« dok je bio u beogradskoj bolnici. Sada se najednoć znade da Petko Miletić, kojega su u pjesmama stavljali iznad Miloša Obilića, a uz Lenjina i Staljina, da ne samo da nije bio nikakov junak, nego da je bio jedan od najvećih izdajnika, čijom pomoći je poli-

cija mogla otkrivati mnoge komunističke akcije. Beogradska policija ima kod sebe njegov iskaz koji joj služi kao ključ za otkrivanje komunističkih akcija. Postoji fotografija od 27 strana njegovoga iskaza pred Državnim Sudom, koja ga stavlja u najlošije svjetlo. Otkriva se i »ljubavnička afera«. Time su se najviše bavili članovi »udarne čete«. Jednom lijepom mladiću, svome drugu, zaprijetili su, da će ga proglasiti trockistom ako ne pristane. Po komunističkom običaju, u ovakovom slučaju, Petko daje »samokritiku« i optužuje sam sebe za frakcionarstvo. Mnogi ga se odriču, ali ipak uži krug tih, po njihovom vodstvu, desavuiranih griješnika ostaje i dalje na okupu, i postaju stalna zapreka Moši kod »sređivanja prilika«.

Moša je odmah poveo pregovore sa samičarima. Nakon dugog natezanja, uspjelo mu je da većinu samičara odvedu natrag u kolektiv. Manji dio, t. j. Žorga, Gerl, Ivić i drugi, praveći pitanja načelne i moralne naravi, ostali su i nadalje uporno, na svome stanovištu i u samici.

LXXVI.

Došavši ponovno u mladićku zgradu, našao sam Dobrilu, Sečku, Lenca, Čačića, Japunčića i Kuglera, ne više kao komunističke eksponente, nego kao prave komuniste, koji su se od drugih komunista razlikovali u toliko što su se nastojali prikazati većim pristašama komunističke politike od ostalih komunista. Oni su se doduše uza sve to nazivali »Hrvatima«. To je bilo ispravno u toliko, što nisu po rođeni Kinezi ni Japanci, nego Hrvati. A ako se uzme u obzir, da je i među ostalim komunistima nastalo neko hrvatovanje, »hrvatski« kurs, s obzirom na novu političku situaciju, jer sa otvorenom marksističko-komunističkom notom, nije se moglo više ništa postići u Hrvatskoj i među Hrvatima, i zbog toga »hrvatstvo« Dobrile i društva bilo je u smislu novoga komunističkog stava. A osim toga oni su kao »Hrvati«, koji su postali »klasno svijesni«, trebali kao takovi, da među Hrvatima rade za komunizam. Neki od njih, naročito Dobrila i Japunčić, vršili su naročite komesarske uloge unutar komunističkog društva. Sečka je učio komuniste pjevati komunističke pjesme, a uzto je na hrvatske i crkvene melodije nakalupljivao komunistički tekst. Poput svih, i on je naročito svirao i pjevao komunističku »internacionalu« i sve druge pjesme. Sve štogod su komunisti politički pro-

povjedali, oni su to bez daljnjega prihvaćali bez ikakove kritike i rezerve. Ovakovih mameluka još nisam vidio. Svi su napadali, naročito Dobrila, svakoga hrvatskog prvaka i političara, koji bi se izjavio protiv komunizma. Komunisti su njih upotrebljavali, »kao Hrvate«, da među Hrvatima brane komunizam. Za njih je važilo samo ono što je javljalo komunističko vodstvo (»C. K.«). U njihovoj sobi bila je »tehnička pisarna« komunističkog kolektiva. Kod svih komunističkih sastanaka, dogovora, priredbi i predavanja, Dobrila i društvo bili su uvijek prvi. U pomenutim komunističkim sukobima bili su na strani družbe Petka Miletića, i sudjelovali su vrlo aktivno u toj komunističkoj svađi protiv samičara. Ja sam pokušao da ih opametim. Prigodno sam im znao reći, da je njihov stav protuhrvatski. Pozivao sam ih u moju ćeliju, gdje sam im obrazlagao na dugo i široko, da sve što čine ne valja, da Hrvati imadu svoju ideju i politiku, da je čudno što oni kao bivši pravaši prihvaćaju komunizam sada, kada ga se i razboriti komunisti odriču, i kada komunizam idejno doživljava svuda neuspjeh, pa i u samoj Rusiji. Sve što komunisti kažu i što komunisti čine sve je to za njih dobro, i šta više, oni ne mogu slušati kritiku toga. A sve što kažu Hrvati i hrvatski političari, to za njih ne valja, to oni kritiziraju.

Kada sam uvidio da su to zaista pravi komunisti i da ih se ne može opametiti, pustio sam ih na stranu, i samo od vremena na vrijeme, predbacio sam im gnjusobu toga njihovog protuhrvatskog stava u kaznioni.

LXXVII.

Upravitelj kaznione Momir Parađanin, dabome srbijanac, bio je vrlo nesposoban čovjek, posve nesposoban i nespretan da bdije nad sudbinom hiljadu i tristotine robijaša, i da upravlja velikim imanjem mitrovačke kaznione. Svoju nesposobnost mislio je da prikrije time što je stalno nekom nespretnom uvaženošću gnjavio ljude. Ispočetka snošljiv, dapače umiljat i ponizan, kasnije neizdržljiv. Nesposobnjaci su obično najgori tirani. Svaki čas je nešto zabranjivao. Kod posjeta osuđenikove rodbine pravio je stalno neprilike, a što je bilo najteže, on nije bio sposoban da se na raportu porazgovori sa inteligentnijim polit. osuđenicima. Zbog svega toga dolazilo je često puta do nezadovoljstva političkih i ostalih osuđenika protiv njega. Komunisti su to nezadovoljstvo manifesti-

rali čestim neumjesnim štrajkovima glađu, ponajčešće protestnim, ali to je obično bilo bez rezultata, jer su se štrajkovi glađu — kako se to reklo u kaznioni — kompromitirali. Pošto nitko nije htio da povuče posljedice iz štrajka glađu, t. j. da umre od gladi, stoga se vlast tih štrajkova nije plašila. Bilo je čestih akcija lupanja, ali je bio po prilici uvijek isti rezultat. Vlast se nije više na to osvrtala. Komunisti, kad su kompromitirali sve načine akcija u kaznioni, nastojali su izvana, preko advokata, preko žena i rodbine da čine intervencije kod ministarstva pravde. Zatim, naročito prigodom pripremanja štrajka ili slične akcije, obavještali bi obično van javnost, kako su u lošem položaju, te da se vani neka protestira i demonstrira. Na početku imalo je to donekle i uspjeha, ali kasnije slabo ili ništa, jer se je ne samo vlast uvjerila, nego i politički istomišljenici, da što se tiče periode robijanja od godine 1935. u jesen i nadalje, da komunisti pretjeruju u prikazivanju svoga lošega stanja. Do 1935. u jesen bilo nam je naročito i neopisivo loše. Tada je zbog promjene političke situacije došlo olakšanje. Obzirom nato kako nam je bilo do tada, bilo je mnogo bolje i snošljivije. Time ne mislim reći da je bilo dobro ili da nebi moglo biti mnogo bolje. Bilo je i nadalje poteškoća i stradanja, uvijek je bilo nepravde sa strane uprave kaznione, ali komunističke vođe stali su na stanovište, da treba prikazivati crnije nego što jest, i onda kada je snošljivo, da treba reći da je najgore. Ali ta je »taktika« škodila. Ljudi su se vani uvjerili da oni pretjeruju, pa im nisu htjeli vjerovati niti onda kada su govorili istinu. Ovaj njihov način meni je izgledao kao običan kukavičluk. Ovaj njihov način bio je u potpunoj suprotnosti sa njihovim jezičnim junačenjem. Pravi borci moraju da protestiraju protiv nepravda, to je uostalom osnovna karakteristika borbenosti, ali u isto vrijeme moraju biti spremni da snašaju razumljive posljedice onoga puta, kojim su prethodno smišljeno, putem političke borbe i stradavanja za slobodu, pošli. Tko radi drugčije to nije borac, to je kukavica, kukavica koja svoje očajne ispade nastoji prikazati junaštvom.

A onda, komunistima je mnogo škodila njihova frakcionaška svađa. Neko vrijeme nisu dobivali nikakove pomoći zbog toga, a jedan komunista, koji je otišao na slobodu, javlja u kaznionu, da »radnici neće da znadu ništa za komuniste robijaše«.

LXXVIII.

Jedne večeri učine komunisti akciju lupanja, a za drugi dan najave štrajk glađu. To je bio znak i podstrek kriminalcima u staroj kući, da počnu isto tako sa akcijom, što je, izgleda, bilo već unapred uređeno. Drugi dan kada su kriminalci počeli vikati, obustavivši rad, nakon čega su se zabarikadirali po svojim sobama, proglasivši štrajk glađu, tada su komunisti obustavili štrajk glađu, prije nego što su ga počeli. Oni su postigli svoju svrhu. Podstakli su kriminalce u borbu. Podstakli su kriminalce u akciju, da bi na račun njihove pobune u kući mogli postići neke svoje zahtjeve. Kriminalci su više dana vikali do iznemoglosti, dozivali »drugove« komuniste, od kojih su sa pravom očekivali pomoć i solidarnost u štrajku, na koji su ih potaknuli. Komunisti su mukom zamuknuli, i prepustili kriminalce njihovoj sudbini. Bila je nedjelja poslije podne. Straža nastupi grubo, provali zabarikadirana vrata od soba i napravi nad kriminalcima pravi pokolj. Mnogi su bili bajunetama izbodeni, kundacima isprebijani, mnogo od njih bačeni u samice, okovani u okove.

Tako je skršen taj štrajk kriminalaca, a komunisti, koji su za ovo zlo krivi, povukli su se i zašutjeli.

LXXIX.

U zimi 1937.-38. dolazi opet do oštrog sukoba sa Ivićem. Ivić odlazi na upravu i traži što prije premještenje u drugu kaznionu, jer da će biti krvi, i da će uprava snositi odgovornost ako ga ne premjesti. I zbilja, par dana iza toga Ivić odlazi u Niš. Nakon toga traže svoj premještaj Žorga, Gerl, Bilušić, Klobučar, Bogdan Popović, što im je također uskoro uspjelo. Kada su odlazili bili su zadovoljni što su se riješili ostalih svojih »drugova« i »toga pakla u mladićkoj zgradi«. Od »bandita« ostao je još neki »trockista« Đorđe Popović — koji je doista bio neki pokvarenjak — i Adolf Muck, koga su bojkotirali, što je on kao član komunističkoga vodstva, pod batinama, na policiji dao važnija priznanja. Izgleda da je taj Muck bio žrtva istih onih ljudi, koji su ga sada bojkotirali. Dok je on bio aktivan u emigraciji, svi su prigodom hapšenja bacali krivicu na njega. Kada je on uhapšen, bio je zbog svih tih njihovih iskaza tučen i mučen, a naročito je tu-

čen zbog iskaza Petka Miletića. A kada je pod teškim batinama učinio priznanja, koja nije mogao izbjeći, zbog prijašnjih terećenja protiv njega, sada ga bojkotiraju isti oni ljudi, koji su ga kod policije teretili.

LXXX.

Komunistima je konačno uspjelo da im se premjesti, između kriminalaca iz stare zgrade, komunistu Spasoju Stejića, atentatora na regenta, koga su do tada stalno držali među kriminalcima. Do tada je izdržao 16 godina robije. Njegov se je drug Čaki, prigodom liječenja reumatizma, utopio u kadi u kaznioni lepoglavskoj, nakon svojih 15 godina robije. Stejića je robija potpuno uništila, ne toliko fizički koliko psihički. Dobio je manu ili bolest da je stalno sam sobom pričao, ili sa nekim umišljenim, nešto raspravljao, ili svađao se. Inače po naravi vrlo marljiv, uvijek je nešto radio. Čistio dvorište, pravio suho cvijeće, hranio golube i mačke, a uzto je meni pomagao kopati, saditi i zalijevati cvijeće na dvorištu Mladićke zgrade, čime sam se ja u zadnje vrijeme bavio.

LXXXI.

Komunisti su imali vrlo mnogo neprilika radi liječenja onih svojih ljudi, koje se nije moglo liječiti u kaznioni. Tu je vlast postupala zaista ne samo nepravedno nego upravo zločinački. Političkim osuđenicima bilo je dozvoljeno ministarskom uredbom od 1935. god. da se mogu liječiti i izvan kaznione, ako je zato potreba. To jest u svim onim bolnicama, koje su im potrebne. Ali vlast je tu svoju uredbu od prvoga dana izigravala. Najviše što je bilo dozvoljeno, da se naročito bolesne otpremi u Beograd, u »pritvoreničko odelenje«, u Vidinskoj ulici, gdje su se zapravo nalazili u zatvoru, i to pod mnogo lošijim okolnostima nego u kaznioni. Nečistoća, zagušljivost, tijesna prostorija, bez šetnje i drugih najnužnijih potreba. Stanje i postupak u tom »pritvoreničkom odelenju« bilo je takovo, da se nije moglo izdržati. I zbog toga su ljudi, ma kako bili bolesni i potrebni liječenja, čim bi tamo došli, tražili odmah povratak u kaznionu. Usprkos mnogih zahtjeva i intervencija nije bilo dozvoljeno liječenje u beogradskoj državnoj bolnici, kao niti drugdje. Kada sam ja tražio da me se pošalje u jednu zagrebačku bolnicu, nisu htjeli ni čuti. Odgovoreno mi je, da mogu u Beograd u Vidinsku ulicu, ako hoću. Osuđenicima Hrvatima iz Lepoglave, bilo je neko vrijeme dozvoljeno polaziti u zagrebačke bolnice. Ali su neki od njih pravili po Zagrebu gluposti, (Juca Rukavina, Ivan Ljevaković itd.) te je vlast to uzela kao razlog, da se ne dozvoli više u Zagreb, nego najviše u Varaždin. I tako su zbog raznih neumjesnih ispada neodgojenih ljudi, morali često puta stradavati ozbiljni i stvarno bolesni ljudi. Komunisti su imali naročito neprilike zbog svoga bolesnoga druga Reinprechta, žrtve zatvora, koji je morao stalno ići, na određeno vrijeme, u beogradsku bolnicu, zbog njegovoga naročito teškog stanja. Vlast je stalno pravila neprilike. Zbog toga je bilo često neuspjelih protesta, štrajkova itd. Povodom Reinprechta počnu jednoga dana rano u jutro sa lupanjem, i proglase štrajk glađu. Štrajk je trajao tri dana, i onda su ga bez uspjeha ubustavili. To je bila stvarno kapitulacija i neozbiljnost.

Kad iznenada, neovisno o tom štrajku, dan poslije toga bude Reinprecht otpušten iz kaznione.

LXXXII.

Jednoga dana, dok sam se šetao pred kućom, pristupi mi jedan komunista, koji je prolazio mimo, te započne samnom razgovarati. Kako već svaki razgovor komunista, tako i ovaj, morao je da pređe na komunističko navijanje. Počne govoriti o »narodnom frontu«, kako treba da se svi »složimo« itd. Ja mu odgovorim, da mi Hrvati ne samo da nemamo ništa protiv sloge, nego da ju upravo tražimo i stvaramo, ali da za nas ima smisla samo ona politička sloga, koja se temelji na načelima hrvatske politike, i koja vodi prvenstveno do narodne slobode Hrvata. A što se tiče »narodnog fronta«, mi Hrvati već imamo front, koji se zove Hrv. Selj. Pokret, koji ne predstavlja nikakovo šarenilo grupa i programa, već jednu ideju, jednu politiku i jedno vodstvo, i u kojemu se nalazi skoro čitav hrvatski narod, te da prema tome mi Hrvati drugoga »narodnog fronta« ne trebamo. On me na to upita, da zašto ja imadem tako negativan i odbijajući stav prema »narodnom frontu«, kad već među Hrvatima da se širi »narodni front«, te da imade i »hrvatskih narodnih boraca« koji propovjedaju i rade za »narodni front«, te da u istom pravcu i pišu u nekim »seljačkim novinama«, da imadu mnogo uspjeha i td.

Pa koji su to hrvatski narodni borci, i koje su to seljačke novine, u koje oni pišu«, upitam ga ja. On mi odgovori, da su to Franekić, Rupčić i Balen, te da izdavaju list »Seljačka Misao«. Ovo sam i prije čuo također od komunista. Ja mu odgovorim, da me začuđuje, da oni, komunisti, pridavaju neku važnost ovim ljudima. Naročito da me začuđuje, što oni misle pomoću ovih elemenata nešto politički postizavati u hrv. polit. redovima, jer ovi ne samo da politički ne znače ništa, nego nisu uopće nikakovi borci, kako ih on naziva. Ja poznam te ljude i njihovu »borbenost«, i spomenem mu one »odlike« koje ih rese. A osim toga ne vjerujem, da neki od njih mogu uopće nešto valjanog napisati, naročito što se tiče Franekića, osim da potpiše tuđi članak.

On, da bi obranio predamnom bar važnost te »Selјačke Misli« kaže mi nato: »E pa ne pišu samo oni, pišu i drugi, a i mi odavle pošaljemo ilegalnim putem članaka za »Seljačku Misao«. I ovdje se pišu članci«, i navede imena nekojih sposobnijih komunista, koji da te članke pišu. Ja se na to nasmijem i kažem: »E to je druga stvar ako i drugi pišu, i ako vi pišete članke i van šaljete. Onda je razumljivo da ta »Seljačka Misao« mora biti za vaš »narodni front«. I smijem se. On kao da je osjetio, da to predamnom nije smio reći, zbuni se, te prestane o tome govoriti. Na rastanku me zamoli, da ne kažem njegovim drugovima da je on to meni govorio. Ja sam mu to i obećao.

LXXXIII.

Jednoga dana saznam da je dopraćen u kaznionu Vladimir Frajtić, koji je pred godinu i pol pobjegao iz kaznione, da su mu nabijeni okovi, da je u okovima tjeran na vanjski rad, da si je od lošega postupka s njime, porezao ruku, nakon čega je, također s okovima, bačen u samicu.

Iako si je Frajtić mnogo toga sam kriv, i ako je on mladić posebne naravi, čim sam to saznao, odmah sam odlučio zatražiti od straže i uprave, da ga se prestane zlostavljati, i da ga se odmah dovede u mladićku zgradu, među političke osuđenike, kuda i on spada, a ako baš mora da izdrži disciplinsku kaznu zbog bijega iz kaznione, da istu izvrši u mladićkoj zgradi, jer za političke osuđenike postoji od nekog vremena, u svemu drugi propisi i red. Najprije su bili prema meni drski svi, počam

od narednika Renčara, pa do zamjenika upravitelja Radovića. Nisu me zbog toga htjeli predvesti na traženi raport, premda na raport ima pravo svaki kažnjenik. Jer, kako su mi poručili, što se mene tiče Frajtić, i da oni rade što oni hoće. Međutim ja se nisam smirio, pravio sam stalno pitanje i galamu, te su me ipak napokon predveli na traženi raport. Na raportu sam izložio zamjeniku upravitelja, da je Frajtić hrvatski politički osuđenik, da kao takav spada među političke osuđenike u mladićku zgradu. Najprije dobio sam grubi odgovor, da što se mene tiče Frajtić, da se svaki usuđenik ima brinuti samo za sebe, da oni, t. j. uprava kaznione, mogu da rade što hoće. Ne, ne! nećemo tako, odgovorim ja. Frajtić je hrvatski politički osuđenik i spada među političke osuđenike. A vi više ne možete raditi što vi hoćete, a ako se ne ćete držati propisa i reda, koje sami donašate i propisujete, postoji politička javnost, a ja ću se buniti dotle, dok Frajtić ne bude doveden među političke osuđenike, kuda spada.

Zatim je prešao na drugi argumenat, i postao je blaži. Kaže; Frajtić je vojno-sudski, pa za to ne može u mladićku zgradu. Na to mu ja odgovorim, da u mladićkoj zgradi već imade političkih osuđenika vojno-sudskih i da uostalom nije važno tko je gdje suđen, nego tko je zašto suđen. A pošto je Frajtić suđen za politički čin, po zakonu o zaštiti države, prema tomu je politički osuđenik.

Zatim je naveo treći argumenat: »Ja ga ne mogu pustiti u mladićku zgradu, jer mi (t. j. uprava) ne želimo da on postane komunista«. Kako? upitam ja. Tko vama daje to pravo i dužnost, da se vi brinete da politički osuđenici Hrvati ne postanu komunisti? Ili zar mislite tu posebnu »brigu« za političke osuđenike Hrvate da prikažete time, što im nabijate okove, i lošim postupkom tjerate ih u takovo stanje, da si režu žile na rukama?!«

Za daljnji izgovor uzeo si je to, da bez gospodina upravnika ne može on u toj stvari ništa odlučiti, a g. upravnik da je na dopustu. Sva što sam tada postigao, bilo je to, da sam mogao poslati Frajtiću knjige, a na drugom raportu dozvoljeno mi je, da mu pošaljem i hrane.

Konačno idem i na treći raport upravitelju Parađaninu, koji me dučekuje sa onom naprasitošću, koja karakterizira nesposobne i ograničene birokrate. Nastu-

pim, po mom običaju, najprije lijepo i sa razlozima. Neda mi dovršiti i nervozno upada. Kaže: Frajtić ne može u mladićku zgradu, jer da je on tako odredio. Odgovorim mu, da on ne može tako određivati, jer postoji ministarska uredba za političke osuđenike, a osim toga da je samo po sebi jasno, da Frajtić treba da bude tamo gdje su i svi ostali politički osuđenici, te da uživa one polakšice, koje imadu i drugi politički osuđenici. Odgovara mi, da Frajtić nije politički, nego vojno-sudski. Odgovaram mu da je istina protivno, i to mu dokazujem. Sada već nije znao čime će da me odbije, te uzrujano kaže: »Frajtić je radio protiv zakona, pa zato mora ostati ovdje«. Na to mu ja odgovorim: »Svi smo mi radili protiv zakona. I stoga to nije nikakav razlog«. Na to nervozno ispade: »Ja sam tako odredio, da on bude u ovoj kući, i tako mora biti!« i dade znak kao da je samnom završio. Nato se ja raspalim i najsnažnije tresnem mu pesnicom po stolu, da se je sve streslo i zavičem: »E neće tako da bude, ja ću vam pokazati, da neće tako da bude! Neće te više tlačiti Hrvate, prošlo je to vrijeme, zar mislite tlačiti hrvatske rodoljube i borce po zatvorima. Nema više ništa od toga!« I u tom smislu nastavim na njega vikati. Najprije me je prestrašeno i bezpomoćno gledao. Zatim je počeo da zove stražu, da me vežu, i da me bace u samicu. Sada nastaje čitava gungula. Stražari prilaze i hvataju me, a ja se ne dam, trzam se i guram ih od sebe. A u isto vrijeme vičem prema upravitelju Parađaninu svega i svašta. Sada su samnom htjeli učiniti to, što su učinili sa Frajtićem, t. j. da me svežu i bace u samicu stare kuće, među kriminalce. U isto vrijeme su se nalazili kod raporta oko deset komunista. S početka su to šuteći promatrali, zbog našeg poznatog »prijateljstva«. Ali kada je stvar uzela ozbiljan obrt, počeli su i oni svi vikati na upravitelja i stražu: »Nećete ga vezati, on ide s nama!«. Parađanin se je našao u nezgodi, jer se njegovo naređenje nije moglo izvršiti. Pun bijesa vikne prema komunistima: Raport je završen i ukidam sve što sam odobrio!« A prema meni vikne: »Kažnjavam vas sa oduzimanjem nuzužitka, pisanja i posjeta kroz mjesec dana«. »Možete i godinu dana ako hoćete, ali mene u strah utjerati ne ćete!«, odgovorim mu ja, te uz poklike protesta i ogorčenja prema njemu, ostavimo svi zajedno sobu za raporte. Na hodniku je čekala straža da me ugrabi, ali komunisti su stali meni uz bok, i rekli: »Ne, ne, on ide s nama!«.

Drugi dan mi je obustavio novine »Hrvatski dnevnik«, i ako to nije smio učiniti, jer novine su dozvoljene ne po njemu, nego po ministarstvu pravde.

Ali s time nije bilo svršeno. Poslao sam mu po stražaru pismenu žalbu na ministarstvo pravde, u kojoj sam, uz zahtjev da se Frajtića dade među političke osuđenike, okrivio njega za događaj kod raporta. Povodom toga, nakon par dana došao je u kaznionu inspektor ministarstva pravde Todorović, koji me je pozvao pred sebe. S početka je pokušao samnom službeno, sa visine i strogo ali ja sam ga uljudno presjekao, rekavši mu, da sam ja hrvatski nacionalni borac, te da se kao takav ne plašim nikoga i ničega. I ako on želi da naš sastanak treba da ima neku svrhu, neka me mirno sasluša. Tada je popustio i rekao: »Dobro, dobro, izvolite«. Najprije sam iznio nepravdu koju mi čini Parađanin. Zatim sam postavio zahtjev da se Vladimira Frajtića, kao političkog osuđenika stavi među političke osuđenike. Nakon dugog natezanja ovamo i onamo, pošto se nije mogao usprotiviti mojim argumentima, a upravitelja Parađanina ipak nije htio desavuirati, kazao mi je: »Ta se stvar može da riješi samo tako, da vas i Frajtića otpremimo u Lepoglavu, gdje su i drugi osuđenici Hrvati«. Ja sam se najprije tome protivio, jer kao robijaš nikako nisam volio transporte. Znam što ostavljam, a ne znam što me čeka. A u Mitrovici sam do tada bio već skoro devet godina. Ali kad sam uvidio da je to jedini način da Frajtića izvučem između kriminalaca među političke osuđenike, pristao sam, i zatražio sam, da ako nas želi premjestiti, neka to bude što prije, da Frajtić iziđe što prije od kriminalaca. »Kroz petnaest dana biti ćete u Lepoglavi«. Bio je od riječi. Jedne noći u dvanaest sati probude me iznenada: »Spremi se, ideš na put«. Odvedoše me u zgradu uprave, kuda dovedoše i Frajtića. Dadoše nam naša civilna odijela. Neobičan osjećaj, nakon devet godina civilno odijelo. Kada bi bar u njemu išao kući, a ne opet u drugu kaznionu. Naskoro dođoše i žandari, koji nas čvrsto stegoše. Mučeći se sa jednom rukom noseći košaru i kutije naših stvari, hajd put mitrovačkog kolodvora, na koji sam došao pred devet godina u robiju. Jedan dio puta pratio me je moj pas »Šarko« kojega sam u dvorištu mladićke zgrade milovao i hranio. Morali smo se rastati.

LXXXIV.

Na našu nesreću, žandaru naredniku, koji nas je vodio još sa jednim žandarom, pobjegao je pred par dana jedan robijaš kada ga je pratio, i zbog toga on »više ne vjeruje ni Bogu«, te nas je lancima svezao zajedno i to tako čvrsto, da su nas ruke bolile od lanaca. Međutim, s vremenom, kada su nas u vlaku imali prilike da motre, kada su vidjeli da smo mi politički osuđenici, Hrvati, da naše okolnosti nisu takove da bi trebali bježati, a naročito pod utjecajem izraza simpatija, koje su nam davali civili suputnici u vlaku, žandari su nam ipak razvezali ruke, i tako smo bili odvezani sve do Lepoglave. S početka, kada su nas odvezali, bili su još nepovjerljivi, ali kasnije malo po malo tako su se pripitomili, da su nam ne samo išli u svemu na ruku, i da su posve pristojno s nama postupali, nego sam im još ja, kao teški robijaš i razvikani »terorista«, pazio na njihove nabijene puške, koje su ležale meni kraj nogu, od klupe na klupu, za vrijeme dok su oni na klupama umorni spavali. A u Zagrebu na stanici, u društvu znanaca i rodbine, i kolodvorskoj vrevi i gužvi, morao sam paziti da ih ne izgubim.

Kada su nas predali u Lepoglavskoj kaznioni, rastali smo se kao najbolji prijatelji. I bili su ljudi.

LXXXV.

U Lepoglavi smo našli snošljivo stanje za političke osuđenike Hrvate. Ništa od onoga terora i mučenja, što je bilo prije. Ali dabome, robija je ipak robija. Stan nam je u prednjem dijelu »stare zgrade«, sa izgledom na lepoglavski kraj i zagorske planine. Odnos sa upravom kaznione bio je u glavnom snošljiv, a što je najglavnije, postojala je mogućnost, po potrebi doći u kaznionsku bolnicu, što prije nije bilo lahko moguće. Moglo se je dobiti liječenje i u varaždinskoj bolnici, dok u Zagreb nisu više puštali, jer su to pokvarili oni pojedini nesređeni i petljanski elementi, sa svojim raznim ispadima, koji su kao takovi kvarili ugled i kredit svim ostalim političkim osuđenicima. Tome snošljivom položaju u kaznioni Lepoglavi, bio je sada razlog nova politička situacija, i hrvatski okoliš lepoglavske kaznione.

Kao što se mitrovačka kazniona sastoji od dva dijela, sa posebnim četverokutnim zidovima, na glavnu ili staru

kuću, i mladićku zgradu, tako se i lepoglavska kazniona sastoji iz dvije grupe posebnim zidovima odijeljenih zgrada. Prva i glavnija grupa zgrada jest glavna ili »stara kuća«, a druga grupa je »nova zgrada«. Stara kuća je bivši samostan Pavlina. Zapravo, samostan Pavlina je dio te »stare kuće«, sa samicama i crkvom, dok je ostali dio, kako izgleda, naknadno sagrađen u svrhu proširenja kaznione. Kao stara kazniona, posjeduje sve preduslove za težak život osuđenika. Sobe su malene, tijesne i niske, bez potrebnih nuzprostorija, koje zamenjuju smradne kible po sobama. Pošto se i radionice nalaze u prizemlju iste zgrade, to je za osuđenika tim teže, jer mogu proći brojne godine, a da se iz te kuće ne makne. Šetnje su samo strogo disciplinske i dosta kratke. Mislim ovime na uobičajeni postupak prema ostalim osuđenicima. Ćelije stare kuće, u kojima su nekada stanovali pobožni Pavlini, ispunjene su danas sa robijašima, koji imadu teške okove na nogama, s blijedim i iznurenim licima. Ove bivše samostanske ćelije daju dosta težak utisak, i čine neizdržljivu i mučnu situaciju u čovjeku. Prije nego što sam došao u Lepoglavu, bio sam, hvala Bogu u ćelijama svih mogućih vrsta, ali u samostanskim ćelijama »stare kuće« u Lepoglavi, osjećao sam se najteže. Srećom, bio sam u njoj samo kratko vrijeme. Uz to što su dosta široke, niske su i tamne. Jedan mali, uski prozorčić sa naročito debelim rešetkama, a uz to starinska, srednjovječna struktura ćelija i zgrade, samo povećavaju težak dojam na robijaša. Za razliku od Mitrovice, postoje naročito teška vrata sa dvostrukim ključanicama i teškim zasuncima. Zloglasni mračni i vlažni podrumi, koji su bili upotrebljavani sve do odlaska famoznog upravitelja Šabana, sada su posve zatvoreni. Oni su sada samo teška i neugodna uspomena za lepoglavske robijaške stanovnike. Zamjenjuju ih podrumi za disciplinske kazne, koji su u stvari niže prizemne ćelije.

»Nova zgrada« je moderna građevina, sa više stotina samica. Tu se nalaze u glavnom samo teži robijaši, t. j. oni, koji su osuđivani na veći broj godina robije, na 15, 20 i doživotno. Načelo gradnje modernih kazniona jest doduše svjetlo, zrak i higijena, ali zato i povećani zapt ili strogoća, t. j. stvarnje mogućnosti većeg nadzora nad osuđenicima. Pošto osuđenika uvijek najviše pogađa disciplina, usprkos većih prozora, parketnih podova itd., osuđenik se naročito plaši modernih zgrada kaznione. U-

nutar zida »nove zgrade« nalazi se odio za umobolne. To su oni, koji su učinili zločin nesvijesno, kao umobolni ili neuračunljivi. Život tih ljudi je ne samo težak, nego upravo očajan. Prje svega zato, jer se s njima kao luđacima, postupa posve neodgovorno. Osim toga veliki broj umobolnih ljudi zatvoreno je u posve tijesnim prostorijama. To stvara neizdržljivu psihozu za one, koji nisu sasvim ludi, ili koji dobivaju napadaje samo povremeno. Stanje je tim gore, što nisu podvrgnuti baš nikakovom liječenju. Podvrgnuti su nestručnom nadzoru kućnog liječnika, koji sam priznaje, da o njihovim bolestima ne razumije ništa. Pa ipak, u toj kući ih se pridržava neizvjesno vrijeme, najviše deset godina, nakon čega ih šalju u ludnicu. Dosta su rijetki, koji se odatle spasu. Tu imade dosta takovih, koji su se pred sudom spasavali simuliranjem ludila, misleći na taj način biti neosuđen i pušten na slobodu. Takovi se grdno razočaraju, kad nakon riješenja od osude zbog neuračunljivosti, budu prevedeni u ovaj luđački pakao Lepoglave, koji je gori od ludnice i od same robije kao takove.

Ako se je namjerno tražio kraj, koji će osuđenicima dati ujedno i pravi mučni robijaški »štimung«, onda se zaista u tu svrhu bolji od lepoglavskog kraja nije mogao naći. Prije svega unaokolo kaznione, u neposrednoj blizini visoke planine, koje zatvaraju lepoglavsku kotlinu, i čine, bar u osjećaju robijaša, kome zatvaraju pogled u daljinu, kad se usudi popeti na prozor, posebnim svijetom na sebe. Zatim one ogromne, guste i sablasne magluštine, koje prikrivaju lepoglavsku kotlinu, prevlačeći se u svojim ogromnim masama preko planina. Sve to čini jedan mučan i težak osjećaj, naročito kad to robijaš promatra kroz željezne rešetke iz svoje tamne ćelije.

Ono što je u Lepoglavi svakako dobro, to je voda. Voda je izvanredno bistra i zdrava. Zrak je također dobar, ali je na mene vrlo teško djelovao, zbog nagle promjene iz srijemske ravnice. I baš to je bio povod da sam se uskoro našao u kaznionskoj bolnici. Pred kaznionskom bolnicom nalazi se lijep i u svome rascvatu, upravo divan, vrt. Kada sam ga prvoga dana promatrao iz ćelije kroz mali prozor, mislio sam da je to pred nekom vilom uređeni vrt. Koliki li kontrast prema životu robijaša!? Kao da se i time htjelo loše djelovati na osuđenika. Robijaš, ako nešto gleda u čemu ne može uživati, osjeća se

teško i zavidan je. A što će mu lijepi vrt, kad u bolnicu može doći tek teško bolestan, i u kojemu tada jedva može i smije šetati?

U kaznioni ima mnogo stvari i pojava, koje ne odgovaraju svojoj svrsi.

LXXXVI.

Među Hrvatima osuđenicima bila je opet situacija nepovoljna. Razdijeljeni na dvije »zajednice«: »Frankovačku« i »Radićevsku«, gledali su se kao pas i mačka. Naskoro sam imao prilike uvjeriti se, da ta oprečnost nema posve iste uzroke kao u Mitrovici. Frankovci su doduše uvijek Frankovci. Oduševljavaju se za Buća i njegovu propagandu izborne pasivnosti. Ali i ovi »Radićevci« su jedno čudno šareno društvo. Uz nekoliko nesumnjivo čestitih ljudi, tu su dolazili do izražaja takovi elementi, koji su još pred kratko vrijeme u robiji posluživali komunistima protiv pravih Radićevaca. To nazovi »Radićevsko« društvo, najbolje karakteriziraju šarlatanski elementi kao što su Abramović i Sudar, stalni komunistički eksponenti, a uz to uzročnici skoro svakoga trača. Onaj veći broj pravih Radićevaca, već je izrobijao, a neki su amnestirani. Ostao je nezgodan zbir ljudi. Pojedini ozbiljni ljudi, i pravi idealisti i borci, bježe na stranu od jednoga i drugoga društva, u koliko im je to moguće u tijesnim prilikama robijaškog života. Ista pojava kao i u Mitrovici. Karakterističan je slučaj jednoga mladoga podravskoga seljaka, iskrenog radićevskoga idealiste i borca Josipa Pavlića. Samo zbog toga, što se kao čvrsti karakter i dobar rodoljub, nije htio da izgubi, u petljanijama robijaških šarlatana, mnogo su ga isti napadali i pravili mu neprilike. Povukao se je na stranu, i sa strpljivošću, i ako dosta teško, podnašao je te neprilike i poteškoće koje su dolazile od onih pokvarenjaka, koji su na žalost kao takovi, davali ton društvu političkih osuđenika. Uz neke svoje suseljane, tu je opet igrao negativnu ulogu isti onaj Stjepan Petak, koji je i u Mitrovici sa svojom neiskrenošću, pokvario sklad u radićevskom društvu. A vječito »nevini« Joža Miklaužić sa svojom blagoglagoljivošću, bio je uvijek na dnevnom redu.

Zbog takvoga stanja, ja sam se odmah povukao, ali ovaj puta silom prilika, u bolnicu kaznione.

LXXXVII.

Uoči prvoga prosinca 1938. godine, u kaznioni vlada naročita amnestijska psihoza. Dvadeset godišnjica »Ujedinjenja«, a tko ne bi povjerovao u amnestiju. Na takove se dane daje amnestija, a u prvom redu političkim osuđenicima. Pred prvi Prosinac dolazio je u Lepoglavu načelnik ministarstva pravde Pašić, i najavio je meni dva puta, da ću ići kući na prvoga prosinca. U ime toga mi odbija dozvolu za bolnicu u Zagreb. Kada je došao prvi prosinac, za političke osuđenike nije bilo ništa, a kriminalci su dobili takovo pomilovanje, da ih je iz cijele kaznione otišlo kući trideset i pet, i šta je naročito zapaženo, nekoliko od toga za falsifikat, a svi drugi za silovanje.

Kažu, da je bilo priređeno i za nas političke osuđenike Hrvate, da idemo na slobodu, ali da nam je pokvarilo to, što Hrvati, a naročito Zagrepčani, neće da objese »državne« zastave na »državni praznik«.

LXXXVIII.

Kada je jedan zdravi politički pokret već izvršio moralnu pobjedu, i na putu je da ostvari i praktično svoje težnje i ideje, tada mnogi oni, koji su se politički ispoljili napadajući dotični pokret, stavljajući svakovrsne zaprijeke njegovoj pobjedi, klevetajući njegove prvoborce i t. d.; mnogi takovi dakle, nagrnu u mnoštvo da se uguraju u takav pokret koji su do jučer napadali, praveći se najednom odlučnim propovjednicima njegovih ideja, ističući svoju ultralojalnost prema vođama dotičnoga pokreta. Karakteristično je za takove elemente da oni nisu zadovoljni da budu obični soldati u tom pokretu. Takove elemente karakterizira to, da se oni odmah nastaje istaknuti, ugurati u prve redove, učiniti se odmah nekim faktorima. Oni se guraju, oni laktaše i nastoje preskočiti sve ljestvice dotadanjega reda u pokretu, po kojemu sposobni i zaslužni dolaze naprijed na rad, te se nastoje svom snagom svojih laktova ugurati što više naprijed, ispred starih boraca i pristaša dotičnog pokreta. Kada se takovi jedamputa uvuku u pokret, njima je prvo, i u interesu njihovoga opstanka u pokretu, da povedu jednu prikrivenu borbu protiv starijih boraca i pristaša pokreta, koji su ga svojom borbom i patnjom iznijeli na

položaj pobjede. Ovakovim političkim skorojevićima i laktašima smetaju pravi i stariji borci pokreta, jer znadu da ih isti smatraju onim što jesu, t. j. laktašima, političkim konjukturistima, skočimiševima, i političkim nepoštenim ljudima. Laktaš i skorojević, boji se pravoga borca i starog pristaše, da mu ne će s pravom oduzeti onaj položaj i čast, koje si je dotični s nepravom i laktaški osvojio. A onda laktašu je nelagodno osjećati da ima netko, tko je stvarno vrijedniji i zaslužniji za pokret od njega. I za to ovi novopečeni laktaši, mrze prave borce pokreta. Oni ih nastoje ignorirati, oni im nastoje praviti neprilike svagdje gdje mogu. To se vidi na svakom koraku. Prirodna i neposredna posljedica toga laktašenja i uvlačenja u pokret nedostojnih elemenata jest, da svuda nastanu razmirice, sukobi i nezadovoljstva u pokretu, da se stari borci i pristaše povlače opravdano ozlojeđeni, gubeći volju za daljnji rad i borbu, jer do tada i onako dosta ispaćeni, ne mogu više da vode borbu pred frontom i iza fronta.

Karakteristično je, da pravi borci i idealisti, ne samo lako podnesu svaki udarac i poteškoću pred frontom, t. j. u borbi sa političkim protivnikom, za ostvarenje ideala pokreta, nego to ih učini još više poletnijim i odlučnijim, dok naprotiv svaki udarac iza fronte, iza leđa, iz vlastitih redova, djeluje na njih obeshrabrujuće a i razočarajuće. Uzaludno i besmisleno je nešto protiv toga reći i isticati. To je u prirodi pravih boraca i idealista. Rjeđi su to pojedinci, koji mogu podnijeti jedno i drugo. Takovi borci idealisti se povlače, gubeći volju za rad, posmatrajući sa bolom kako nedostojni elementi u pokretu razaraju političke snage i moralne vrijednote pokreta, koje su oni svojim patnjama, borbom i radom stvorili. O snazi i karakteru samoga pokreta ovisi u kolikoj mjeri može da izdrži loše posljedice laktašenja, i povodom toga, povlačenje s rada poletnih i zaslužnih idealističkih elemenata, a o uviđavnosti i volji odlučujućih faktora u pokretu ovisi, da li će tolerancijom laktaša i drugih nedostojnih elemenata, prepusti pokret njegovoj postupnoj degeneraciji, ili će čišćenjem takovih elemenata iz pokreta, i dajući moralne potpore pravim i prokušanim idealistima i borcima, i služeći se s njima, ne samo zadržati pokret na njegovoj do tadanjoj visini prvenstvenog morala, snage i poleta, nego mu time pribaviti još veću prodornu snagu, vrijednosti i zanos.

Sve ovo nije značajno možda samo za jedan pokret, sa jednom određenom idejom nego naprotiv, to je značajno za svaki pokret, bez obzira na njegovu ideju, bez obzira na vrijeme.

Imajući u vidu gore iznesene činjenice i karakteristike iz političkoga života, nije me niti najmanje začudilo kad sam po izlasku iz kaznione opazio da svi oni 20 do 30 pokvarenjaka iz robije, koji su među više stotina hrvatskih političkih osuđenika predstavljali za njihov život u kaznioni pravo zlo, koji su napadali hrvatsku narodnu politiku, Stjepana Radića, Dr. Mačeka, koji su bili komunisti i sve što ne valja, koji se u tim prilikama nisu vladali niti kao ljudi niti kao Hrvati, svi ti dakle, po izlasku iz kaznione, u želji za odigravanje političkih uloga i drugih osobnih koristi, okrenuli su se politički za 180 stupnjeva, i nastojali su se što bolje i što dalje ugurati u redove one politike, koju su u ime komunizma toliko napadali. U stvari oni su i dalje ostali karakterom onako pokvareni, kako su bili i prije. Promjena političke iskaznice ne mijenja ljudske karaktere niti ih čini poštenim.

Da ne moram spominjati imena sviju onih političkih pokvarenih elemenata, koji se sada u ime robijaštva isprsavaju i koje sam već neizbježno morao spomenuti, radi pravilnijeg prikaza robijaškoga života, spomenuti ću ovdje radi primjera jednoga čovjeka; Bojana Kuglera. Bojan Kugler, kao policajski činovnik, bio je policiji temeljito sumnjiv da se baci špijunažom. A pošto ga nije mogla uhvatiti na djelu, dakle nije imala konkretnoga dokaza, a htjela ga se je riješiti, policija mu je imputirala neke paklene strojeve, sa kojima on stvarno nije imao nikakove veze. Policija ga je na taj način bacila pred sud i u robiju. Policija je to učinila po onoj svojoj praksi i moralu, koje sam istaknuo u zadnjem dijelu ovoga sveska. Bojan Kugler, došavši u kaznionu, on je smatrao za potrebno da odmah istakne više puta pred hrvatskim političkim kažnjenicima: »Ja sam Jugoslaven, prednjak jugoslavenskoga sokola, ja nemam s vama Hrvatima politički ništa«. I zaista on je bio Jugoslaven, član i prednjak jugosokola, a uza sve to u robiji je postao i marksista, i kao takav otišao je u kaznioni među komuniste, i s njima stalno živio i surađivao. Kada je svršila robija, tome temeljito osumnjičenom špijunu, notornom Jugoslavenu i uvjerenom marksisti, bilo je prvo, da se pomoću veza uvuče na jedan položaj kuda najmanje spada, a uza sve to on je sada najedamput postao i »hrvatski« politički osuđenik. To je jedan primjer za mnoge druge slične.

LXXXIX.

U kancelarijama lepoglavske kaznione nastane jednoga dana strka, početkom mjeseca ožujka 1939. Ministarstvo pravde tražilo je hitno telefonski upravitelja kaznione. Pošto njega nije bilo, tražilo je zamjenika, a pošto nije bilo ni zamjenika, opet nekog drugog činovnika i t. d.. Konačno su se nekako snašli. Ministarstvo je tražilo da se hitno dostavi u Beograd popis onih hrvatskih političkih osuđenika, koji imadu pravo na uvjetni otpust. Slijedećeg dana rano u jutro već je jedan stražar otputovao u Beograd. Mi smo za to, dabome, saznali. Među ljudima je nastalo uzbuđenje. U kaznioni je vrlo važno za čovjeka čim se spomene njegovo ime, a pogotovo je važno kad se eto nešto radi o njegovom uvjetnom otpustu. Naše spise nose u Ministarstvo! To nije mala stvar, tu može biti i nade. Ali da, toliko puta su spisi išli u Beograd i za amnestiju i za uvjet, pa ništa od svega toga. Tko bi u to vjerovao. A onda opet ona stalna i neizbježiva nada stvara kombinacije. Možda ipak. Nova politička situcija, nova vlada itd. Svakako smo razmišljali i kombinirali, i sa izmjeničnim osjećajima nade i skepse, očekivali smo stražara iz Beograda. I došao je. Poslije 11 sati jednoga dana budem pozvan iz kaznionske bolnice, gdje sam bio na zapovjedništvo straže, pa dođem i pitam zapovjednika Govedića, što me treba. On mi pokaže rukom na neki spis i reče mi, da idemo na uslovni otpust. »Kakav uslovni otpust?« Zapitam ja. »Pa na uslovni otpust idete! Kući idete!« Ponovi mi on. To mi nije išlo nikako u glavu. »Kakav otpust, kako kući?!« Ja se nikako nisam mogao snaći, i samo sam sa nepovjerenjem gledao zapovjednika straže Govedića i u onaj čudni spis na stolu. Nakon toliko beskrajnog dugog vremena u kaznionskim zidinama, iza željeznih rešetki, donekle naučen i smiren sa svim onim metodama i patnjama, nakon već stvorene predodžbe da za mene nema drugoga i boljega života, sad najedamput ovaj mi govori: »Otpust! Kući!«. Ne, to baš nikako ne ide u glavu. »Ali evo i ministar je potpisao!« Uhvativši spis pokazao mi je rukom zapovjednik Govedić ministrov potpis. Hm, možda, ali to je on-

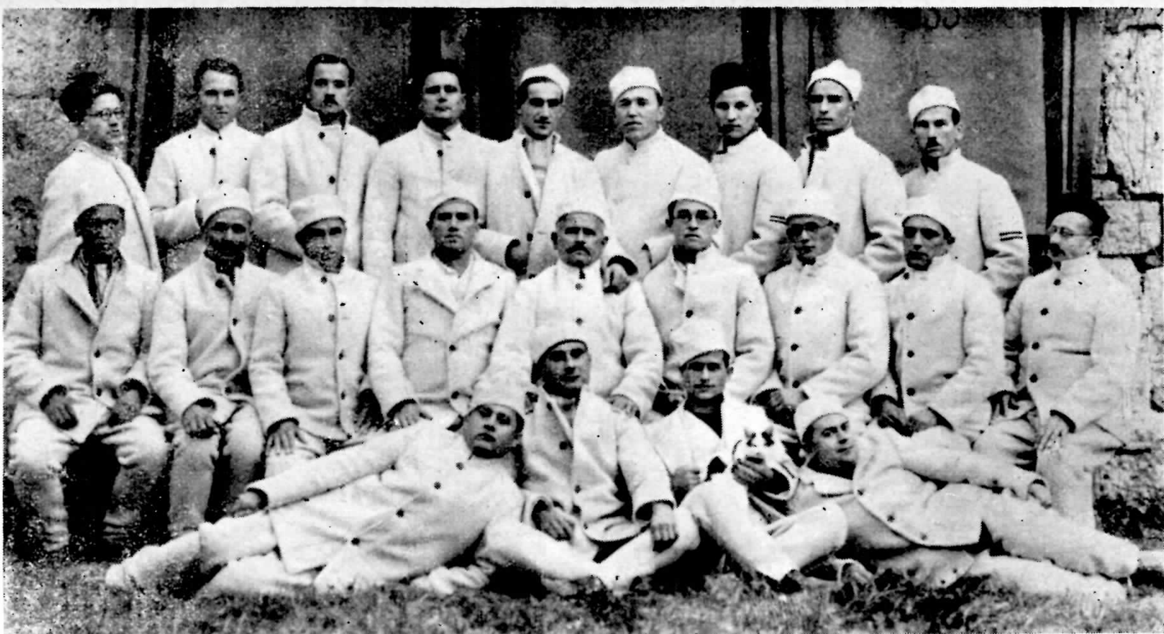
da čudno. Neobičan osjećaj. Kući!?... Nikada se nisam našao u ovakovoj osjećajnoj situaciji.

Dovedu i ostale kojih se je to ticalo, te nas dvadesetak poredaju, da nam to i službeno potvrde. Teško to ide. Ljudi nestašni. Neki kliču i viču od veselja, neki ispituju, da li je to istina, neki time iznenađeni šute i pozorno promatraju. Dolazi upravitelj. Umiruje ih i čita taj spis. Veli nam: »Sutra idete kući«. Sada nastane razgovor i rasprava, kako i u kojim odijelima, jer mnogi nemaju svojeg odijela. Iz Zagreba dolazi autobus po sve drugi dan. Ali ja sam želio da iziđem sam. Više nego ikada, sada sam želio da budem sam sa sobom, da iziđem sam mirno i neopaženo u život. Znao sam, čekati će me mnogi prijatelji i znanci, ali nisam mogao drukčije. Poslije podne, u nekoj neobičnoj smirenosti, predajem jednom osuđeniku metereološku stanicu, koju sam vodio u bolnici. Nakon toga mi donesu moje civilno odijelo, s kojim sam ležao na podu u istrazi, bio pred sudom, i koje je također u jednom sanduku izdržalo u kaznioni vrijeme moje robije. Na večer razgovaram dugo sa Tončekom Pogorelcom, koji još ostaje, i koji želi doći na moj krevet. Po noći se slabo spava. Cijelo vrijeme mislim na ono civilno odijelo. Rano u jutro otvara stražar vrata. Već sam obučen u civil i spremio svoju košaru. Izlazim,. i vodi me preko tamničkih dvorišta. Za svaku stvar, za svaki zid zapinju mi oči. To sad sve ostavljam. Na stražarnici kod vratara čekam stražara, koji će me odvesti do kolodvora. U velikom hodniku ulaza lepoglavske kaznione, stražari dolaze i odlaze. Neki me glasno pozdrave, drugi samo namignu, već prema tome koliko je tko imao kuraži. A koji su mi bili što krivi, samo izmaknu. Konačno dolazi određeni stražar. Dobivam otpusnicu iz kaznione. Otvaraju mi se vrata jedna, a zatim druga. Ja izlazim na slobodu, neobičan osjećaj. Stražar uz mene nešto pripovijeda, a ja odgovaram samo: da, da, i gubim se u mislima, koje traže spoznaju stvarnosti o mome stanju toga časa. Ne mogu se baš nikako snaći. Jest, ja vidim oko sebe novi život. Vidim kuće, vidim put, vidim slobodan prostor. Ja na sebi vidim civilno odijelo, u kojemu sam pred deset godina zatvoren, a u ruci nosim košaru svojih stvari. Ali da li ja idem zaista na slobodu, kući?! Ja desetgodišnji robijaš, koji sam se odučio svega što se shvaća pod pojmom slobode, koji i pogledom u slobodan prostor vidim pred čima još obrise željeznih rešetki, kroz koje sam kroz

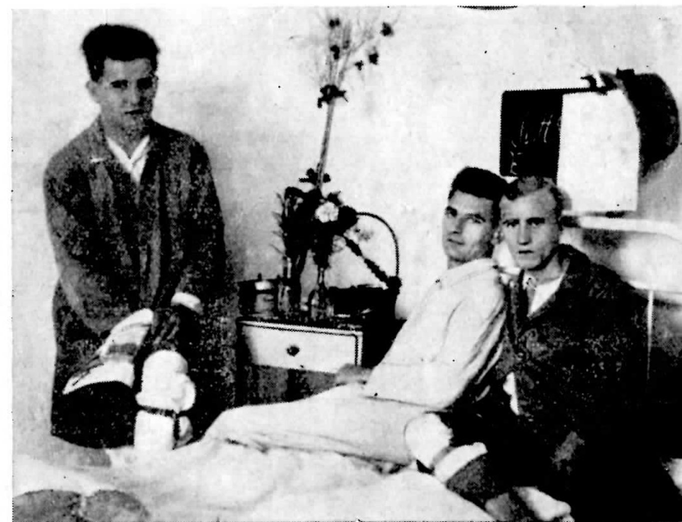
JOSIP ŠUNIĆ

Josip Šunić je izvršio atentat nad beogradskim novinarom Ristićem, koji je tražio ubijstvo Stjepana Radića. Josip Šunić, koji je i prije toga bio poznat i borbeni hrvatski omladinac, suđen je zbog toga na 15. godina robije, od čega je pod vrlo teškim okolnostima, izdržao 8. godina. Drugo mu je sticajem političkih prilika, otpalo zbog amnestije i uslovnog otpusta.

JEDAN DIO HRVATSKIH ROBIJAŠA PRED IZLAZAK IZ KAZNIONE U LEPOGLAVI.

UHAPŠENI HRVATSKI OMLADINCI U BOLNICI

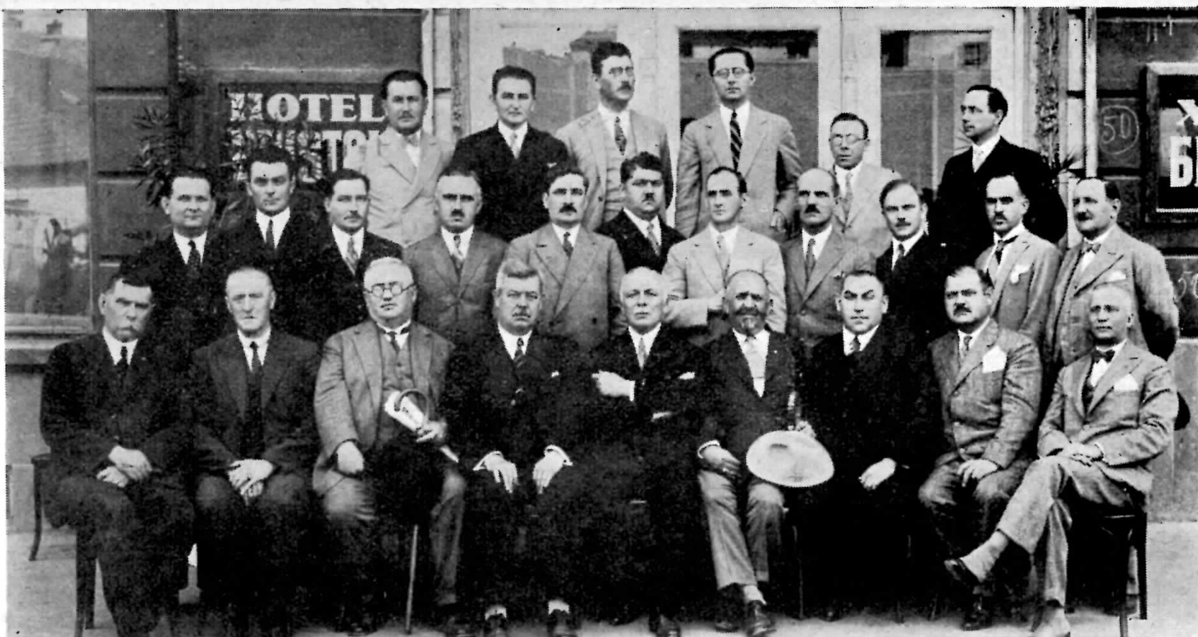
Prigodom dogadjaja od 1. prosinca 1928. pohapšeni su mnogi hrvatski omladinci, medju njima i mnogi teško ranjeni. Ovdje se nalaze, teško ranjeni i poznati hrvatski rodoljub JOSIP CIGLENEČKI (stoji), ranjen u borbi na zagrebačkim ulicama 21. VI. 1928, zatim studenti: JURIĆ i tada naročito aktivni DRAGAN KETT (na krevetu).

IVAN PRPIĆ

Vrlo aktivni i naročito proganjani hrv. sveučilišni omladinac, i značajniji optuženik u procesu I. B. i drugova.

Branitelji u političkom procesu pred Državnim Sudom za zaštitu Države, koji se je vodio pod imenom: Ivana Bernardića i drugova, a u kojem je bio optužen i Dr. Vladimir Maček.

Prvi gornji red: Dr. Dude Bošković, Dr. Niko Ljubičić, Dr. Andrija Karčić, Dr. Bošnjaković, Dr. Ante Crvić, Dr. Miho Kisić.
Drugi red: Dr. Petar Gvozdić, Mileta Obradović, Dr. Stjepan Hefer, Dr. Dragutin Šafar, Dr. Bariša Smoljan, Dr. Juraj Šutej, Dr. Marko Lamešić, Dr. Filip Čondrić, Dr. Ante Odić, Dragiša Zdravković, Dr. B. Bole.
Treći red sjedeći: Dr. Dragutin Hrvoj, Dr. Jakov Grgurić, Dr. Živko Bertić, Slavko Dukanac, Dr. Ante Trumbić, Dr. Milan Kostić, Dr. Milovan Žanić, Dr. Ivan Andres, Dr. Rinaldo Čulić.

POZNATI HRVATSKI RODOLJUB

VLADIMIR ROŽIĆ

Poznati hrvatski rodoljub Vladimir Rožić je jedan aktivni i borbeni prvak hrvatske omladine, zbog čega je bio češći »gost« zagrebačkih zatvora.

godine gledao, pa sada da idem: na slobodu, kući?! Gledam oko sebe novi život. Debeli mraz, pred jutro gusta magla. Prolazim mimo nove zgrade. Kuća sa više stotina ćelija. Zidine, rešetke. Sve to gledam sada izvana. Kolodvor je blizu. Stražar kupuje kartu, i tada mi ju predaje zajedno sa mojim novcem. Takav je propis. Nakon dolaska vlaka, upućuje me u vagom i pozdravlja. Neki me željezničari prepoznavaju.

Mala lepoglavska stanica, koja je primila i otpremila mnogo robijaša. Gledajući kroz prozor vagona, oči su mi zapele za, kroz gustu maglu jedva zapažene obrise kaznionskih zidina. S njima me vežu mnoge gorke uspomene, tamo mi ostaje i jedan veći dio života. Vlak krene. Iza drveća i male zgrade željezničke stanice, izgube mi se obrisi kaznionskih zidina. Sa skrhanim zdravljem i teškim uspomenama, krenuo sam ponovno u život.

Stigavši sporim zagorskim vlakom u Varaždin, nisam mogao odoliti želji, da ne potražim ono mjesto pred željezničkom stanicom, gdje sam pred deset godina, zajedno sa mojim drugom Ivanom Prpićem, opkoljen, strovaljen i sputan. Prije deset godina! Stao sam, gledajući to mjesto i mislio. Što su sve tada radili, kako su nas htjeli uništiti, sve, čitavu Hrvatsku!

Pa ipak tiranija je slomljena. Slomile su je njezine žrtve. Žrtve se vraćaju, Hrvatska pobjeđuje!

Stojeći zamišljen, mahinalno skinuo sam kapu.

ŽRTVE HRVATSKE NARODNE BORBE

Osuđeni na smrt i obješeni:

1. **Rosić Ivan,** seljak, 11. VIII. 1931. u Beogradu
2. **Hranilović Marko** tipograf 25. IX. 1931. u Zagrebu
3. **Soldin Matija,** tipograf, 25. IX. 1931. u Zagrebu
4. **Begović Josip,** student, 12. V. 1934. u Beogradu
5. **Zrinski Franjo,** seljak 21. VI, 1934. u Beogradu
6. **Oreb Josip,** trg. pomoćnik, 21. VI. 1934. u Beogradu
7. **Gradiček Andrija,** seljak, 1936. u Beogradu.

Ubijeni pod istragom:

1. **Bošnjaković,** seljak, ubijen u zagr. policiji
2. **Poropat Josip,** električar, ubijen u zagr. policiji
3. **Nagj Martin,** nađen obješen u zatvoru sudbenog stola u Zagrebu.

Ubijeni iz zasjede:

1. **Šuflaj Milan,** profesor, 17. II. 1931. u Zagrebu
2. **Predavec Josip,** ekonom, 14. VII. 1933. u Dugom Selu
3. **Brkljačić Karlo,** seljak, po četniku Pejnoviću

Ubijen u borbi:

1. **Devčić Stjepan,** seljak, 15. IX. 1932. u Velebitu

Umrli u kaznioni:

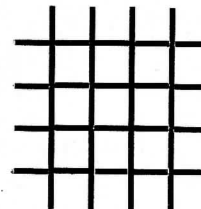
1. **Javor Stjepan,** trgovac, Kazniona Mitrovica
2. **Sever Stjepan, seljak, Kazniona Lepoglava**
3. **Došen Ante, seljak, Kazniona Zenica.**

Umrli nakon izlaska iz kaznione:

1. **Sabol Stjepan,** podvornik Hrv. Selj. Doma
2. **Tarle Josip,** radnik
3. **Žagar Josip,** tipograf
4. **Faber Drago,** bravar
5. **Marinović Božo,** seljak
6. **Lebović Dr. Ivša,** odvjetnik
7. **Jelašić Jaša,** profesor.

Ovo je samo jedan manji dio uništenih hrvatskih rodoljuba za vrijeme diktature. Ovo su imena onih, koji su uništavani u vezi sa zatvorom. Stvarni broj ubijenih je mnogo veći i iznosi na stotine.

Iako imadem popis svih osuđenih Hrvata, koji su kao takovi bili u kaznioni, ne iznosim ga zato, jer time ne bi bio prikazan pravi broj onih, koji su zatvarani. Osim onih, preko 360 hrvatskih robijaša i robijašica, bilo je zatvoreno na hiljade hrvatskih rodoljuba. Bilo ih je mnogo interniranih pod teškim okolnostima. Bilo ih je mnoštvo u policajskim sudskim zatvorima, na izdržavanju kazne ili kao optuženi. Često puta, uz dulji zatvor, bilo im je teško kao i u kaznioni, a možda još i teže.

NA SMRT OSUĐENI JOSIP BEGOVIĆ, PRIJE SVOJE SMRTI NA VJEŠALIMA, SASTAVIO JE NIŽE NAVEDENU PJESMU:

BORAC

Štrik se niše vjetar leti,
Vije ga uz stup.
Mladi Hrvat sad će mrieti,
Dati život skup.

On je spreman život dati,
Za hrvatski dom.
I tiranu na put stati,
Dušmaninu svom.

Niti strijepi, nit' se plaši,
Hrabro čeka smrt.
Osvetit će ga svi Hrvati,
I dušmanina strt.

Borcu štrik je tek na slavu,
Tiranije simbol.
Ponosito diže glavu,
Ne zna što je bol.

Krvnik već se štrika maši,
Meće petlju sad.
Ali borca smrt ne straši,
Nit' ga mori jad.

Neka rubi rusu glavu,
Sinu hrvatskom.
On će ginut za slobodu,
Milom rodu svom.

Zadnju svoju pjesmu vije
Rodu hrvatskom.
S njom pogađa krvopije,
Ko iz neba grom.

Zbogom, mila domovino
I hrvatski rod.
Za Te sin je poginuo,
Nek Te čuva Bog!

JOSIP BEGOVIĆ

Đak Hrvatskog sveučilišta u Beogradu na Adi Ciganliji poslije osude na smrt.

DRUGI DIO

U životu svakoga naroda, politička aktivnost i požrtvovnost nacionalne omladine, predstavlja uvijek životnu snagu i volju čitave nacije. Aktivnost nacionalne omladine jest impuls te nacionalne snage i volje, a njezin idealizam i požrtvovnost, osnovni uvjet za ostvarivanje općih narodnih težnja i ideala.

Može se politički mudrovati ovako i onako, konačno ipak ostaje jedno: U narodnoj borbi najveće žrtve daje mali svijet, omladina.

Mi Hrvati, koji smo ne samo maleni narod, nego narod sa velikim nacionalnim historijskim tragedijama i stradavanjem, što je sve ostavilo snažnoga traga na terenu Hrvatske, kao ozbiljnu zapreku za pravo i potpuno nacionalno izživljavanje i slobodu Hrvata, imamo kraj svega toga jednu sreću, t. j., da imademo nacionalno-idealistički raspoloženu mladu generaciju, koja je spremna da daje žrtve za slobodu i budućnost Hrvatske.

U koliko omladina, ta nova generacija Hrvatske, nije u većoj mjeri dala izraza svome nacionalno-idealističkom raspoloženju, ne leži krivnja na njoj, nego na cjelokupnosti hrvatskog društva, koje još uvijek nije stiglo na visinu hrvatskih ideala i djela, koje je još uvijek nedovoljno požrtvovno, suviše oportunističko, obazrivo na lijevo i desno, i koje sa takovim svojim karakteristikama predstavlja ozbiljnu nepriliku za sve iskrene hrvatske borce i rodoljube.

Koliki je idealistički žar i zanos hrvatskih rodoljuba morao da utrne, da ugasne i oslabi, krivnjom samoga hrvatskog društva?

O tome bi mogli mnogo da kažu oni pravi rodoljubi i patnici, koji su radom i stradavanjem za hrvatske ideale, neizbježivo upoznali i loše strane svoga hrvatskog društva!

Idealizam još uvijek nije kod nas u svojoj punoj i pravoj vrijednosti, a nacionalne žrtve su neprilika, dosadna poteškoća, najviše nužno zlo.

Pa ipak, naša nacionalna vrijednost, naša snaga i budućnost, jest u idealizmu, u idealističkom stvaranju i stradavanju, u osobnom požrtvovanju malih ljudi.

Njegovati, u našem narodnom životu, tu biljku idealizma i požrtvovnosti, značilo bi jačati hrvatsku borbenost, hrvatsku snagu, i stvarati hrvatsku budućnost.

Narod bez idealizma, bez idealističke omladine, jest narod bez borbenosti. Narod bez borbenosti, jest narod bez političke vrijednosti i bez nacionalne budućnosti.

Na slijedećim stranicama želim istaknuti neke događaje iz jedne hrvatske omladinske borbe, iz vremena, kada je trebalo istom »probijati led«, kada je bilo dosta malo onih koji su se htjeli stvarno boriti, ali i kada se osobno hrvatovanje i borbenost nisu mjerila po vikanju i govorancijama, nego po pozitivnom radu i stradavanju. Pišem doduše o svojim doživljajima, ali ne da ih kao takove istaknem, nego da sa njima karakteriziram rad i borbu hrvatske omladine onoga doba, rad i borbu ljudi, čija su imena nepoznata, ali čiji se rad odrazio u skupnom rezultatu hrvatske borbe i pobjede.

I.

Jedne večeri saznamo, nas izvjestan broj omladinaca, članova omladine HSS, nalazeći se u svojim prostorijama bivšeg Hrvatskog seljačkog doma, da je došao u Zagreb ministar Grga Anđelinović. U drugoj situaciji, samo po sebi, to ne bi značilo baš ništa. Ministar sim, ministar tam. A tko vodi računa o kojekakovim Anđelinovićima, osim ako im se želi izraziti prezir. Ovo posljednje bio je sada slučaj. Nakon krvavih događaja 20. lipnja 1928. imali su »savjesti« dva »Hrvata«, da uđu u Beogradsku vladu (Anđelinović i Barić), a jedan od njih, Anđelinović, imao je kuraži, da odmah nakon toga dođe u Zagreb. Čim smo to saznali, odmah smo odlučili da se mora »nešto« učiniti. Najprije smo se interesirali gdje se nalazi. U nekom hotelu. Tamo nije zgodno. Onda kod odlaska za Beograd iste večeri. Nađemo brzo jedan »škrnicl« starih jaja, i hajd da »blokiramo« kolodvor.

Kada se ljudi pripremaju na neki opasni pothvat, odmah se vidi tko je šta. Neki »nemaju vremena«, drugi ovo, treći ono, tako da baš oni »pravi junaci«, nestanu i izbjegnu. Ostalo nas je ipak nekih sedam-osam. Ali ja sam odmah osjetio, da uspjeh te stvari ovisi o meni. Dobro. Razmjestim ih oko raznih izlaza i ulaza, da nam gospodin ministar ne pobjegne, a sebi sam uzeo ono mjesto na peronu, gdje sam smatrao najvjerojatnijim da će izići.

Kod prvoga vlaka za Beograd oko osam sati nije došao. Odlazimo natrag u Hrvatski Seljački Dom, i čekamo uporno drugi odlazak vlaka oko pola dvanaest. Idemo po drugi put na kolodvor. Kiša pljušti. Pred kolodvorom nalazimo poznati nam auto velikog župana. Tu je, pomislim. Svaki je otišao na svoje mjesto. Svaki drži u džepu po dva stara kokošja jaja. Ja odlazim na peron. Mnoštvo svijeta, pun peron. Vlakovi za Beograd, Osijek, Split itd. Nisam imao čast da prije upoznam gospodina ministra Anđelinovića, ali sam saznao, da se nalazi na peronu, u bijelim hlačama, plavom kaputu i slamnatom šeširu, ali takovih je bilo više. A koji je pravi?, da ne napadnem nedužnoga čovjeka. Ali eno tamo šeće se jedan sličan, sa šefom policije Vragovićem. To je doduše vjerojatno on, ali još uvijek nije dokaz. Treba pripaziti i poslušati. Počnem se vrtjeti oko njih. Tu je mnoštvo svijeta, tko će da se dosjeti što baš ja mislim i želim. Najedamput se rastaju. Šef policije pozdravi: »Klanjam se gospodine ministre!« »Dakle tu si«, pomislim. »Ako nisi možda baš Anđelinović, ali ipak si ministar«. Nakon pozdrava sa šefom policije uputi se prema vratima restauracije, gdje se je nalazila njegova pratnja većega broja dosta trbušaste gospode. Ali odmah se je spremao na odlazak. Posmatrao sam kroz prozor sa perona. U taj čas pristane ministrov salon-vagon na prvoj tračnici, točno pred vratima izlaza restauracije. Iz restauracije izlazi ministar, a za njim njegova trbušasta svita. Ja se energično zaletim prema njemu i zabacim mu jedno jaje u prsa na bijelu košulju, a drugo u čelo. Obadva su se, dabome, razlila i »ukrasila« ga. Uz to sam glasno povikao: »Evo ti ordena ti »hrvatski« ministre! Huljo, lopužo, izdajniče Hrvatskoga naroda« itd. itd.. Tu sam istresao na njega čitavu bujicu oštrih i pogrdnih riječi. On se je strahovito preplašio, pao je prema natrag, ali su ga zadržali pratioci, koji su mu bili iza leđa, ne manje prestrašeni i iznenađeni. I dok sm ja nekoliko časaka na njega vikao i grdio ga, sve je ostalo šuteći i zaprepašćeno, čitav peron putnika, pa ni policajci nisu znali što će. Ja sam dabome unaprijed očekivao uhapšenje, ali kad sam ja izvršio taj »žuti atentat«, kako ga je štampa nazvala, i kada sam mu bacio sve pogrde u lice, koje sam bio spremio, pošto me nije nitko htio uhapsiti, ja sam pošao običnim korakom između publike, koja me je izbjegavala i pravila mi mjesto, prema izlazu. Uto se dosjetiše dva detektiva, da me

treba i uhapsiti (kasnije su mi objasnili, da nisu imali kuraži prije, jer da su mislili, da ću pucati), i priđoše mi sa riječima: »Je, znate, vi morate s nama«. »Pa u redu, gdje ste bili prije?«, odgovorim ja. Primiše me ispod ruke svaki s jedne strane, i povedoše me natrag između publike, preko perona. Kada sam prolazio mimo ministra, pratnja oko njega čistila ga je, jedan konobar mu je sa sifonom prao košulju na prsima. Jedan mi od gospode pratioca dovikne, kad sam praćen mimo: »Sramota! Što ste učinili?« Ja mu odvratim: »Sramota je za vas hulje i izdajice, a ne za mene!« I nato počnem vikati: »Dolje izdajica Anđelinović i Barić! Živjela slob. Hrvatska! Dolje krvava vlada«! itd. Vikao sam iz svega glasa. Htio sam iskoristiti tu situaciju prisutnog mnoštva putnika. Na kolodvoru je nastao svuda zastoj. Željezničari su napuštali posao i pritrčavali, a među putnicima metež. Kada su me uveli u ekspozituru policije, na kraju perona, onda sam tek prestao da vičem. Komesar me dočeka susretljivo, upravo ljubezno. To je bio jedan od onih koji politički računaju. Kada je došla diktatura, postao je pak krvopija. Kada sam mu na pitanja odgovorio, da sam bacio na ministra dva komada jaja, zapita me onako tobože prijateljski, kao da jednako mislimo: »Šteta što niste imali više!«

Dok sam preslušavan, sjedeći na divanu, iznenada stupi u sobu ministar Grga Anđelinović, te se obrati odmah prama meni sa riječima: «Pa što ste vi to uradili, vi ste tako mogli i pucati!« A ja se raspalim? »Šta! Vi huljo! Izdajico! Zar ti uopće zaslužuješ da se na tebe puca«. Krvavi ministre, izdajice Hrvatskog naroda« itd. itd.. Sve što mi je bilo na srcu i jeziku, to sam mu iskresao u lice. Policajski komesar, koji je sada dabome, brzo promijenio stav i lice, reče mi: »Što Vi vrijeđate gospodina ministra?! Što se Vi ne ustanete kad govorite sa gospodinom ministrom?!« »Što? Pred ovom izdajicom i huljom da se ustanem?!«, zavičem ja sjedeći, i pljunem ministru Anćelinoviću pod noge.

Na to se Anđelinović okrene komesaru, i zapita ga: »Tko je taj? Kako se zove, i od kuda je?«

Gospodine ministre, to je Ivan Bernardić. Mi imademo s njim uvijek neprilike, i kaže mu od kuda sam rodom.

Na to će Grga Anđelinović: »Javite gospodinu šefu policije, da ga ne proganja zbog toga, i neka ga pusti na

slobodu«. Nakon tih riječi iziđe zbunjeno van iz komesarijata. Komesar je zaista odmah telefonski javio šefu policije želju gosp. ministra, da se mene neka ne proganja.

Dabome, da mu ne bi bila ugodna sudska afera zbog toga, zato se je pokazao tobože velikodušan. Bilo mu je dosta neugodno, što su ga od tada svi šaljivi listovi slikali sa »Ordenom od kajgane«.

Nakon toga su me svezali, i u pratnji dva detektiva i jednoga stražara, bio sam odveden u zatvor Petrinjske ulice 18.

II.

U ćeliji, u kojoj sam bio zatvoren, našao sam već jednoga uhapešnika. To je bio komunista, student Srđan Prica. Kratko vrijeme moga zatvora s njime, on je iskoristio da me »obradi«. Cijelo vrijeme mi je pričao što je »rekao« Marks i Engels, što je »rekao« Lenjin i Trocki. Ja sam tada bio još dosta mlad, i nisam se mogao upuštati u neka dublja politička raspravljanja. Ali sam, slušajući te njegove komunističke priče, osjećao, da tu nešto ne »štima«, da je to strani duh, strana želja i politika, koja nama Hrvatima ne može koristiti. Do tada, a i dugo kasnije, ja nisam imao nikakovog sukoba sa komunistima, i zbog toga sam bio slobodan od svake političke mržnje, koja proizlazi iz političkih sukoba. Pa ipak, to uvjeravanje o blagodati komunizma i boljševizma, sa strane jačih komunističkih intelektualaca, ne samo da kod mene nije imalo uspjeha, nego je kod mene djelovalo upravo odbijajuće. Stalno isticanje neke komunističke nadrirevolucionarnosti, naviještanje rata svemu i svačemu, mržnja prema svemu i što nije njihovo komunističko i partijsko. Zloba, zajedljivost, spletka i laž u političkoj borbi, nije mogla kod mene stvoriti naklonost prema takovoj politici, niti sam mogao dobiti na temelju toga sud o vrijednosti i o mogućnosti uspjeha takove politike.

Kada je Srđan Prica uvidio, da kod mene nema uspjeha, proglasio me je kasnije pred drugima, da sam »glup«, i da »ništa ne shvaćam«.

III.

Drugoga dana, nakon uobičajenog »tipkanja« prstiju, i nakon fotografiranja bez ovratnika, oko jedanaest sati, bio sam predveden, u društvo neke dvije skitnice, »na raport« pred referenta Špilera. Pročita mi prijavu pro-

tiv mene, i zapita me, da li je točno. Kad sam mu odgovorio da je prijava točna, zapita me, zašto sam to učinio. Odgovorio sam mu u kratko, da sam to učinio zato, jer je to tražila od mene hrvatska i omladinska svijest. Htio je još da sazna, tko je još samnom bio, i druge pojedinosti. Ja nisam htio odati nikoga drugoga, i izbjegao sam da mu dadem, u vezi s time, ikakova potanja obavještenja. Na to mi izreče, već unaprijed gotovu osudu: »Zbog javnoga izgreda, 14 dana zatvora ili 500 dinara globe«.

Bio sam pušten odmah na slobodu. Kasnije sam platio globu. Po želji »velikodušnog« gospodina ministra Anđelinovića, nisam predan sudu.

IV.

Nemiri u Zagrebu godine 1928., povodom ubijstva hrvatskih narodnih predstavnika u Beogradu, a koji su zauzeli opseg pravog revolucionarnog vrijenja, bili su uzrokom mnogih i čestih hapšenja i zatvaranja. Na jednoj strani više ubijenih (Majcen, Bjeloš, Jerbić) i mnoštvo ranjenih, na drugoj strani policajskoj, također dosta ranjenih, i što naročito karakterizira duh vremena, mnogo je policajaca odbacilo oružje, jer neće da se bore protiv svoje braće i protiv svoga naroda. Omladina HSS predvodila je i regulirala bujicu revolucionarnog i borbenog vrijenja zagrebačkih ulica. Od prvog časa sudjelovao sam u prvim redovima te borbe. I odmah na početku, u jednom najodlučnijem, najžešćem i dramatskom sukobu sa policajskom konjicom i pješadijom, kod razbijanja triju policajskih kordona, pred Hrv. Selj. Domom, pred kavanom Zagreb i pred francuskim konzulatom, bio sam teže ranjen, sav raskrvavljen sabljom rasječene brade, povodom toga, što sam trgnuo pušku iz ruke jednome stražaru, kad me je njom udario, i njegovom ga puškom udarao.

Tada se vidjelo što to znači pravi idealizam, borbeni zanos i požrtvovnost. Na jednoj strani oružana snaga vlasti: policija, puške, kundaci, sablje, bajunete i konjica, a na drugoj strani goloruko i razjareno mnoštvo hrvatske mladosti, koje goloruko razbija kordone policije, kundaka i bajuneta, a u nepovrat rastjeruje policajsku konjicu preko nasada Zrinjevca. To je bio rat, pravi rat hrvatskog idealizma i opravdanog hrvatskog gnjeva sa

tlačiteljima hrvatske slobode, sa ubojicama hrvatskih narodnih vođa. A da smo imali oružja?...

Iako sam kao i mnogi drugi, sudjelovao kod svih, pa i najtežih sukoba, dobivši brojne udarce kundaka (stvar ne izgleda tako važna, kada se ti sukobi posmatraju sa prozora ili udaljenosti), to ipak teško bi mi bilo potpuno opisati tu napetu, zapletenu i tešku borbu hrvatske omladine toga doba, borbu, koja je pokazivala potlačenost Hrvatske, ali ujedno i njezinu životnu snagu, jer je hrvatska omladina time dokazivala da su Hrvati narod, koji hoće i koji može da živi, i to zato, jer znade i hoće da se bori. Ali meni nije svrha da to ovdje potanje opisujem, nego samo da spomenem u vezi sa čestim hapšenjem, naročito sa događajima i hapšenjima na prvog prosinca 1928. godine, što sve imade svoj uzrok u drami 20. lipnja iste godine.

V.

Spremanje proslave prvog prosinca 1928. nakon 20. lipnja, značilo je spremati izazov Hrvatima. Hrvatska omladina grada Zagreba odgovorila je na taj izazov. Kraj svoje volje da učinim sve što mi je moguće protiv eksponenata beogradske tiranije u Zagrebu, kao podpredsjednik brojno najjače, borbeno najpoletnije Omladinske organizacije HSS, smatrao sam to i svojom dužnošću, u odsutnosti stalno bolesnoga i drugdje zaposlenog predsjednika. Za prvi prosinac ja sam priredio prethodno jedan plan, koji se je mogao roditi samo u glavi jednoga, na svaku odluku spremnoga nacionalnog fanatika. I ja sam to bio, fanatik u punoj mjeri. Događaji od 20. lipnja 1928. učinili su naročiti utisak na mene. Nakon 20. lipnja zanemario sam posao, svoje privatne obaveze i potrebe. Samo sam razmišljao na političku borbu i osvetu. Od četrnaestorice, koju sam pripremio za jedan krvavi čin, jedan se je našao radi svojeg kukavičluka, kao izdajica. I to tako, da nebi morao sudjelovati u vrlo opasnoj akciji, a da ne bi morao pogaziti svoju riječ prema meni, on je javio cijelu moju namjeru faktorima stranke, koji su mi to u zadnjem času zabranili izvesti. Nakon toga, u zadnjem času, moralo je ipak nešto biti, ali nešto blažega. Tada mi se je rodila u glavi ideja o crnim zastavama za katedralu i po gradu.

VI.

Neki pravaš, koji je predosjećao kakove ja imadem namjere za prvi prosinac, kada sam prolazio preko Jelačićevog trga dan prije, zamolio me da otiđem u pravaški klub, da su tamo Branko Jelić i Angelo Rittig, te da i oni žele sudjelovati kraj toga. Dobro, otišao sam. Što nas je više, tim bolje, mislio sam. Pomenuta mlada gospoda studenti pokazali su se najspremniji da sa »svojom« omladinom sudjeluju kod sutrašnjih demonstrativnih pothvata. Rekao sam im, da akciju po gradu za vješanje crnih zastava po kućama preuzima omladina HSS. A uz to i lijepljenje, po noći, malih plakata na zatvorenim dućanima sa natpisom: »Po naredbi velikog Župana zatvoreno«. A osim toga, da ja osobno preuzimam demonstraciju kod katedrale i na katedrali. A njih dvojica treba da dođu na Kaptol sa izvjesnim brojem »svoje« omladine. Kod toga je ostalo.

Sveučilišna organizacija HSS provela je obustavu predavanja o »Ujedinjenju« po školama, i obustavu predstave u Kazalištu.

Iste večeri do tri sata u jutro, ja sam šivao i pripremao tri dugačke crne zastave, koje ima da se viju drugoga dana, t. j. prvoga prosinca, na zagrebačkoj katedrali. Sastavljao sam ih od crnoga platna, kojim je bio u crno obučen Hrvatski Seljački Dom prigodom smrti i pogreba Stjepana Radića i drugova. Na prvoj crnoj zastavi, na polovici arka velikog omotnog papira, napisao sam debelo: »1. XII. 1918.«, t. j. znak izgubljene slobode. Na trećoj, s kraja, napisao sam »20. VI. 1928.«, t. j. dan velike hrvatske tragedije, kao posljedica te izgubljene slobode u ovoj državi. A na srednjoj, veliki hrvatski grb — na crnoj zastavi — kao znak opće hrvatske žalosti i nezadovoljstva.

Kada sam to sve pripremio, posve iznuren otišao sam da spavam. Po dogovoru oko pola sedam, došao me probuditi Vladimir Rožić, šofer. Požurili smo se. Pozvao sam još jednoga, koji mi je bio prvi pri ruci, nekog Šimu Dračara, te ovijemo svaki sebi ispod kaputa po jednu crnu zastavu, preko toga još zimski kaput, i na razmaku od 10 do 20 koraka, hajde prema katedrali. Pred katedralom se je nalazila grupa detektiva u međusobnom razgovoru. Mi smo pošli mimo njih na razmaku, prema ulazu

u toranj. Kad smo došli gore, skinuli smo sa sebe zastave otraga iza uređaja ure, kod prve velike galerije, i pripremali ih za vješanje. Kada smo vezali zastave jednim krajem, debelom špagom za ogradu balkona galerije, da ih u određenom času prebacimo da vise, nastao je incident. Naime, četiri radnika su bila kod velikog zvona. Njima je naša rabota bila sumnjiva. Jedan, neki gluhonijemi , priskočio je i počeo je da grabi i vuče jednu privezanu zastavu. Dok smo se s njima natezali, naišao je zvonar, već obaviješten. Bio je uznemiren, ali pametan čovjek, vidio je u čemu je stvar, uklonio je mutavca, ponudio nam cigarete, i otišao je. Vojnička glazba s paradnom četom podoficirskih pripravnika pod komandom generala Uzunmirkovića, približuje se preko Jelačićevog trga. Mi stojeći svaki kraj svoje zastave, prebacujemo ih preko galerije, izravnamo ih da se vide natpisi i grb. Zastave se viju.

Mnoštvo prolaznika sa Jelačićevog trga, Bakačeve ulice i Kaptola posmatra prema Katedrali. Rožić je međutim zbog nekih razloga morao otići. Od Jelićeve i Rittigove omladine, na određeno mjesto došao je samo Rittig, i to da samo posmatra, i kako sam kasnije osjetio, ako bude šta za njega osobno korisnoga, da se umiješa, te da se okiti tuđim perjem. Kada su zastave već davno obješene bile, došao je Rittig na toranj rekavši mi: »Ivo, policija ti je poručila da siđeš dolje«. Dakle došao je kao policijski izaslanik. Ja još dosta mlad i bezazlen, umjesto da ga najurim, kažem mu: »Hajd, šta pričaš budalaštine! Primi ovu zastavu!« Pokazavši mu rukom mjesto kraj zastave od kuda je otišao Rožić. Kada je vidio da se tu može steći »slava«, dao se uhapsiti kasnije od istih policajaca koji su ga k meni poslali kao svoga izaslanika, iako nije bio ništa kriv niti je na policiju morao ići. Kasnije se je zbog toga dao naročito slaviti u svojemu krugu. Pred crkvom se skuplja mnoštvo službenika i oficira. Paradna četa je postavljena, ali i mnoštvo naroda se je okupilo i čeka, jer iz toga mora nešto da bude. Zastave se već viju jedan sat. Dolje među »državotvornima« nastaje nervoza, koja dolazi do svog izraza u sukobu između velikog Župana i generala Uzunmirkovića. General Uzunmirković predbacuje Županu što civilna vlast nije spriječila ovu našu demonstraciju. Predstavnici vojske neće da ulaze u crkvu. Policija se nije mogla dugo odlučiti da dođe na toranj po mene i ostale. Predpostavljala je, da i-

mam bombe i slično. Mi smo im kod uskog izlaza tijesnih vijugastih stepenica ne samo mogli zapriječiti dolazak na toranj, nego i staviti ih u opasnost. To je policija znala. Ali meni to nije bila svrha. I kada se konačno odlučio da dođe jedan policijski komesar Obrtinski, sa četiri detektiva i četiri stražara, čim je pokazao odozdo svoju glavu, on je pokazao i vrlo ljubazno lice, rekavši mi: »Dobro vam je uspjelo, samo znate, nezgodno je radi nadbiskupa«. »Ne brinite se vi za nadbiskupa ništa«, odgovorim mu ja. Na to nam saopći da ćemo morati ići s njima, i dade svojoj pratnji naređenje, da skinu crne zastave. Ja povičem: »Nemate vi sa zastavama ništa!«. Priskočim k zastavama, dadem znak ostalim, brzo ih odvežemo, i spustimo zastave dolje, pred crkvu, na glave »državotvornih« predstavnika. Za sudbinu dviju zastava ne znam, pripovijedalo se o njima svašta, treću su ponijeli s nama na policiju kao »corpus delicti«. Morao ju je nositi detektiv Jurić, jer sam rekao Dračaru, da ju on ne smije nositi, kad su ju njemu gurali u ruke. Kod izlaska iz tornja prihvatila su nas svakoga po dvojica policajaca ispod ruke. Sa svake strane jedan. Kod samoga izlaska pred crkvom, gdje je stajala paradna četa, generali, oficiri i civilni predstavnici vlasti, oko njih nadalje, mnoštvo znatiželjnoga svijeta, koje je značajnom šutnjom posmatralo ovaj događaj, ja povičem glasno: »Dolje lažno ujedinjenje! Živjela slobodna Hrvatska! Slava Stjepanu Radiću!« Na to nastane zbrka. General Uzumirković izdaje komandu paradnoj četi, da navali s oružjem na nas. Očigledno nije razlikovao policajce od demonstranata. Šef policije Vragović poviče podignute ruke prema Uzunmirkoviću: »Stojte! Oni su u mojim rukama!« Među njima nastane objašnjavanje. Među vojnicima, povodom komande, da na nas navale, nastaje zbrka. Neki otkazuju poslušnost i postaju na licu mjesta dezerteri s puškama. (Povodom toga bio je osuđen vojnik Vladimir Frajtić, kao podstrekač na neposlušnost, na dvanaest godina robije). A uza sve to, mnoštvo je sada prihvatilo moje poklike. A ja sam i nadalje, uzprkos toga što sam čvrsto držan sa svake strane ispod ruke, nastavljao glasno sa sličnim poklicima, preko Kaptola niz Bakačevu ulicu, preko Jelačićevog trga do početka Petrinjske ulice. Sve ono mnoštvo sa Kaptola, i drugo sa ulice, među njima je bilo dosta organiziranih članova omladine HSS; pošlo je za nama. Htjeli su nas osloboditi. Na uglu Jurišićeve i Petrinjske ulice nastane sukob. Iznenada nastane oštra pucnjava. Pucala je omladina HSS i policija. Jedan policajac je ranjen, a omladinac Stanko Petrić na mjestu ubijen. Tri dana prije toga ja sam ga osobno upisao u omladinsku orgnizaciju HSS. Nas su odveli u policiju. U gradu je bilo preko čitavoga dana demonstracija i protesta protiv proslave ujedinjenja, tako, da je ta proslava potpuno onemogućena. U svojem proslavljivanju toga ujedinjenja, vlast je bila od građanstva i omladine i bojkotirana i napadana. Broj uhapšenika se je toga dana stalno povećavao. Iskazi nas nekoliko težih okrivljenika bili su izneseni u štampi. Štampa je bučila. Bili smo kažnjeni 14 dana zatvora policajski, radi javnog izgreda, s time da budemo predani sudu. Stvarno smo izdržali par dana više. Mi koji smo bili policiji poznatiji, bili smo odijeljeni i stavljeni u sobu broj 5. Prema nama je postupila vlast osvetnički. Nije nam bilo dozvoljeno primati hranu iz vana. Jeli smo ono što nam je dala policija. Jedamput na dan komadić kruha i porciju neke kukuruzne kaše. Glad u pravom smislu riječi. Jedino Angelu Rittigu bila je dozvoljena hrana i posteljina od kuće. Njegov uvaženi i politički praktični stric, znao je to za njega urediti. Na zadnje smo preko njega i na njegovo ime dobivali i mi drugi. Spavali smo, kako se na policiji spava. Na »pričama«. Tijesno i tvrdo, a za pokriti ništa. Našli smo u istoj sobi jednog Makedonca, profesora. Pošto je bio već dulje u policiji kao politički uhapšenik, da bi se razbistrila sudbina njegova i njegovog druga u obližnoj ćeliji, stupili su u štrajk glađu. Nakon dvanaest dana uspjeli su da ih se otpremi preko granice za Austriju. Tako im je rečeno, kad su odlazili. Ali nisu bili sigurni za svoju sudbinu. U ono vrijeme su na granici mnogi ubijeni zbog »bjegstva«. Kazali su kod odlaska, da ako pređu sretno u Austriju, da će se svakako javiti, a ako se ne jave da je to znak, da će biti uništeni. Nisu se javili nikada.

Kada smo se nakon sedamnaest dana izmučili na pričama, i izblijedili u tijesnoj sobi bez zraka, strpali su nas jednog jutra u zatvoreni policajski auto i preveli nas na Sudbeni stol. Sudu nas je predano, jedno s drugim, oko 40 omladinaca, većinom članova omladine HSS; i jedna mlada borbena žena. Na sudu smo našli dosta političkih optuženika, većinom za komunizam, a bila su i dvojica Hrvata. I to već osuđeni profesor Tomašić, kasniji narodni zastupnik, i Joso Šunjić. Nastojao sam da dođem u

sobu sa Šunjićem, a to je bila i njegova želja, jer mi smo obojica članovi omladine HSS i dobro poznati.

Bili smo odmah predvođeni na preslušanje. Angelu Rittigu bilo je krivo, što sam na pitanje istražitelja kazao, da je njega policija poslala k meni na toranj katedrale. Ta činjenica nije mu išla u račun, jer su ga baš u isto vrijeme njegovi prijatelji i rodbina slavili kao nekog glavnog aktera cijele stvari. Bili smo okrivljeni po srpskom krvičnom zakonu, po kojem se tražila dosta teška kazna robije. Odlukom banskog stola pušteni smo nakon 8 dana, da se branimo iz slobode. Za razliku od ostalih, mene je tražila policija, i umjesto na slobodu, bio sam predveden na policiju, gdje sam izdržao par dana i »peršup« izagnan iz Zagreba na neizvjesno vrijeme.

Šestojanuarski režim, čije proglašenje me je zateklo u Osijeku, jer sam se sakrivao i uzalud tražio posla, da bi se u svom nastupu pokazao »liberalnim«, u stvari, jer je cijela ta afera od prvoga prosinca 1928. bila neugodna beogradskim vlastodršcima, donio je aboliciju cijele optužbe.

VII.

Kada se dogodi kakav demonstrativni ili teroristički čin protiv vlasti ili njezinih eksponenata, a nezna se za pravoga krivca, policija tada hvata sve poznate i po sličnim činima istaknute omladince. Kada je ubijen Toni Schlegel, policija je odmah tražila i mene. I ako sam bio i radio u Zagrebu, ali pošto nisam bio prijavljen, zbog izgona iz Zagreba, nije me mogla policija odmah pronaći. Kod tadanjeg mojeg hapšenja odigrao je gnjusnu i upravo konfidentsku ulogu dr. Vjekoslav Gortan, ravnatelj Zadružne sveze i Samopomoći, prijatelj ministra Barića i privrženik šestojanuarskog režima. Između ostalog javio je telefonski velikom Županu, svome prijatelju, da me neka istjera iz Zagreba. Veliki je Župan povodom toga poslao akt zagrebačkoj policiji, a Gortan je došao i na policiju da me tereti, i u tu svrhu poslao je jednoga namještenika Samopomoći. A kada sam bio »šupiran« iz Zagreba, na zagrebačkom kolodvoru, gdje se je tada on našao u društvu svoje sjene Rudolfa Petka, prošavši mimo mene, dobaci mi: »Jesu te, jesu?! Pravo ti budi, tako ti i treba«.

Zatvor je bio pun istaknutih omladinaca. Tom prilikom, dok smo bili u zatvoru, došao je za šefa policije ponovno Janko Bedeković, kao znak pooštrenja u Zagrebu.

Mi smo bili pozatvarani, a bez da se išta moglo bilo kome dokazati. Iako smo dokazali svoj alibi, zadržani smo u policajskom zatvoru. Kad smo bili već par tjedana u policiji, počeo je Bedeković da pozivlje istaknutije pojedince k sebi, da ih »upozna«. Kod takovoga »upoznavanja« nastojao je da pojedince moralno slomi, to jest, da se odreknu svoje nacionalne hrvatske borbenosti, i još da njemu poslužuju. Djelomično mu je to uspjelo. Nekima bi proglasio izgon iz Zagreba, a tim povodom našlo bi se slabića, inače velikih vikača (slučaj Jukić i Jedvaj), da bi išli pokloniti se pred njega, i moliti ga ponizno pa i sa plačem, da im se izgon ukine. I on bi im onda ukinuo izgon. Sa takovim ljudima on je dalje radio što je htio. Tom prilikom, između još nekoliko, Jukić i Jedvaj, inače poznati do tada galamdžije i vikači, bili su primjer najvećega kukavičluka. Jedne večeri poslije devet sati odvede me stražar u kancelariju šefa policije. Bio je priređen stol sa jelom za četiri osobe. Za stolom je već sjedio Bedeković, referent Bogdanović i Bedekovićeva pisarica. Ja sam trebao biti četvrti. Ponudi me da jedem, a ja jelo odbijem. Ponudi me sa čašom piva, a ja odbijem i pivo. Nato me ponudi cigaretom, a cigaretu primim. Pita me, zašto neću da jedem i pijem? Nisam na to naučio u policiji, odgovorim mu. Počinje razgovor, onako iz daleka. Da je on o meni, već dosta čuo, da on vidi da sam ja pravi borac, da, i da sam drukčiji nego što su ostali koji su tom prilikom u zatvoru. Veli: »To su većinom profesionalni omladinci bez posla«, dok da sam ja ozbiljniji, jer da se borim, ali da sam uvijek zaposlen. Policiji dabome, moj borbeni omladinski rad da se ne sviđa, ali da me ipak poštuje (lijepo, mislim si). On osobno da me isto poštuje, ali da me i žali, jer da moj idealizam drugi, »oni veći« iskorišćuju (aha!, na taj način ćeš početi, pomislim). Da on zna što je mladost. I on dok je bio mlad, da je bio isto tako vatren i borben, ali poslije se je »spametil«. Da svaka stvar mora imati svoje granice. Našao si je službu i postao na korist državi. Da državi treba koristiti. (Da li jučer Austrijskoj, a danas ovoj, to je tebi svejedno, mislio sam u tom času). Da je ovo »naša« država itd. Na to sam mu ja odgovorio. Odgovorio sam mu sasvim otvoreno, jasno i bistro, kao što može da kaže čovjek koji se bori za pravo i slobodu, i koji u tome imade čistu savjest. Rekao sam mu sve što kao Hrvat mislim o državi, kakvu korist mi Hrvati imademo od dr-ža-

ve, u kojoj ne doživljavamo ništa dobroga, i u kojoj se javno ubija hrvatske narodne predstavnike i stalno tlači hrvatski narod. Govorio sam mu mnogo, svega i svašta. Najprije je samo slušao i gledao, a pošto sam ja i argumentirao, bio je prisiljen da brani taj sistem, kad je več počeo taj razgovor. Taj razgovor i debata trajao je par sati, do kasno u noć. Kad je vidio da ne može doći samnom na kraj, počeo je miješati u razgovor kralja. To je bio običaj kod svih centralističkih režimlija. Da što bi ja učinio, da vidim Kralja. Odgovorio sam mu, da o tome ne možemo razgovarati. Na kraju debate, nije imao više tako ljubezno lice, kao na početku. Kad je debata bila završena, zapitam ga ja što on misli samnom, zašto me drži u zatvoru, bez ikakovih dokaza za atentat na Schlegela. »Ako se bude opametili, bute išli van, ako ne, bumo vas internirali u Đevđeliju«. Nakon toga se je hladno digao, i dao znak da me odvedu natrag u zatvor.

Na koncu su nas šestnaestoricu izabrali za Državni sud. Četrnaest radićevaca, i po jednog pravaša i samostalca. Obrazloženje za predaju sudu, bilo je više nego bijedno. Bili su među nama većinom studenti, okrivljeni zbog naziva studentske organizacije »Reunija«. Naime, da to ne znači možda »Republikanska unija«, ili »Revolucionarna unija«. I uz to neke druge sitnarije bez važnosti. A uz to su me na policiji preslušavali za sadržaj jedne ljubavne pjesme, koju sam dobio od jedne djevojke. I ta im je pjesma izgledala suviše buntovnička. Htjeli su tu djevojku uhapsiti, ali nisam htio kazati njeno ime. Mudra diktatura, još mudriji Janko Bedeković, što se je s time htjelo? Hapse nas zbog ubijstva Schlegela, a predaju nas na Državni sud za zaštitu države zbog sitnarija zbog ništa. U zatvoru Sudbenog stola u Zagrebu, čekamo blizu četiri mjeseca, u zatvoru nas posjećuje Dr. Vladko Maček. Konačno, Državni sud u Beogradu šalje spise natrag, i predaje nadležnom Sudbenom stolu u Zagrebu, koji nas pušta odmah na slobodu. Ali pardon! Najprije budemo svi predvedeni natrag na policiju. Istoga dana poslije podne budemo predvedeni pred referente. Studentima je dato na znanje, da se sami, za kraće vrijeme odstrane odmah iz Zagreba, a meni i još dvojici, proglašen je izgon iz Zagreba. Po drugi puta bio sam izagnan na tri godine, a pošto mi nisu dozvolili, da me prati posebno detektiv, koga sam htio platiti, u društvu skitnica i prostitutki, proveli su me od policije gradom do glavnog kolodvora, za Karlovac.

U Zagreb sam došao natrag, valjda prije nego straža koja me je pratila. Drugi dan u jutro, našao sm se, skrivajući se među mnoštvom na Jelačićevom trgu, na suprot stražara, koji je bio jučer u pratnji: »Bernardić, već si tu?!, Hajde, hajde, bježi!« Bio je dobar čovjek.

VIII.

U jesen 1929. otkriveni su pravi atentatori na Toni Schlegela; Babić, Pospišil, Marko Hranilović, Soldin i društvo. Mene je policija i tada tražila. Morao sam napustiti posao i sakrivati se. A uz to bio sam zaposlen potajnom akcijom, koja me je dovela u robiju. Ipak jedne kasne večeri, nahrupi pet policajskih stražara, naoružani puškama, u jedan privatni stan na Kanalu, gdje sam pola sata prije doveden ranjen sa kuglom u nozi. Našli su me ležeći na jednom divanu u pokrajnjoj sobi. Na več dogovoreni znak, da je policija tu, nisam mogao pobjeći, iako je bilo sve predviđeno, jer od boli nisam mogao ustati. Noga me je bolila i iznemogao sam. Izdao me šofer, koji me je u taj stan doveo. Nadao se je nagrade. Nakon osobne premetačine, odmah su me čvrsto svezali lancima, bez obzira na to, što im sa ranjenom nogom nisam mogao pobjeći. Grubi postupak bez obzira na ranjenu nogu. Strpali su me u auto. Poveli su i stanodavca Mihalića, i pošli zajedno s nama do gostioničara Mokusa. Nakon moga iskaza, kojim ovu ovu dvojicu nisam ničime teretio, pustili su obojicu kući. Neki nadstražar, šef ekskorte, neki pokvareni Zagorac, predviđao je da samnom nije baš tako jednostavna stvar, kako se ja pravim, i da iza toga moram biti nešto više, i u tu svrhu tražio je dozvolu, da može naknadno praviti premetačinu u stanu gdje sam uhapšen, što mu je Špiler odmah dozvolio. Mene je podvrgao posebnom svome ispitivanju. Samo je zaboravio da ja znam isto toliko koliko i on, ako ne i više. Naprotiv tome, jedan drugi nadstražar, očigledno dobar Hrvat, dežurni kod straže, zaštitio me je od tučnjave u prvi čas od stražara Srba Kordunaša, koji su me htjeli tući. Jedan udarac kundakom sam ipak dobio u prvi čas.

Drugi dan preslušavanje. Temeljito sam im sumnjiv. Kao izgonaš što radim u Zagrebu? Uhapšen sam pod

sumnjivim okolnostima. Zadržavao sam se u kraju, gdje je ubijen detektiv Trenski. Zašto imadem ranjenu nogu? itd. Istraga ne uspijeva. Za sve sam imao odgovor, ali ipak sam im sumnjiv.

Na večer u jedanaest sati budem probuđen i odveden u detektivsku sobu. U njoj je bilo oko deset detektiva. Čim sam ušao na vrata, onako ranjen teško hodajući, pođe prema meni naglo detektiv Fuček, Zagorac, i uz riječi: »A ti si taj lupež radićevski!« snažno me udari u želudac i povrh toga udari me strahovito teškom šakom po sljepočici i obrazu. Osjetivši strahoviti udarac i bol u utrobi, omamljen udarcem po sljepočici, srušim se na pod. Neko vrijeme sam bio tako izvan sebe. Ali ipak čim sam pao na pod, njih osam detektiva udarali su me dulje vremena nogama, teškim cipelama, a nisu mi niti najmanje štedili već ranjenu nogu. Kada su tako u punoj mjeri iskalili svoj bijes na meni, sa svojim snažnim i nesmiljenim udarcima, onda su me prestali tući. Pošto su me potpuno slomili i onako do tada već ranjenog, satrven od udaraca, krvav, a odijelo od udaraca nogu iskidano i prljavo, morali su me sami podignuti na jednu stolicu. Dugo nisam mogao doći k sebi. Detektivi su bili većinom Srbi, Kordunaši, ali Zagorac Fuček htio se pred njima istaknuti, i za to me je on najviše obdarivao udarcima i ćuškama svoje teške ruke. »Kaj ti lopove hoćeš da rušiš našu otadžbinu?!« kaže između ostaloga Fuček. Na to, držeći u rukama oveći svežanj spisa, u kojima sam opisan ja i moji delikti, kaže ostalim detektivima: »Gledajte što je sve radio taj lopov!« i pri tom me snažno udari po obrazu. Čitajući i prekapajući moje spise, svaki bi od njih, tobože zbog zgražanja što sam sve radio protiv vlasti, od časa do časa, udarili me šakom po obrazu ili pesnicom u rebra.

Nato su me počeli ispitivati u vezi sa razlogom moga hapšenja. Kada nisu mogli uspjeti da bilo što saznaju od mene, usprkos stalnih udaraca, dali su mi još čitavu kišu ćušaka i udaraca nogama za propratnicu, i odvukli me onako izmučenog u zatvor, gdje sam ostao bespomoćno ležati kroz više dana na tvrdim »pričama«. Bacili su me, za osvetu, u najgoru sobu zatvora, u transportnu sobu, gdje stalno dolaze i odlaze, i gdje se po noći stalno ubacuje noćne izgrednike i pijanice. Nikada mira, a uz to mnoštvo gamadi. Odijelo mi je postalo sasvim ušljivo i zamazano. U sobi se je nalazilo i nekoliko pravaša iz

Hranilovićevog društva. Policija je među nas ubacivala svoje špijune, da slušaju naš razgovor. Jedan je bio raskrinkan i morao je pobjeći van, kad je stražar otvorio vrata.

Prolazili su dani i tjedni, bez da mi je saopćeno što namjeravaju samnom. U zatvoru je bilo neizdržljivo smradno i nečisto, zbog velikog broja svakojakih uhapšenika. U večer, pred prvi prosinac 1929., otvore se vrata, unutra stupi detektiv Bukmajstor i zaviče: »Bernardić, jesi tu?« Tu sam, odgovorim, što me trebate? »Ništa, ništa. Znaš, sutra je prvi prosinac, moramo znati gdje si. Samo spavaj«, i vrata se zatvore.

Za šest dana nakon toga, pozvan sam da skupim stvari. Dobio sm po treći put izgon iz Zagreba »za uvijek«, »opasan po javni mir i poredak u gradu Zagrebu«.

Državni sud za zaštitu države u Beogradu, dao mi je i četvrti, sudski izgon iz Zagreba na tri godine, sa istim obrazloženjem.

IX.

Događaji od 1. prosinca 1928. godine, bili su vrlo neugodni vladavini beogradskog centralizma, a još neugodniji za vođenje rasprave o njima. Zato je vladavina diktature bila toliko »velikodušna«, da je krivice abolirala prije procesa, kao što to niže navedeni akt dokazuje:

Broj I. 6320/28.

Zaključak.

Na osnovi ukaza Njegova Veličanstva Kralja o amnestiji od 6. februara 1929. broj 9600, a po predlogu državnog tužioca pri državnom sudu za zaštitu države obustavljam krivični postupak protiv Ivanu Bernardiću, Angelu Rittigu, Gjuri Matkoviću, Vladimiru Rožiću, i Šimunu Dračaru, svi iz Zagreba, u pogledu dela §.§. 91. i 103. k. z. učinjenog 1. decembra 1928.

O tom obavjest:

Ivanu Bernardiću, Demetrova ulica 1, Angelu Rittigu trg Stjepana Radića 5, Gjuri Matkoviću, Novi put IVa broj 31. Vladimiru Rožiću, Duga ulica 70, i Šimunu Dračar Pantovčak 24.

Kr. Sudbeni stol

U Zagrebu, dne 8/3. 1929.

Predsjednik:

(Žig) Potpis nečitljiv

TREĆI DIO.

IZDRŽAVANJE KAZNE, PRESLUŠAVANJE I SUĐENJE

I.

Kada se nalazi na putu u kaznionu pojedini čovjek, koji imade bar donekle predodžbu i smisao o javnom redu i propisima, i koji bar donekle imade povjerenja u vlast kao takovu, on je sklon da vjeruje, da će u kaznioni naći, osim neizbježivih poteškoća koje takav život donosi sam po sebi, osim neizbježive discipline, ipak i izvjestan red, poredak, a uzto zaštitu svoje ličnosti, pa i pravdu kada je bude trebao. Međutim prvi koraci u kaznioni razočaraju ga u tom pogledu. Od svega toga baš ništa. Jest, u kaznioni postoji »red«, ali taj »red« niti je uvijek stalan niti sistematski u smislu »kućnoga reda« i zakona o izdržavanju kazne«, nego on se primjenjuje i mijenja prema ćudi i mušicama gospode upravitelja, tamničara pa i pojedinih stražara. Mjesto discipline u pravom smislu te riječi, koja kao takova, sama po sebi, ne mora biti zlo za osuđenika, postoji gnjavaža, zbrka, teror nad osuđenicima, što se sve ispoljava u bezmislenom deranju i vikanju, većinom neodgovornih, neotesanih, grubih, i takvim postupkom sa ljudima, već poživinčenih stražara. O zaštiti robijaške ličnosti nema govora, o pravdi za robijaša unutar toga života još manje. U odnosu ili sukobu osuđenika prema straži ili upravi kaznione, osuđenik uvijek mora imati krivo, dabome i onda kada ima pravo. Ako pak osuđenik učini pogriješku, što je u tim prilikama vrlo lako, to se uzima kao povod, ne da ga se primjereno kazni, nego da mu se osveti i da ga se zdravstveno i psihički uništi. Visina disciplinske kazne skoro uvijek prelazi visinu krivice. Kod samoga dolaska u kaznionu grubi i osorni doček uz po koji teški udarac po licu, ili nogom. To osuđenika na prvi čas može da zaplaši i ujednom da ga do skrajnosti zbuni i smete. Zbog toga nije čudo, da se pojedinci već prvih dana u samici pokušaju objesiti, prerezati žile na rukama, ili da dobiju živčani pa

i pravi luđački napadaj. Obična posljedica takovog postupka jest, da robijaši otupe prema takovome postupku postaju i sami drski prema stražarima i činovnicima, u kojima više ne gledaju ljude reda, nego gnjavatore i svoje neprijatelje, nastoje im se osvetiti i naškoditi. Nikakova kazna više ne koristi, tako da se sa osuđenicima imade više posla i neprilike, nego da se s njima postupa lijepo i po nekom sistemu, pa makar i sa disciplinom. Gospoda upravitelji, tamničari i stražari čude se i zgražavaju, kako to da su mnogi osuđenici »nepopravljivi«, i stalno u disciplinskoj kazni, a u stvari oni su sami tome krivi zbog svoga nesistematskog, grubog i bezrazložnog postupka. Nije ni čudo, ako se uzme u obzir činjenica, da stražarom kaznione može postati svaki tip, prosto svaki glupan, bez ikakvog osobnog odgoja, bez poznavanja ljudi i života, često puta i abnormalni elementi, samo ako je svršio vojsku. Činovnik u kaznioni može postati svatko tko ima potrebne svjedodžbe, bez obzira na njegova lična i moralna svojstva. Kada si gospodar traži slugu da mu čuva i odgaja krave, koze i svinje, on bira i pazi kome će da povjeri svoje blago, da mu ga ne upropasti. A državna vlast povjerava na čuvanje na hiljade ljudi stražarima i činovnicima, od kojih ne traži u tu svrhu nikakove posebne osobne sposobnosti i moralne vrijednosti, za postupak sa ljudima, koji ne moraju biti loši samo zato, jer su robijaši, koji mogu biti još dobri građani, i koje čeka i nad njihovim životom strepe njihova braća, roditelji, žene i djeca. Po propisima prema osuđenicima moralo bi se postupati različito, to jest, prema njihovom zvanju iz slobode, inteligenciji, duševnim sposobnostima i sklonostima itd.. U praksi o tome nema niti govora. Svi su nivelirani, što izgleda tim lošije što s njima postupaju i nad njima vode nadzor službenici, čije su sposobnosti i moralna razina često puta ispod sposobnosti i moralne razine najgorih kriminalnih robijaša. Kada se robijaši, zbog učinjenih im nepravda sa strane službenika, pozivaju na kućni red i propise, budu proglašeni »buntovnicima«. Jest, među robijašima kriminalcima imade zaista čisto pokvarenih tipova. Ali mjesto da ih se odvoji od drugih, i prema njima različito i drukčije postupa, uprava njihovu pokvarenost uzima za povod da postupa pretjerano strogo i sa drugima. Neiskusni mlađi ljudi budu zatvarani zajedno sa starijim i prepredenijim lopovima. Ljudi sa manjim kaznama za beznačajne krivi-

ce, budu stavljani zajedno sa teškim i zloglasnim zločincima. Posljedica toga jest, da ovi manji krivci otiđu sa robije više duševno pokvareni nego što su došli. Na taj način robija ne smanjuje, nego povećava broj zločinaca i zločina. Još sasvim nepokvareni prihvate potpuno mentalitet lopovskog kriminalnog društva. Imao sam prilike da vidim da i pojedini politički osuđenici, koji su bili prinuđeni da veći broj godina provedu sa kriminalcima, da su potpuno prihvatili u razgovoru i u društvu onaj lopovski način ili manire. Lošiji ili pokvareniji uvijek djeluju više na nepokvarene, nego li obratno.

A onda jedna druga stvar, vrlo važna za osuđenika To je liječenje. Kada osuđenik oboli, uz najbolji mar kaznionskoga liječnika, on može u kaznioni dobiti samo minimalnu liječničku pomoć, naročito što se tiče lijekova. Lijekova nema. Razni prašci i aspirini, to je sve čega ima u kaznionskim ambulantama. Ako osuđenik imade novaca, da si sam kupi potrebne ljekove onda dobro, ako nema, propao je. Po propisima, ako osuđenik treba naročito liječenje ili operacije, što sve nije moguće obaviti u kaznionskoj bolnici, treba da bude otpremljen van u civilnu bolnicu. Ali i to samo po propisima. A u stvari vrlo rijetki su, naročito od običnih krivaca, kojima se to dozvoli. I politički osuđenici, kada su kao pojedinci dobili dozvolu za civilnu bolnicu, trebalo je naročito intervencija iz vana, i molba na ministarstvo, dok se je to postiglo. I to je redovito na vlastiti trošak. Za obične krivce kriminalce, u svemu je još gore, naročito ako je kaznionski liječnik nesavjestan čovjek. Za primjer samo nekoliko slučajeva: Ide osuđenik pred kaznionskog liječnika. Tuži mu se da ga nešto boli. Liječnik pronalazi da je isti »simulant«, i šalje ga na kazneni raport, nakon čega bude zbog »simuliranja« bolesti bačen odmah u samicu. Ovome »simulantu« pogoršava se u samici zdravstveno stanje, dobiva temperaturu tako, da su stražari prinuđeni već drugog dana, da ga vode pred liječnika, a liječnik je prinuđen da istoga, jučer kažnjenoga »simulanta«, odmah uzme u bolnicu i to zbog iste bolesti, zbog koje se je jučer tužio. Drugi slučaj: Jedan osuđenik boluje od žuči Od vremena na vrijeme dobiva teške napadaje i grčeve Jedne noći naročita kriza bolesti. Daje zvati liječnika Osuđenik-bolničar lupa i zove stražu, i traži da se pozove liječnika. Stražar javlja »dežurnome«, ali liječnika neće da zovu. Jer »tko smije sada po noći zvati gospodina

doktora?«, i ako je stan liječnika do kaznione. Bolesnik to traži nekoliko puta po noći, viče da će platiti liječnika samo neka dođe. Lupa se povratima i zove se očajno. Cijela bolnica se uzbuni, ali straža liječnika ne zove. Teško i strahovito izmučen dočekao je bolesnik jutro. Liječnik se je zabrinuo za njegovo stanje. Da mu je život ovisio o jednoj injekciji ili o nekom liječničkom postupku ili savjetu, on bi umro, usprkos toga što kaznioná imade liječnika. Treći slučaj: Osuđenik moli da ga se pošalje u civilnu bolnicu, radi operacije želuca. Upravitelj ga odbije, jer da nema novaca da bolnicu plati. Osuđenik nabavlja novac i opet traži civilnu bolnicu. Upravitelj ga opet, sada bezrazložno, odbija. Osuđenik se sada dugo muči, svaki dan je sve slabiji, i zbog boli u želucu ne može da jede. Konačno ne može da izdrži, stvara očajnu odluku i baca se iz drugoga kata samične galerije na cementni pod samičnoga međuprostora, gdje se strahovito izmrcvari, polomi mnoge kosti i lubanju, u strahovitim mukama živi još dvanaest sati i umire. Kod obdukcije nalazi se u želucu ozbiljan razlog za operaciju, koju je molio dok je bio živ. Pa ipak kao da nije bilo ništa. Za to ne odgovara nitko. »Jedan lopov manje«. Da li taj lopov imade majku ženu, braću, djecu, koji ga izčekuju i nad njegovom sudbinom strepe, o tome nitko ne vodi računa. To je redovita pojava u kaznioni. Takovih primjera imade mnogo Sve to dokazuje, najblaže rečeno, potpunu nemarnost kaznionske vlasti za zdravlje osuđenika. Kraj toga treba imati na umu, da osuđenici nisu baš svi nepopravljivi lopovi, pa da ih zbog njihove »nepopravljivosti« nebi trebalo žaliti. Ima mnogo osuđenika koji su slučajno nešto pogriješili, pak mogu zato opet postati dobri građani. A onda što je najvažnije, ti »lopovi« imadu možda ženu djecu i roditelje koji ih očekuju, i čiji su možda hranitelji. Ako pak društvo, država, vlast, ne drže ništa do života i zdravlja »lopova«, treba da nešto drži do svojih načela i zakona. U glavnom, čovjek može brzo da zapazi, u kaznionama nema nikakvog sistema niti pravde prema osuđenicima, a šta je najglavnije, čovjek kada razmotri način izdržavanja kazne, mora posumnjati da današnje izricanje kazne, s obzirom na način njenog izdržavanja ili primjene, ima opće kakvog smisla. Kakvog smisla, kakvu svrhu imadu današnje osude sudova? Ako je svrha izvjestan vremenski gubitak slobode zbog učinjenog zločina, čemu je potrebno kroz duge godine, u tijesnom i

zatvorenom prostoru, koji je već sam po sebi zlo, mučiti, gnjaviti i zadirkivati osuđenika kao što vrag gnjavi grješnu dušu. Tim više, jer to nije zakonski niti propisano niti dozvoljeno. A šta imade društvo od tako lošeg postupka sa osuđenicima? Samo štetu. Već same tijesne i prenatrpane prostorije sa ljudima, i premalo šetnje na dan, stvara kod ljudi tešku psihozu, loše djeluje na duh, a onda loša hrana. Sve to djeluje s vremenom tako na osuđenika, da on postane neki duševni i fizički kreten, koji je izgubio smisao za zdravo i jasno razmišljanje, kao i za pravi ljudski život. Ako bi »popravak« ili odgoj osuđenika bila svrha osude, to je isto promašeno, jer, već je navedeno kako osuđenici iziđu iz zatvora moralno i duševno pokvareni, na svaki zločin spremniji nego prije polaska u robiju, samo zato, jer se ne vodi računa, kako osuđenici žive, i kako bi trebalo da žive. Ljudi se zgražaju, kada čuju da je netko učinio zločin čim je izišao iz kaznione, da je netko bio toliko i toliko puta za zločin u robiji. Prosto je čudo, kako se baš nikakovog računa ne vodi u javnosti o tim pojavama, niti se traži uzrok toga. Pojedini novinarski mudraci kojima je stalo da što više senzacionalno okite svoje članke, najobičnije prikazuju to kao »rođene zločince« i »nepopravljive zločince«. A to je najjednostavnije, jer to ne zahtijeva potrebu razmišljanja i prosuđivanja. Ako imade rođenih zločinaca, čime se neki pisci slažu, to onda takovih rođenih zločinaca, po prirodi ljudi skloni zlu, imade najmanje među robijašima. Rođeni zločinac, to mora biti ne samo sklon zlu, nego i prevejan, lukavi tip, koji će svoj zločin ne samo znati vješto prikriti, nego često puta se koristiti tako tuđim dobrom, a da pred zakonom nije ništa kriv. A takove se može lako naći među raznim trgovačkim špekulantima na stolicama bankovnih direktora, na burzama, na položajima vlasti itd., a najmanje u kaznionu. Jer činiti zlo, to ne mora biti uvijek stvar prirođenosti, nego posljedica lošega ili nikakovoga odgoja, utjecaj loših okolnosti ili posljedica nerazboritosti.

Ja sam imao mnogo prilike da posmatram život robijaša kriminalaca. Došao sam do zaključka, da su to većinom bezazlena, glupa, ograničena sirotinja, čijim zločinima treba tražiti uzrok većinom u lošoj okolini, slabom odgoju i pijanstvu. Ima tu raznih hohštaplera, internacionalnih džepara i profesionalnih provalnika, t. j. takovih na koje bi se možda moglo primjeniti ono »rođeni

zločinac«. Ali takovi su u manjini, a po mojemu mišljenju i oni su većim dijelom kao i mnogi ostali robijaši »povratnici«, »repetenti« ili »devetani«, žrtve samoga načina izdržavanja kazne. Način izdržavanja kazne, to naročito podvlačim, najveće je zlo za te ljude, i za cijelo društvo, jer on kakav jest, stvara lopovski mentalitet, a time i same lopove i zločince.

Kada bi državna vlast platila nekoliko grubih stražara manje, a par spremnih i savjesnih učitelja, pedagoga više, kada bi osuđenici izdržali par sati na dan u prostranim dvoranama na predavanju, učenju, pjevanju, uz glazbu i slobodan razgovor, bez suviše blizog prisustva straže u svakom času, kada bi imali više zraka i šetnje, i gimnastičkih vježba, mjesto bespotrebnog i često puta besposlenog stajanja u zagušljivim radionicama od ranog jutra do kasne večeri — premda bi i za rad bilo vremena — kada bi dakle to sve bilo, postigle bi se tri dobre stvari:

1.) osuda bi imala svoju svrhu, jer je osuđenik izdržao svoju vremensku kaznu.

2.) Život osuđenika bio bi lakši i u skladu sa savremenim načelima čovječnosti, kulture i civilizacije.

3.) Društvo bi dobilo natrag, mjesto »nepopravljivih« i »rođenih« zločinaca, moralno i fizički ozdravljene ljude, koji bi bili sposobni za normalan i pošten ljudski život.

Ali mjesto svega toga danas je posve drukčije. Sa pomenutim načinom izdržavanja kazne — a da i ne spominjem druge socijalne i ekonomske nepravde — društvo umjesto da se, osigurava od zločinaca, ono si upravo stvara zločince, šta više, društvo čini zločine nad onima, koje je učinilo zločincima.

A dodirivati problem seksusa kod osuđenika, to je suvišno i uzaludno i u zemljama sa većom kulturom i civilizacijom, gdje imade mnogo manje predrasuda, a da bi bilo ikakve koristi od toga raspravljanja kod nas. Taj problem je uzrok mnogih poteškoća i teškog raspoloženja kod dugogodišnjih osuđenika. Redovito se psihičkoj i živčanoj poremećenosti osuđenika, kao i mnogim njihovim ispadima, pa i zločinima unutar kaznione, baš u tome mora tražiti uzrok.

II.

Ako kaznionska vlast želi i pomoću crkve, vjere i svećenika, da djeluje na moralni popravak osuđenika, i ako polazak u crkvu i vršenje vjerskih dužnosti treba kod osuđenika da ima svoju pravu svrhu, onda je najveća pogreška u tome što osuđenik po propisima baš mora da ide u crkvu, i što ga se stvarno prisiljava polaziti u crkvu. U crkvu moraš ići isto tako, hoćeš nećeš, kao što moraš ići na rad ili u okove kada si kažnjen. Rezultat takove prakse je potpuno suprotan. Već zbog pomenutog postupka sa osuđenicima, osuđeniku je straža i kaznionska uprava neprijatelj. Tako osuđenik osjeća. I sve što osuđenik mora da čini pod pritiskom straže, uprave i njezinih propisa, to on čini nerado, i na to prenaša onu mržnju i zlovolju koju goji prema straži, upravi i propisima. A pogotovo ako se kaznionski svećenici kao članovi uprave tako zaborave, pa počnu, bilo u crkvi ili izvan crkve, propovijedati osuđenicima o »dobrom vladanju» i »poslušnosti« prema upravi, kao što to govore i traže grubi kaznionski stražari. Kod osuđenika se stvara uvjerenje — tim više, jer su to ljudi prosječnoga shvaćanja — da su crkva i svećenik instrumenat u rukama vlasti za upokoravanje osuđenika, te zbog toga zamrzi crkvu, vjeru i svećenika. Rijetki su pojedinci koji znadu stvarati zaključke, da je pomenuta praksa pogreška vlasti i eventualno zabluda pojedinih svećenika, i da misao vjere time ne gubi svoju vrijednost. Ali nisu svi ljudi filozofi. A kada se osuđenika silom dovede u crkvu, onda se čini druga još veća pogreška, t. j., da se pazi na svaki njegov mig i pokret, da su osuđenici okruženi stražarima, bolje nego bilo gdje u kaznioni, da se osuđenika posmatra s lijeva i s desna, straga i sprijeda, tako da i oni pojedinci koji vjeruju, i koji bi htjeli da vrše vjerske dužnosti, upravo im je nemoguće predati se intimnom manifestiranju svojih vjerskih osjećaja i molitvi. Kada bi crkva bila unutar kaznionskih zidova jedna slobodna ustanova bez ikakove veze sa stražarima, propisima kaznione i njezinom upravom, kada bi svećenik, koji ne bi smio biti eksponent uprave, imao bar u određeno vrijeme, slobodnu vjersku djelatnost, bez ikakvog nadzora vlasti nad osuđenicima bar u neposrednoj blizini, koji hoće dobre volje da vrše svoju vjersku dužnost, bez ikakovoga prisiljavanja, uspjeh bi bio vjerski i moralno sasvim drukčiji, a to

bi se svakako odrazilo na vladanju i ponašanju osuđenika, i »kazneni raporti« bili bi rjeđi, a i stražari bi imali manje posla. Ali sada je posve obratno. Crkva je najdosadnije mjesto osuđenika, gdje mora da izdrži do jedan sat vremena — što je teško naročito po zimi na hladnom cementu — a oni koji su vjerovali ili skloni da vjeruju, pomenuta praksa ih odbija i ohladi, a pokvarena okolina još k tome učini svoje.

U robiji imade na svakome koraku toliko stvari i pojava koje se predstavljaju kao problem robije, problem načina izdržavanja kazne. Te pojave upravo bodu u oči, pa ipak ih mjerodavni faktori ne vide ili ne će da vide. A bilo bi i čudo da te pojave uoče mjerodavni faktori koji su naučeni da kao birokrate samo mehanički otpravljaju poslove, kada mnogi intelektualci, pa i pravnici, koji dok su u zatvoru nad svim time strahovito se uzrujavaju sve u ime »humanosti« i »kulture«, a kada iziđu iz zatvora na sve to zaborave, za njih više taj problem ne postoji, jer glavno im je da oni sve to ne moraju više podnositi.

III.

Jedna posebna crna točka kulture i civilizacije dvadesetoga stoljeća jest način vođenja istrage, u prvom redu policajsko-žandarmerijske istrage. Tu bez batina, bez teških i nemilosrdnih udaraca, i bez mučenja uhapšenika ništa ne ide. U današnje vrijeme kada ljudi čitaju slična opisivanja iz daleke prošlosti, naročito o inkviziciji, oni se zgražavaju. A preko sličnih i skoro istih srednjovječnih metoda istrage u sadašnjosti prelaze, neće da ih vide, a još manje da nešto pokušaju učiniti da se odstrane te drastične i srednjovječne metode istrage. Poznato je kako se je vodila istraga u srednjem vijeku i na koji način su se dobivala »priznanja«. Pa ta ista metoda postoji i danas skoro u svim zemljama, pa i u onim »civiliziranim«. Dovoljno je poznato što su kod nas morali da pretrpe politički uhapšenici kod policije i žandarmerije. Osim običnog teškog i grubog udaranja pesnicama i nogama po čovjeku, čime se najlakše povrede unutarnji organi, postoji niz specijalnog mučenja: vješanje za noge, glavu dolje; vješanje za ruke i noge zajedno sputane, glava dolje; vješanje za ruke unatrag iza leđa; vezanje u klupko, batina ispod pregiba nogu i kotrljanje; udaranje po tabanima; stiskanje prstiju na rukama; zabijanje čavli-

ća ispod noktiju; vezanje teških predmeta muškarcima za spolne organe; vezanje užeta za spolni organ i povlačenje; naročito osramoćivanje žena uhapšenica; zagnjurivanje uhapšenika u vodu itd. itd..

Ovo se je sve događalo političkim osuđenicima. Ali to što doživljavaju politički osuđenici, možda bi se moglo ako ne opravdati, ali možda shvatiti, sa riječima koje je napisao Dr. Oswadl Spengler Georgu Fuchsu, piscu knjige »Wir Zuchthäusler«, riječi koje se doduše odnose više na samu kaznu, i kojima kaže da je činjenica kažnjavanja političkih čina stvar političke borbe, i da stoga u svojoj smjernici i obliku ne može biti postavljena kao pitanje prava i kazne, i da, pošto je politička borba jedna vrst rata, u kojemu oni koji u njemu sudjeluju moraju preuzeti na sebe posljedice kao i u svakom drugom ratu, sve do same smrti, bez da se smiju požaliti. Da ne ulazimo u to dublje, pretpostavimo da to može biti bar neko opravdanje za kazne i postupak kod političkih osuđenika. Ali kako da se opravda redoviti i stalni postupak srednjovječnog mučenja običnih uhapšenika po policajskim i žandarmerijskim zatvorima i istragama; uhapšenika, koji ne moraju biti uvijek krivci, i koji su često na sudu riješeni krivnje i pušteni na slobodu, ali osakaćeni i izmučeni kod policije i žandarmerije? Ovo se svakako može postaviti kao »pitanje pravde i kazne«. Da li i pravom krivcu smije suditi žandar i policajac prije nego isti dođe pred sud, mučenjem i sakaćenjem? Da li je opravdano i čime, da se u istrazi upotrebljavaju metode mučenja radi postignuća priznanja? Ako je opravdano i nužno — kad se to već čini — zašto se to ne propiše i regulira u propisima i zakonima, tako da se zna kako se smije mučiti i do koje mjere, da budu kraj toga prisutni liječnici da policajci ne pretjeruju u mučenju, i da tako istaknuto i propisano u zakonima, bude jasno ilustrirana civilizacija i kultura dvadesetoga stoljeća?

Ako protiv uhapšenika postoje dokazi o njegovoj krivici, ako ga terete okolnosti, »corpus delicti« i svjedoci, čemu ga je potrebno tući i mučiti u svrhu iznuđivanja priznanja, pogotovo ako suci mogu da sude po svome uvjerenju. A ako protiv uhapšenika ne postoje dokazi, ili ga ne treba hapsiti, ili u slučaju temeljite sumnje treba da bude stvar policajske vještine, da pronađe dokaze o njegovoj krivici. U tom pak slučaju bespotrebno je mučenje u svrhu priznavanja. Jer priznao ili ne priznao, ako su dokazi o krivici tu, on je kriv i biti će suđen. Ako se prosuđuje površno po reporteskim izvještajima o policajsko-žandarmerij. uhapšenjima i istragama, o »brzoj« i »energičnoj« istrazi, o »unakrsnim pitanjima«, i o »vještini i spremnosti« pojedinih policajaca, kada čovjek to sve čita, pogotovo ako na stvari gleda i kroz kriminalne romane, može da povjeruje zaista u neku posebnu spremnost, izvježbanost i pronicljivost opažanja policajaca, pomoću čega oni otkriju krivca i zločine. Tako bi zaista trebalo da bude. Policajac bi trebao da bude vrlo inteligentan i po prirodi vješt, spreman, lukav, pronicljiv, te da otkriva zločine i zločince pomoću takove policajske vještine. Međutim policajac je takav samo u reporterskim izvještajima ili kriminalnim romanima. U stvari policajac ili žandar može da postane svaki klipan bez smisla i inteligencije za takovo zvanje, i takovi policajci ne mogu ništa postići niti saznati od uhapšenika ili osumnjičenika, bez mučenja ili bez konfidentskog douškivanja privatnih lica. Današnja policija, naročito u našoj sredini, bez mučenja ljudi ili bez sramotnoga konfidentstva ne može postići ništa. To je slaba svjedodžba za policiju, i ujedno pravo ogledalo savremenog društvenog reda i kulture. Imao sam prilike češće puta osobno vidjeti i prisustvovati takovom »preslušavanju«, prigodom mojeg češćeg boravka na policiji i u policajskim zatvorima. Detektiv dovede okrivljenoga pred sebe. Najprije ga iznenada teško udari nekoliko puta po obrazu, glavi, u bubrege ili želudac, bez da mu je išta predhodno rekao. Okrivljenik neugodno iznenađen padne okrvavljen bar trenutačno u nesvjest. Ako poslije toga pokuša protestirati, ili ne priznavati, na njega se strovali još veća kiša teških udaraca. Priskoče i drugi detektivi, te mu obično nešto slome u njemu, koje rebro, vilicu, zube, bubrege i t. d.. Rezultat ovakove »istrage« jest u svakom slučaju jedno zlo. Ako je uhapšenik zaista kriv, on bude kažnjen ovako prije suda, često puta i pretjerano kažnjen, ako se uzme u obzir da se uhapšenika zdravstveno uništi, i s obzirom na to da takav okrivljenik dolazi još i pred sud, onda je dvostruko kažnjen. A ako je uhapšenik nevin, pod teškim batinama i mučenjem mora »priznavati« nešto što nije učinio. Pred sudom mu je uzalud braniti se, jer se većinom sudi na temelju priznanja kod policije i žandarmerije. Uzalud ovako nevina žrtva traži pred sudom pravdu, uzalud dokazuje da je morao »priznati« sa-

mo da ga prestanu teško mučiti. Samo savjesnost i velika ozbiljnost pojedinih sudaca može im pomoći. A to nije svagda slučaj. A onda mora se priznati, sucu je teško snaći se. Budući da mu je poznato, da se u prethodnoj policajsko-žandarmerijskoj istrazi tuče i muči, i to obično svakoga bez razlike, i nevine i krive, sudac se ne može svagda snaći, da li se radi o nevinoj ili krivoj žrtvi policajsko-žandarmerijskog mučenja. Tim više što policija uvijek nađe neke »dokaze« za »krivicu« nevine izmučene žrtve.

A zašto je policiji nužno da nevine okrivi? Ovo je pitanje neko vrijeme mučilo i mene, dok nisam uočio razlog. Policajcima, kada izmuče nevina čovjeka, ipak nije svejedno, ma kakav politički režim bio, da u pomanjkanju pravoga rezultata mučenja, tu žrtvu onako izmučenu puste na ulicu i kući. Njihov bi zločin tada bio izrazit. Ako su ga nevinoga pustili kući, zašto su ga nevinoga mučili? To pitanje postavio bi svatko. A kada su ga već izmučili, treba da bude »kriv«, treba da bude »kriv« bar do suda, i zato se oni sa puno revnosti pobrinu za »dokaze« o toj »krivici«. A onda ima jedna druga stvar. Policija i žandarmerija moraju da pronalaze krivce učinjenih zločina. To im je dužnost, to viša vlast od njih traži. Ali imade zločina koji se ne mogu lako otkriti, i zločinaca koje se ne može uhvatiti.

Viša vlast traži da se u određenom roku mora zločin rasvijetliti, a zločinac uhvatiti. Ne uspije li to, budu premještavani ili otpušteni iz službe pojedini službenici. Uspije li, dobivaju se nagrade, odlikovanja, unapređenja, piše se o njima i o njihovim sposobnostima. Na jednoj strani strah, na drugoj revnost za unapređenjem, pobuđuje policajca na traženje krivaca. A uza sve ovo, nesavjesnost policajaca dovodi do toga, da se od posve nevinih ljudi učine »krivci« i »zločinci«, samo zato da bi se »otkrio« ili »rasvjetlio« pojedini zločin, a u vezi s time, da bi netko na račun posve nevine žrtve, strpane na više godina u robiju, mogao dobiti nagradu ili unapređenje.

Da ja sâm osobno nisam imao i suviše prilike, da s takovim žrtvama razgovaram, da ih ispitujem, da ih posmatram i da snjima zajedno živim, nikada u nešto takovoga ne bih povjerovao. Čovjek bi u prvi mah pomislio, pa to su stvari iz romana, ili takvoga je nešto moguće samo tamo negdje daleko. Pa ipak to je iz života, i kod nas. Za takove žrtve izabere se obično naivne ili bezazlene osobe, bez utjecajne rodbine i prijatelja, koje se neće znati snaći niti moći pomoći. Zatim takove, koji su već za nešto osuđivani ili okrivljivani, tako, da njihova pripisana im krivica« izgleda više vjerojatna. Poznavao sam više ovakovih žrtava. Možda bi netko mogao pomisliti, pa svako se pravi nevin i prikriva svoj zločin. To je zaista tako u redovitom životu. U zatvoru, nakon što su ljudi već osuđeni, posve je drukčije. Prije svega, zatvor je jedno mjesto, gdje ljudi ne mogu sakriti svoje mane, i gdje se čovjeka najbolje prosuditi može, tko je i kakav je. To je priroda zatvora. U zatvoru se čovjek potpuno razgoli, te pokaže i protiv svoje volje, uz svoje osebine, svoje pogreške, lošu stranu svoga karaktera, svoju prošlost, svoju krivicu, sve. Ljudi žive u zajedničkom dodiru, u tijesnim prostorijama, jedan do drugoga kroz godine. Odvojeni od svijeta i događaja, u vječitoj dosadi zatvora, oni su prinuđeni, da govore o sebi, o najintimnijim stvarima iz svoga života i o najintimnijim svojim mislima. Jedno te isto govore stotinu puta, i uvijek traže i kopkaju po svojim sjećanjima, da li imadu još šta za reći. To je posljedica želje za razgovorom. Nisam vidio da bi itko mogao biti baš tako tajanstven, pa da kroz duge i dosadne godine zatvora, ne bi bar nešto o sebi ispripovijedao, po čemu bi ga se moglo prosuditi. A onda to su ljudi već osuđeni, i nemaju više razloga da taje i prikrivaju svoj zločin, naročito ne pred svojim drugovima robijašima, koji im ne mogu niti škoditi niti koristiti. Ovo je sve vrlo dobro zapazio, i naveo u svojoj već pomenutoj knjizi, i Georg Fuchs: »Kazniona je mjesto gdje se međusobno priznavaju stvari, koje se inače nigdje drugdje ne bi priznale. Ovdje ne postoji razlog da se međusobno stidi«.

Pa kada je tome tako, pa usprkos toga kada pojedinci u zatvoru kroz čitave godine, stalno, neprestano, sa nekom očevidnom bolnom patnjom i uzdisajima, govore o svojoj nevinosti, prikazuju je uvijek načinom osude, uvjerljivim okolnostima, načinom nepravde istrage, a pogotovo ako postoji uz to netko od osuđenika, kome je to poznato, pa potvrdi, onda tu mora nešto takvoga biti. Nitko nema u kaznioni nikakve koristi ako je kriv, pa da govori o nekoj svojoj nevinosti. Ljudi tako govore u istrazi i pred sudom, i to je razumljivo. Dok kod robijaša, kao krivaca, postoji upravo obratna sklonost. To jest, oni se hvale, junače i ističu svoja zlodjela. A ako bi se ra-

dilo o kakovom »nevinom« manijaku, toga se lako prosudi.

Navesti ću par primjera o takovim, koji su nevino nastradali: Ležim u kaznionskoj bolnici. Nedaleko od mene, na jednom krevetu urliče neprestano od teške boli jedan bolesni robijaš. Boli ga noga. Čuo sam već od drugih za njegov slučaj. Policija ga je teško mučila i uništila mu je jednu čitavu nogu, odozgo do dolje, da se je sva gnojila. Izliječiti se ne može, i morati će biti potpuno amputirana. Kada sam imao prilike, zamolio sam ga da mi pripovijeda svoj slučaj. On mi je počeo odmah da govori načinom koji pokazuje otvorenost i istinu.

»Vidite, za ono što sam skrivio, suđen sam tri godine robije, a za ono što nisam učinio, uništili su mi život«. »Kako to?«, zapitam ga. I on nastavi pričati svoju bolnu historiju. Prvi puta je ukrao iz obijesti, i krivnjom lošega društva, Imao je čvrstu nakanu, da kad izdrži kaznu, da bude pošten čovjek, i stidio se toga svoga čina. Kada je izišao iz zatvora, te počeo da radi, policija je zatražila od poslodavca da ga otpusti, jer da je bio u zatvoru. Gdje god je počeo raditi, policija ga je na isti način riješila posla. Sada mu nije preostalo drugo, nego da zaista krade. Policija mu je onemogućila život, time ga je učinila profesionalnim kradljivcem, nakon toga ga hapsila, zatvarala i tukla. Kolike li nepravde i nemorala u tome! Treba znati da policija ovako zaista čini, naročito u nekim krajevima. Ja sam slušao govoriti mnoge kradljivce u zatvoru, da su oni morali postati kradljivci samo zato, što im je policija dolazila kod poslodavca, i tražila njihov otpust iz posla. Kada je dakle ovaj nesretnik bio posljednji put uhapšen za krađu, on je to odmah priznao, i za to ga nisu tukli. Ali su ga počeli tući za nešto drugo što nije ukrao. Policija nije imala nikakovoga dokaza da je on tu drugu stvar ukrao, pa ipak ga je tukla. Evo kako to ide:Bude negdje ukraden jedan bicikl. Policija jednostavno pohvata najprije sve one, koji su nekada ukrali bicikl. I ako protiv njih kao pojedinaca, nema nikakovih dokaza, policija ih jednostavno počne tući, od prvoga do dvadesetoga, ili pedesetoga. Ako je od njih zaista jedan krivac, da bi se pronašao, treba ispremlatiti njih svih pedeset. Ako policija ne može naći krivca među »specijalistima« za bicikle, onda tuče radi toga svakoga poznatoga ili uhapšenoga kradljivca, od reda. Tako da radi jedne ukradene stvari, dok se krivac ne pronađe bude izmučeno

i ispremlaćeno, bezbroj ljudi. A ako se konačno takovom praksom nađe krivac, policija se na veliko raspiše, preko novinarskih nesavjesnih piskarala, o svojim »vještinama«, »unakrsnim pitanjima«, »energičnoj istrazi« itd.

Eto tako je policija strahovito izmučila ovoga siromaha, radi jedne ukrađene stvari, o kojoj on nije znao ništa. Čitava noga mu je izmrcvarena, iznutra se gnoji, neizlječiva je, i stoga će mu biti amputirana.

Drugi primjer: Jedan čovjek srednjih godina, zapažen je u kaznioni po tome, što je uvijek tmuran, povučen, što često puta samo razmišlja, prosuzi i od vremena na vrijeme zaplače. Kada mu tko priđe i zapita ga što mu je, on stane govoriti, da je posve nevin osuđen na 15 godina robije. Neki bi mu se rugali, kako se pravi »nevin«, drugi, ozbiljniji rado bi se zainteresirali za njegov slučaj. I meni je pripovijedao potankosti svoje nesreće. Imao je tu nesreću, da je, njemu u susjednoj sobi, preko noći umoren i opljačkan njegov stanodavac. Zločinac je po noći pobjegao. Kad je ovaj u jutro vidio umorenoga stanodavca, išao je odmah po žandare. Pošto nisu mogli naći trag pravome zločincu, žandari su uhapsili njega, jer da je on sumnjiv. Tukli su ga i mučili. Da bi se riješio mučenja, silom prilika je »priznao«. Mislio je, sud je sud Na sudu će već lakše dokazati svoju nevinost. Ali uzalud. Uz to što je žandarmerija utvrdila »priznanje« i »okolnosti«, nesreća njegova je bila, da je bio osobno nespretan, i nije se znao dobro snaći i braniti. A pošto suci nisu bili, vjerojatno, dovoljno savjesni, sud ga osudio na 15 godina robije zbog razbojstva. A on ni kriv ni dužan. Uzalud on sada uzdiše, razmišlja i plače. Duge i dosadne robijaške godine prolaze, on sve više slabi, on je kao nevin živ zakopan.

Kada bi ovakovi ljudi imali utjecajnu rodbinu, novaca za advokata, dalo bi se pomoći. Revizija procesa. Ali da je toga kod njih, ne bi tako niti stradali.

Treći primjer: Jedan mladi šofer. U jednoj vili, blizu vile njegova gospodara izvršeno je dvorstruko umorstvo. Jedan strašan zločin. Kada je šef policije prolazio mimo, da vidi istragu, pozvao je njega, da bude »prisutni građanin«, t. j. da potpiše zapisnik na mjestu zločina. Prolazilo je vrijeme a policija nije pronašla zločinca. Zapravo ona ih je već nekoliko pronašla, koji su »priznali« pod batinama, ali kada su trebali ići na mjesto zločina, nisu znali gdje je to. Nesreća je htjela, da je ovaj mladi šofer

za nešto okrivljen, i doveden u policiju na preslušavanje. Daljnjom istragom dokazano je, da je u toj stvari nevin. Ali dok je on tako preslušavan, dođe iznenada iz druge sobe isti onaj šef policije, koji ga je pozvao da mu potpiše zapisnik na mjestu pomenutoga zločina. Taj šef policije iznenada ga udari teškim revolverom po obrazu da mu je slomio nekoliko zubi i ozbiljno povrijedio čeljust. »Zašto me tučete?«, zaviče ovaj, padajući zakrvavljen Šef policije mu odgovara: »Ne tučem te ja za ovo, nego za ono gore«. I dade mu znati da ga tereti sumnjom da je on počinio ono dvostruko umorstvo koje je već pomenuto. Nato ga stane preslušavati kao »krivca«, za to dvostruko umorstvo. Treba si sada predočiti, što se događa u tom času u duši čovjeka, kojemu pripisuju namjerno i iznenada, jedan težak zločin, za koji on nije kriv, a svijestan je da policija također zna da on nije kriv, a ipak ga se hoće okriviti.

Dabome, nije htio priznati. Vode ga na mučenje. Ta strahota traje nekoliko dana. Pošto nikako ne priznaje, u njegovu ćeliju nabacuju snijeg po cijelom cementnom podu, dosta visoko. Ruke mu svežu, a sa nogu mu skinu svu obuću. Ovako bosonoga stave ga u ćeliju na snijeg. Nevjerojatne stvari, nigdje sjesti, nigdje leći, a bosonog u snijegu, svezanih ruku i otvorenih rana po obrazu. U takovom stanju mora izdržati više dana. On uopće nije bio više sličan na čovjeka. Njegovo stanje si je teško predpostaviti. Posve smrzle i ledene noge u snijegu, koji se je zbog njegovog stalnog gibanja i poskakivanja od hladnoće i smrzavanja nogu, pretvorio u kaljužu, na hladnom cementu ćelije. Za vrijeme dok je tako patio veći broj dana bosonog u snijegu, sa otvorenom ranom razbijenih zubi i čeljusti, znali bi policajci katkada proviriti kroz rupu na vratima, i zapitati da li priznaje zločin. Pošto nije priznavao, ostavljali su ga i nadalje u tom stanju. Kako će priznati nešto što nije učinio? To je dvostruko umorstvo, za to se ide na štrik. Smatrao je, bolje da poginem u policiji kao nevina žrtva, nego da umrem na vješalima kao zločinac. A onda, poštenje, dobar glas. Napokon su ga morali izvući, posve ukočenoga sa vrlo malo života, iz ove snijegom ispunjene ćelije. Ali ne, da bi mu patnje olakšali, još manje da ga puste kući. Iz ove hladne temperature prebacili su ga sada naglo u posve toplu temperaturu. Opet onako bosonoga. U ostalom nikakova obuća nebi išla na njegove ranjave i izmučene noge. Noge su mu nabrekle, ukočene i ranjene od hladnoće. Sada nagla promjena temperature, to je bila još veća muka za njegove rane na nogama, za njegovu ranjenu čeljust i za cijelo tijelo. Ali to se htjelo. Nakon svega toga vodili su ga opet više puta na mučenje. Doveli su ga ipak u takvo stanje da je pod teškim mučenjem ipak konačno počeo priznavati, ali svaki puta, kada bi trebalo staviti to u zapisnik i potpisati ga, to nije htio. I u tome je ostao uporan usprkos svih daljnih muka. Konačno je policija dovela neka dva tipa, koji su svakako iz straha pred policijom, kao »prisutni građani« ili svjedoci, potpisali, da su čuli, da je on priznao zločin, iako to nijesu čuli.

Ako se uzme u obzir, kakove su sve metode upotrebljavali za iznuđivanje priznanja, kao i druge okolnosti oko toga, onda se mora povjerovati i zaključiti, da se imalo nekoga naročitoga razloga, da se ovaj teški zločin pripiše ovoj nevinoj žrtvi. Na primjer: Budući njegov sudski istražitelj prisustvuje u policiji prilikom prisiljavanja na priznanje. Šef policije, koji ga je tukao i dao mučiti, sudjeluje kod sudskoga preslušavanja, u sobi toga suca istražitelja. »Nemože se naći« jedan čovjek, koji bi mu mogao posvjedočiti, da je bio zatvoren u ćeliji sa snijegom. Zatim činjenica, da je policija izdavala štampi saopćenja već prvih dana, da je on kao »rođeni zločinac«, povodom »energične istrage« i »unakrsnih pitanja«, priznao pomenuti zločin, i ako on nije priznao. Za njega je uza sve to bilo fatalno, što je ranije u kući svoga gospodara, nehotice, ušavši u jednu sobu, našao milostivu gospođu inflagranti sa kućnim prijateljem. Kao takav joj je smetao. I ona, milostiva gospođa iz najvišega društva došla je na sud, izgleda očigledno i za volju istražiteljima, da izjavi da se je dotični u zadnje vrijeme službe vladao »kao čovjek nečiste savjesti«. I ovaj je iskaz bio »najvažniji« za dokaz njegove krivice. A milostiva gospođa ispala je tu kao stručnjak za nečistu savjest.

Nakon što su mu u istražnom zatvoru nekako zacijelile rane — jer takova je praksa, da se ne bi imao našto opozivati — predveli su ga pred sud.

Štampa je vani grmila o »rođenom zločincu«, o »kriminalnom tipu« itd.. Policija je priređivala preko štampe teren, da bi javnost prihvatila svaku osudu. Nije kori-

stila njegova ogorčena i opravdana odbrana. Bio je osuđen na doživotnu robiju.

A zašto na doživotnu robiju, ako je učinio dvostruko razbojstvo, kada se za dokazano razbojstvo uvijek osuđuje na smrt? To je isto razlog za sumnju i za razmišljanje.

Od policajskoga mučenja postao je kripl. Iskrivljena čeljust, mana u nogama od smržavanja u snijegu, potpuno blijed, iznuren, slab, živčano rastrojen, a po prirodi sklon humoru, pravi među osuđenicima stalno gorku šalu na račun policajske »vještine«, »unakrsnih pitanja« i »energične« istrage. Dugo i dosadno robijaško vrijeme prolazi, a on tjelesno slabi, nitko ga se ne sjeća, jer eto, zločinac je. Za njega nema više nikakove nade, on ostaje nevina žrtva. Kada bi imao bar koga utjecajnoga. Kada bi mogao dobro platiti advokata, pokrenuti reviziju procesa, bio bi oslobođen. A ovako bez ikoga i išta ostat će do kraja svoga života, kao nevina žrtva sa stalnom patnjom, među zidovima kaznione.

IV.

U zatvoru je naročito težak život žena uhapšenica. Prije svega, zatvorene, naročito kod policije, u bezračnim prostorijama, bez ikakovih sobnih predmeta, osim tvrdih »pričina« i jedne smradne posude. Nedovoljno vode i svega što je najelementarnija nužda za zdravlje i higijenu žene. A onda nije rijedak slučaj, da zatvaraju poštene žene i djevojke, pa i političke uhapšenice, sa prostitutkama. Postupak svakojaki, kao i sa uhapšenim muškarcima, prepuštene su grubijanštini pojedinih stražara-ključara, koji razlogom svoje neodgojenosti, i zbog prirode svoje službe, poživinčeni, imadu za žene uhapšenice posebne prostačke izraze i prostačko ponašanje.

Što sve mogu žene da dožive u zatvoru, navesti ću primjerom:

Rijetko kada dozvoli se uznicima okupati se. Dabome kupa se veći broj osoba zajedno pod tuševima. Dovedu jedamput i veći broj žena na kupanje. Gospodin stražar umjesto da se ukloni, ostane među njima, i stane im naređivati da se svlače pred njime, te da se kupaju u njegovom prisustvu. Žene se stanu najprije prestrašeno pogledavati, zatim protestirati, dok se napokon jedna mlađa i odlučnija nije snašla, i... »ti prostak i svinja, kaj ti

misliš«... napadne ga uz galamu ostalih tako, da je gospodin stražar jedva utekao.

Kod policajskih istraga i preslušavanja, žena pretrpi sve što i muškarci, i u toliko gore, što su kao žene podvrgnute prostačtvu grubih i neodgojenih policajaca. Poznam više slučaja sramoćenja i ponižavanja žena uhapšenica, kod policajske istrage, koje su takove naravi da ih je teško pristojno napisati i stavljati na papir. Žene, naročito mlađe i djevojke, koje nužno dolaze u dodir sa policijom, bilo da mole što ili da žele sastanak sa kojim od uhapšenih, dolaze također u neugodan položaj. One su izvrgnute »galantnim« zahtjevima i ponudama onih pojedinih policajaca, na koje se moraju obratiti sa nekom molbom. Da li su spremne ili ne, da im udovolje, ovisi uspjeh ili neuspjeh njihove molbe. Jedan primjer: Dolazi jedna djevojka i moli sastanak sa svojim zatvorenim bratom, političkim osuđenikom. Policajac joj odgovara: Je, dobiti će te razgovor i sastanak sa bratom, a ja sam spreman da mu olakšam i zatvor, ali... imate vremena na večer? Ona mu nato odgovori: »Vi svinja jedna!« Na to ju je zgrabio i bacio kroz vrata van, a o razgovoru sa bratom, dabome, niti govora. Kad je nakon toga otišla šefu policije da se požali, ovaj joj odgovori da »to nije moguće«, da »on ne vjeruje« da bi njegov policajac takova što rekao i učinio. Uzeo je u zaštitu besramnog policajca, a uvrijeđenu i nezaštićenu djevojku nije htio niti slušati niti uzeti u obranu.

Drugi slučaj: Jedan moj prijatelj, hrv. rodoljub, bude stalno zatvaran i proganjan. Njegova sestra, mlada i zgodna pojava dolazila mu je češće puta na policiju na razgovor i sastanak. Jedamput je zamolila jednog višeg policajskog činovnika, da pošto joj je brat dobio izgon iz Zagreba, da bude što prije, t. j. slijedećeg dana otpremljen iz nesnosnog zatvora. O jest, sve će on učiniti po volji lijepoj gospođici. Sutra odmah biti će njezin brat otpremljen iz zatvora u provinciju, kako ne, on izdaje odmah naređenje, samo..., ovaj..., da li će gospođica na večer imati vremena? Ova je bila prefrigana. Malo se stidi, ali imati će vremena, da. Dogovore sastanak. Do pola noći provedu zajedno u jednom lokalu. Ali kada je stvar trebala da uzme ozbiljniji smjer, t. j. da idu u njegov stan, ona se je izgovorila, da je suviše kasno, jer da ju baš u to vrijeme očekuje majka itd. Ali će sigurno doći sutra, posve sigurno da, i ići u njegov stan. Međutim, su-

tradan je njezin brat otpremljen iz zatvora — a s time je ona i računala — i telefonski javila galantnom policajcu u njegov stan, gdje ju je u taj čas očekivao, da ne može doći, na što je dobila kroz telefon jedan »lijepi« srpski odgovor.

U glavnom, ženama i djevojkama je u zatvoru i u dodiru sa svemoćnicima policajske vlasti, teže i lošije od uhapšenika muškaraca, samo zato jer su žene.

V.

Kako bi se moglo riješiti to zlo, taj postojeći problem zatvora, izdržavanje kazne, načina istrage i suđenja? Kada bi zato bilo volje i smisla, kod onih o kojima takav loš sistem ovisi, i kod onih, koji mogu utjecati na promjenu toga lošeg sistema, tada bi to išlo vrlo lako. Kada bi dakle bilo te volje kod odlučujućih i utjecajnih faktora, pa kada bi se taj problem uzeo u obzir ozbiljno, tada bi svi oni, koji za ovakovo stanje ne znaju, ili misle da je pretjerano u prikazivanju, mogli uviditi, da je to sve točno, i da predstavlja vrlo lošu stranu ljudskog društvenog reda i savremene civilizacije. Nije dosta da se promijeni neki politički režim, pa da dođe drugi blaži, da nešto doduše popusti i ublaži u zatvoru, dok u biti sam taj sistem i dalje ostavlja na snazi. Trebalo bi postupiti posve iznova, postaviti nova načela u duhu vremena i čovječnosti, i na temelju toga provesti po zatvorima, u istragama i suđenju, drugi red i postupak. U tom bi pravcu mogli najviše djelovati pravnički i liječnički krugovi, preko svojih advokatskih i liječničkih komora. Advokati i liječnici mogu preko pomenutih institucija snažno djelovati na odluku vlasti i na mišljenje javnosti. Advokati i liječnici su oni intelektualci, koji najviše i jedino dolaze u dodir sa uznicima, njihovim zatvorima i bolnicama. I kada ne bi vršili svoje dužnosti čisto mehanički i same službe radi, i kada bi htjeli da uoče onaj viši moralni poziv i dužnost, koje im sam karater službe nameće, mogli bi učiniti vrlo mnogo na promjeni toga lošega stanja po zatvorima, koje danas predstavlja nečovječnost i nepravdu za one koji trpe, a sramotu i poniženje za cijelo ljudsko društvo.

SKRAĆEN IZVADAK

iz optužbe i osude optuženih i osuđenih pred Državnim Sudom za zaštitu države, iz procesa Ivana Bernardića i drugova.

Državni Tužilac
kod
Državnog suda za zaštitu Države.

D. T. 2343/29.
25.

ZATVOR

OPTUŽNICA

Državni Tužilac kod Državnog suda za zaštitu Države u Beogradu, u smislu § 7. od 3. Zakona o Državnom sudu za zaštitu Države, optužuje:

1.) **Bernardić Ivana Josipova,** priv. namještenika, sa 24 godine, rođenog u Banjskom selu, srez Vojnić, prebivalištem u Zagrebu, neoženjenog, rimokatolik:

2.) **Hadžiju Cvjetka Matijina,** advok. pripravnika, sa 32 godine, rođenog u Kataleni, općina Kloštar, prebivalištem u Jastrebarskom, neoženjenog, rimokatolik:

3.) **Franekić Martina Stjepanova,** trg. pomoćnika, rođ. 10. XI. 1905. godine u Seocima — Sl. Požega, prebivalištem u Zagrebu, neoženjenog, rimo-kat.:

4.) **Kremizr Ljubomira Jakobova,** trg. pomoćnika, sa 19 godina, rođ. i sa prebivalištem u Zagrebu, neoženjenog, izraelitske vjere:

5.) **Mateković Stjepana Milkina,** ljevača željeza, rođ. 2. III. 1909. god. u Hrv. Kostajnici, prebivalištem u Zagrebu, neoženjenog, rimo-kat.:

6.) **Paver Filipa pok. Gjure,** stol. pomoćnika, rođ. 15 V. 1909. god. u Drvaru, prebivalištem u Zagrebu, neoženjenog, rimo-kat.:

7.) **Ban Ivana pok. Franje,** trg. pomoćnika, sa 26 god. rođenog u Krešovu, Fojnica, prebivalištem u Zagrebu, neoženjenog, rimo-kat.:

8.) **Štrtak Ivana Markova,** mesarskog pomoćnika, sa 27. godina, rodjenog u Krvariću-Vrapče, prebivalištem u Kustošiji, oženjenog sa jednim djetetom, rimo-kat.:

9.) **Mocnaj Velimira Dušanova,** svršenog filozofa, rodjen 25. II. 1902. god. u Mostaru, prebivalištem u Zagrebu, neoženjenog, star. kat.:

10.) **Veselić Gjuru Vilkova,** diplomiranog pravnika rodj. 12. IV. 1904 god. u Zagrebu, neoženjenog, rimo-kat.:

11.) **Gašparac Albina Gabrijelova,** trg. pomoćnika, rodj. 19. II. 1912. god. u Zagrebu, neoženjenog, rimo-kat.:

12.) **Prpić Ivana Franjina,** stud. prava, sa 19. godina, rodjenog u Krivom Putu - Senj, prebivalištem u Zagrebu, neoženjenog, rimo-kat.:

13.) **Štefanac Antona Antina,** priv. činovnika, rodj. 3. IV. 1909. god. u Seonici-Ostrožac, prebivalištem u Karlovcu, neoženjenog, riko-kat.:

14.) **Margetić Pavla Pavlova,** mesar. pomoćnika, sa 26. god. rodj. u Brdovcu, prebivalištem u Zagrebu, oženjenog sa jednim djetetom, rimo-kat.:

15.) **Arnšek Božu Mijina,** stolar. pomoćnika, rodj. 27 VII. 1909. god. u Zagrebu i tamo sa prebivalištem, oženjenog bez djece rimo-kat.:

16.) **Glušac Stjepana Milanova,** krojač. pomoćnika, sa 21. godinom, rodjenog u Grubišnom polju prebivalištem u Zagrebu, neženjenog, rimo-kat.:

17.) **Levnaić Milana pok. Jove,** strojobrava, sa 22 godine, rodjenog u Lincu-Otočac, prebivalištem u Brodu n/S, neoženjenog, rimokat.:

18.) **Štefanić Anton pok. Ivana,** kovača, sa 25. godina, rodjenog u Brvima-Krško, neoženjenog, prebivalištem u Kustošiji, rimo-kat.:

19.) **Debanić Mirka pok. Imbre,** poljodjelca, sa 36 godina, rodjenog u Vrapču i tamo sa prebivalištem, neoženjenog, rimokat.:

a) da su u drugoj polovici god. 1929. postali članovi udruženja u Zagrebu, koje su prva dvojica organizirali, a koje je imalo za svrhu da se terorističkim aktima u Zagrebu i atentatima na vojna i gradjanska upravna lica, kao i na razne objekte, ugrozi javni mir i dovede u opasnost javni poredak, a sve to u konačnom cilju da se ubijedi druge, da treba promijeniti politički poredak u državi:

b) a u izvršenju toga:
da su, **Bernardić Ivan, Franekić Martin, Kremzir Ljubomir, Ban Ivan, Mateković Stjepan, i Paver Filip,** jedne noći početkom novembra god. 1929 naoružani sa oštro nabitim revolverima, tražili po javnim lokalima i ulicama

generala Belimarkovića, komandanta mjesta, generala Tomića, komandanta divizije i Dra Bedekovića, upravnika policije u Zagrebu, ili bilo kojeg oficira, dakle organa vlasti, da ih ubiju, a okrivljeni Mateković Stjepan da je u noći 7. novembra u Istarskoj ulici, napao s ledja konjičkog kapetana Kaledin Gavrila, i to tako, da je na odstojanju od jedno dva koraka opalio na njega dva metka iz revolvera i nanio mu dvije lake povrede, te da su tako svi oni pripremali, a okrivljenik Mateković pokušao ubistvo organa vlasti:

2.) **Bernardić Ivan i Štrtak Ivan** da su u septembru god. 1929. u Zagrebu, pribavili revolvere i dijelili ih medju članove udruženja, dakle pripremali oružje radi ciljeva pomenutim pod a):

3.) **Mocnaj Velimir** da je napravio tri paklene mašine, koje su se imale da stave u djestvo prilikom proslave dana ujedinjenja i otvorenja Jugoslavenske Akademske Čitaonice u večer 30. novembra 1929. god. u Zagrebu, i to jedna na Zrinjevcu kod glazbenog paviljona, druga u zgradi Jugoštampe, a treća kod zgrade Jugoslavenske Akademske Čitaonice — da je dakle prikupljao sprave i eksploziju radi cilja navedenog pod a).:

b) da je pismom predatim na pošti na 4. oktobra 1929. god. u Zagrebu, koje je napisao i potpisao sa riječima »Hrvati revolucionarci«, a upravljenim divizijskom generalu g. Petru Živkoviću, kao Predsedniku Ministarskog Saveta i Ministru Unutrašnjih Poslova, koji ga je i primio, prijeti ovome smrcu, ako se ne ukine sadašnji poredak i državno uredjenje i zamjeni sa personalnom unijom, dakle pogibeljnom prijetnjom nastojao da utiče na odluke predstavnika Vrhovne državne uprave:

c) da je pismom predatim na pošti u Zagrebu 4. oktobra 1929 god. koje je napisao i potpisao sa riječima »Hrvati revolucionarci«, a upravljenim upravniku policije u Zagrebu, Dru Janku Bedekoviću, koji ga je i primio, prijetio ovome smrću, ako se za dva mjeseca ne ukloni sa mjesta upravnika, te da takovom prijetnjom nastojao da utiče na njegove odluke kao predstavnika javne vlasti:

3 d) da je pismom predatim neutvrdjenog dana, u drugoj polovini mjeseca oktobra 1929 god., na pošti u Zagrebu, koje je napisao i potpisao sa riječima «Riječima »Hrvati revolucionarci«, a upravljenim uredniku zagrebačkog lista »Novosti«, koji ga je i primio, prijetio

ovome smrću zbog pisanja u uvodnim člancima u prilog današnjeg političkog pokreta i Jugoslavenstva, te ga tako prijetnjom, koja je s obzirom na već izvršeno ubijstvo nad ranijim urednikom toga lista, mogla dati temeljita straha, htio prisiliti da promjeni politički pravac novine:

3 e) da je pismom predatim na 9. oktobra 1929. god. na pošti u Zagrebu, koje je napisao i potpisao sa riječima »Hrvati revolucionarci« a upravljenim Dru Hoferu, ondašnjem starješini Hrvatskog Sokola, koji ga je i primio, prijetio ovome povredom tijela, a to sa riječima: »Imate se smjesta zahvaliti na časti i funkciji, koju obnašate u Hrvatskom Sokolu. Ne učinite li to u roku od 1 mjeseca, Vi nećete izbjeći našoj osudi«, a sve to zbog toga, što je predstavnik Hrvatskog Sokola depešom iskazao zahvalnost Predsedniku Ministarskog Saveta povodom akta od 3. oktobra 1929. god. — dakle htio ga prisiliti na gornje: prijetnjom, koja je s obzirom na prilike slučaja mogla dati temeljita straha:

3 f) da je pismom predatim neutvrdjenog dana u prvoj polovici decembra 1929. god. na pošti u Zagrebu koje je napisao i potpisao sa riječima »Hrvati revolucionarci«, a upravljenim trgovcu Maloviću u Karlovac, koji ga je i primio, prijetio ovome povredom tijela, ako se pridruži poklonstvenoj deputaciji u Beograd, te ga tako prijetnjom, koja je s obzirom na prilike slučaja mogla zadati temeljita straha, htio prisiliti da gornje propusti:

4.) **Veselić Gjura,** da je u večer 30. novembra 1929. god., u Zagrebu, stavio jednu od mašina pod 3) a) kod glazbenog paviljona na Zrinjevcu, koja je bila tempirana i eksplodirala, a da nije imala slučajno nikakovih posljedica za život ljudih — da je dakle rasprskavajućom materijom prouzrokovao opasnost za život drugih lica:

5.) **Gašparac Albin,** da je u večer 30. novembra 1929. u Zagrebu, odnio do zgrade Jugoštampe jednu tempiranu paklenu mašinu, da je tu u svrhu eksplozije postavi, ali od ovog odustao, jer držao da će biti zatečen na samom djelu, od kojeg je mogla nastati opasnost za život ljudi:

6.) **Bernardić Ivan, Hadžija Cvjetko, Prpić Ivan, Štefanac Ante, Franekić Martin i Mocnaj Velimir,** da su na sastancima održanim početkom decembra 1929. god., u Zagrebu, a 8. istog mjeseca u Jaski, medjusobno odlučili,

da se dana 16. decembra 1929. god. paklenom mašinom na električni kontakt poruši most na Martinovki kod Zagreba i to u momentu kada bi preko istog imao da prodje specijalni voz sa deputacijom gradskih zastupnika grada Zagreba i drugih gradova Savske Banovine, kao i predstavnika društava, koja je putovala za Beograd da se pokloni Nj. Vel. Kralju prigodom Njegovog rodjendana:

7.) **Štefanac Ante, Franekić Martin, Prpić Ivan i Štrtak Ivan,** da su 11. decembra 1929. god., u Zagrebu, pribavili eksploziv i sav drugi potrebiti pribor za paklenu mašinu, koja se je imala da upotrebi za gornju svrhu, a koji su materijal na 12. decembra 1929. god. prenijeli okrivljenici Hadžija i Paver iz Zagreb u Karlovac, gdje je okrivljeni Štefanac po stručnim uputama okrivljenog Mocnaja dao napraviti limenu kutiju, u koju se je imao da stavi eksploziv, a za upaljenje ovoga sam napravio unutrašnji uredjaj:

8.) **Štefanac Ante, Hadžija Cvjetko i Bernardić Ivan,** da su dana 13. decembra 1929. god. donijeli iz Karlovca vozom u Zagreb paklenu mašinu, koju im je policija još iste večeri uzaptila, a prvu dvojicu i pritvorila, te se tako spriječila da se izvede osnova pod 6.), koju su imali prema dogovoru da izvrše okrivljenici Hadžija, Prpić, Štefanac i Franekić, te da su tako okrivljenici Bernardić Ivan, Hadžija, Cvjetko, Prpić Ivan, Štefanac Ante, Franekić Martin, Mocnaj Velimir i Štrtak Ivan, radnjama navedenim pod b) — 6) 7) i 8), umišljeno pripremali rušenje željezničkog mosta i voza, dakle objekta koji služe javnom saobraćaju:

B) **Kuntić Franju Jakova,** iz Vugrovca, gostioničara u Zagrebu, rodj. 1875. god., oženjenog bez djece, rimokat., sada u istražnom zatvoru:

da je u prvoj polovini septembra 1929. god., u Zagrebu, primio u pohranu 5 komada revolvera sistema Walter kal. 6.35 mm sa pet kutija municije dum-dum i izdao ih okrivljenom Bernardiću i ako je znao da se to oružje prikuplja za terorističke akcije, dakle prikrivao oružje kojim se je imao da ugrozi javni mir i dovede u opasnost javni poredak:

C 1.) **Jelašić Jakova pok. Josipa,** profesora učitelj škole, iz Sr. Karlovaca, nastanjenog u Zagrebu, rod.

1897. god. oženjenog, rimo-kat., sada u istražnom zatvoru:

2.) **Begić Vilka,** iz Čazme, potpukovnika u m., nastanjenog u Zagrebu, rođ. god. 1874. neoženjenog, rimo-kat., sada u istražnom zatvoru:

a) da su u septembru i slijedećih mjeseca 1929. god., u Zagrebu naveli okrivljenoga Bernardića i Hadžiju da organiziraju omladinu, koja bi u Zagrebu terorističkim akcijama imala da ugrozi javni mir i da dovede u opasnost javni poredak i tako podupre rad Hrvata - emigranata koji ide zatim, da se promjeni današnje državno uredjenje Kraljevine Jugoslavije:

b) da su potpomagali udruženje osnovano sa ciljem navedenim pod A. a) na taj način, što su za ovo pribavili novac i dali ga za nagradjivanje pojedinih članova i za nabavku oružja i to okrivljeni Jelašić svršetkom septembra 1929. god. organizatoru Bernardiću svotu od Din. 6.000, a okrivljeni Begić oko novembra 1929. god. preko okrivljenog Prpića organizatoru Hadžiji Din. 5.000 i oko 10. decembra iste godine Din. 4.000, a okrivljeni Jelašić pored toga potpomagao udruženje i time, što je nagovorio okrivljenog Kuntića, da prikrije u svom stanu 5. revolvera, koji su služili za akciju pod A. a):

D) **Maček Dra Vladimira Ivanova,** iz Jastrebarskog, rodjenog 1879. god., udovca, oca dvoje djece, rimo-kat., advokata u Zagrebu, sada u istražnom zatvoru:

a) da je u Zagrebu, svršetkom septembra 1929. god., dao okrivljenom Jelašiću svotu od Din. 6.000, a okrivljenom Begiću oko 22. novembra iste godine Din 5.000, i i oko 10. decembra Din. 4.000, znajući da se tim novcem ima nabavljati orudje i drugi pribor potreban za terorističke akcije i pomagati agilniji i potrebniji članovi udruženja koje je imalo za zadatak da u Zagrebu sa tim akcijama ugrozi javni mir i dovede u opasnost javni poredak i time podupre rad Hrvata-emigranata, koji ide zatim da se promijeni politički poredak u državi odnosno državno uredjenje Kraljevine Jugoslavije, te da je time pomagao udruženje koje je imalo za svrhu promjenu političkog poredka u državi terorizmom:

b) da je mjeseca septembra 1929. god., u Zagrebu, usmenom porukom upućenom preko okrivljenog Jelašića okrivljenom Kuntiću, da ovaj primi u pohranu nekoliko revolvera namijenjenih i po njegovom znanju pod D. a)

navedenom udruženju i izda ih licu koje će se odrediti, a koje je Kuntić i predao organizatoru i članu udruženja Ivanu Bernardiću, a ovaj ih razdijelio medju članove udruženja, te da je time potpomagao u pribavljanju i prikrivanju oružja namjenjenoga za vršenje terorizma radi iznudjenja promjene političkog poredka u državi:

c) da je 1929. god., za Božićni broj novina »Dom«, koje izlaze u Zagrebu, a on ih izdaje, sastavio i dao odštampati na cijeloj prvoj stranici napis pod naslovom »Božić«, čijom je sadržinom, kao i trnovim vijencem koji uokviruju taj napis i trnom se zabada u Hrvatski grb, išao zatim da se stvori raspoloženje kod drugih, da se izvjesni dio Kraljevine Jugoslavije izdvoji iz cjeline kao samostalna država:

E) **Lebović Dra Ivana pok. Bartola,** rodj. 1875. god., oženjenog bez djece, rimo-kat., advokata u Bjelovaru, sada u istražnom zatvoru:

da nije blagovremeno učinio prijavu vlasti da se od strane udruženja pod A. a) pripremaju zločinstva, a naročito rušenjem mosta na Martinovki kod Zagreba i ako je za sve ovo znao na 11. decembra 1929. god.:

pa da su time učinili:

1. Bernadić Ivan radnjom pod A a) zločinstvo iz tač 2. čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, sa radnjom pod b) 1) zloč. iz tač. 7. čl. 1. istog zakona, sa radnjom pod b) 2) zloč. iz tač. 6. čl. 1. istog zakona, a sa radnjom pod 6.) i 8.) zloč. iz tač. 4 čl. 1. istog zakona:

2.) Hadžija Cvjetko, radnjom itd.

(Slijedi kvalifikacija krivice).

U IME NJEGOVOG VELIČANSTVA KRALJA

Državni sud za zaštitu Države u Beogradu u veću sastavljenom od članova: Subotića dr. Dušana, predsednika Kasacionog sud u Beogrdu i predsednika Državnog suda, kao predsednika, Dubokovića dr. Vicka, sudije Stola sedmorice odel. B u Zagrebu, Jankovića Rusomira sudije Kasacionog suda u Beogrdu, Koščeca Mirka, sudije Stola Sedmorice u Zagrebu, Gučić dr. Vladislava sudije Apelacionog suda u Splitu, Petrovića Milutina, predsednika prvostepenog suda za grad Beograd i Kavčića dr. Josipa, sudije Apelacionog suda u Ljubljani kao i su-

dije Stojkovića Milanka, sudije prvostepenog suda u Zaječaru kao delovodje, pošto je na naredbu od 1. aprila 1930. god. D. S. br. 2264/29 dana 24 aprila 1930 god., na optužnicu Državnog tužioca pri Državnom sudu za zaštitu Države od 24. marta 1930 god. D. T. br. 2343/29 započeo protivu optuženih: Bernardića Ivana, Hadžije Cvetka, Franekića Martina, Kremzira Ljubomira, Matekovića Stjepana, Pavera Filipa, Bana Ivana, Štrtaka Ivana, Mocnaj Velimira, Veselića Gjure, Gašparac Albina, Prpić Ivana, Štefanac Antuna, Margetić Pavla Arnšek Bože, Glušac Stjepana, Levnaić Milana, Štefanić Antuna Debanić Mirka Kuntić Franje, Jelašič Jakova, Begić Vilka, Maček dr. Vladimira i Lebović dr. Ivana zbog zločinstva iz člana 1. tač. 2. 4. 6. 7 odnosno i čl. 2 u vezi § 46 Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi, odnosno čl. 2. 13. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi i zbog § 76, 87 i 98 biv. hrvatskog kazn. zakona — glavni pretres u prisustvu Državnog tužioca Ucovića dr. Iva i branilaca optuženih i to: Gvozdić dr. Petra i Čondića dr. Filipa kao branilaca optuženog Bernardića Ivana, Hrvoja Dragutina, kao branioca optuženog Hadžije Cvetka, Grgurića dr. Jakoba kao branioca optuž. Franekića Martina, Lamešića dr. Marka, kao branioca optuž. Kremzira Ljubomira, Kisića dr. Mihe kao branioca optuženog Mateković Stjepana te Odić dr. Ante, Štambuka dr. Božidara kao branioca optuženog Bana Ivana, Ljubičića dr. Nike kao branioca optuženog Štrtaka Ivana, Crvića dr. Ante kao branioca optuženog Mocnaj Velimira, Obradović Milete i Markotić dr Filipa kao branioca optuženog Veselić Gjure, Smoljana dr. Bariše i Čondrića dr. Filipa kao branioca optuženog Gašparac Albina, Zdravković Dragiše kao branioca optuženog Prpić Ivana, Račkog dr. Vladimira kao branioca optuženog Margetić Pavla, Žanića dr. Milovana kao branioca optuženog Arnšek Bože, Račkog dr. Vladimira kao branioca optuženog Glušca Stjepana, Karčić dr. Andrije kao branioca optuženog Levnaića Milana, Urbicha, dr. Viktora kao branioca optuženog Štefanića Antuna, Bertić dr. Živka i Derkosa dr. Miška kao branioca optuženog Debanića Mirka, Bole dr. Boleslava kao branioca optuženog Kuntić Franje, Bertić dr. Živka i Bošnjaković dr. Ferde kao branioca optuženog Jelašića Jakova, Čulića dr. Rinalda kao branioca optuženog Begić Vilka, Kostić dr. Milana, Trumbić dr. Ante, Dukanca Savka, Smoljana

dr. Bariše, Šuteja dr. Jure, Andres dr. Ivana i Bošković dr. Dude kao branioca optuženog Mačeka dr. Vladimira i Kostića dr. Milana i Šafara dr. Dragutina kao branioca optuženog Lebovica dr. Ivana, a koji se optuženici nalaze u istražnom zatvoru, nakon saslušanja Državnog tužioca, a po proširenoj optužnici na samom pretresu u pogledu dela uvrede Nj. V. Kralja protivu optuženog Gašparca Albina, kao prestup iz § 307 nov. kriv. zakona i prepustivši kvalifikaciju dela prosudjenju suda za optužene Veselića Djure, Mocnaja Velimira i Gašparca Albina i konačno nakon saslušanja odbrane gore spomenutih branilaca i po dovršenom glavnom pretresu dana 7. juna 1930 godine izrekao je danas ovu:

P r e s u d u :

I. Bernardić Ivan-Josipov, star 24 godine, privatni namještenik, rodjen u Banjskom selu-srez Vojnić, neoženjen rimokatoličke vjere, prebivalištem u Zagrebu, služio vojsku u Kosovskoj Mitrovici.

II. Hadžija Cvetko-Matijin, advokatski pripravnik star 32 godine sin matere Marije rodj. Šandor, rodjen u Kataleni-općina Kloštar, prebivalištem u Jastrebarskom neoženjen rimokatoličke vjere, služio vojsku u Debru.

III. Franekić Martin-Stjepanov, matere rodj. Matić trg. pomoćnik rodjen 10. XI. 1905 god. u Seocima slav. Požega prebivalištem u Zagrebu, neoženjen, rimokatoličke vjere, služio vojsku u Debru.

IV. Kremzir Ljubomir-Jakobov, matere Feodore rodj. Rosenberg, rodjen 27. maja 1911 i prebivalištem u Zagrebu, trg. pomoćnik, neoženjen izraelitske vjere stariji maloljetnik.

V. Mateković Stjepan-Milkin, rodjene Mateković, nezakonit sin ljevača željeza rodjen 2. marta 1909 god. u Hrvatskoj Kostajnici, prebivalištem u Zagrebu, neoženjen, rimokatoličke vjere — stariji maloljetnik.

VI. Paver Filip pok. Gjure matere Nuncije, stolarski pomoćnik rodjen 15. V. 1909 god. u Drvaru, prebivalištem u Zagrebu, neoženjen, rimokatoličke vjere — stariji maloljetnik.

VII. Ban Ivan pok. Franje, matere Marije, rodj. Marjanović, trg. pomoćnik, star 26 godina, rodjen 1903 u

Kreševu - Fojnica, prebivalištem u Zagrebu, rimokatoličke vjere — služio vojsku u Sarajevu.

VIII. Štrtak Ivan Markov, matere Frketić, mesarski obrtnik, rodjen 28. II. 1902 u Krvariću - Vrapče, prebivalištem u Kustošiji, oženjen, otac jednog djeteta, rimokatolik, služio vojsku u Nišu.

IX. Mocnaj Velimir-Dušanov matere Hajdinjak, svršeni filozof, rodjen 25. II. 1902. u Mostaru, prebivalištem u Zagrebu, neoženjen, vjere hrv. starokatoličke, vojsku nije služio — oslobodjen kao nesposoban.

X. Veselić Gjuro - Vilkov, matere Branke rodj. Pendi diplomirani pravnik, rodjen 12. IV. 1904. god. u Zagrebu prebivalištem u Zagrebu, neoženjen, vojsku nije služio — oslobodjen kao nesposoban.

XI. Prpić Ivan - Franjin, matere Ane, student prava rodjen 17. V. 1910 god. u Krivom Putu - Senj, prebivalištem u Zagrebu, neoženjen, rimokatoličke vjere, stari maloljetnik.

XII. Štefanac Anton - Matin, matere Kajtner, privatni činovnik, rodjen 3. IV. 1909 u Seocima - Ostrožac prebivalištem u Karlovcu, neoženjen, rimokatoličke vjere stariji maloljetnik.

XIII. Margetić Pavle - Pavlov, matere Katanić, mesarski pomoćnik, rođen 11. XII. 1903. u Brdovcu, prebivalištem u Zagrebu, oženjen, otac jednog djeteta, rimokatoličke vjere, služio vojsku u Petrovaradinu i

XIV. Jelašić Jakov pok. Josipa, matere Orešković profesor učiteljske škole u Srijemskim Karlovcima, nastanjen u Zagrebu, rodjen 6. VI. 1896 god. oženjen bez djece, rimokatoličke vjere, služio vojsku u Valjevu.

krivi su

i to:

I. BERNARDIĆ IVAN

što je

a) u vremenu mjeseca septembra do 6. novembra 1929 god. u Zagrebu i u Kustošiji optuženima Štrtaku Ivanu, Franekiću Martinu, Paveru Filipu, Kremziru Ljubomiru, Margetiću Pavlu, Arnšeku Boži, Glušcu Stjepanu, Levnaiću Milanu i Štefaniću Antunu, sastavši se sa pojedincima ili u manjim skupinama na raznim mjestima govorio:

da omladina treba da bude na okupu i spremna, ako dodje do prevrata, da svaki treba da ima revolver, da treba saznati za stanove generala Belimarkovića i Tomića i šefa zagrebačke policije Dr. Janka Bedekovića, da treba motriti lokale u koje oni zalaze, da se uzmogne na njih izvršiti atentat, jer su oni najglavniji faktori beogradskog režima i ne daju slobode i zastave pa treba da se zato na njih ide sa revolverima i da se moraju oni pa i drugi viši oficiri ubiti, da će oni, koji će izvršiti atentat dobiti novaca da je došlo vrijeme akcije za suzbijanje, te da se mora početi sa ubijanjem;

zatim što je u mjesecu septembru 1929 god. pribavio četiri revolvera sa municijom od kojih je po jedan dao Štrtaku Ivanu, Franekiću Martinu, Margetić Pavlu i Arnšeku Božidaru, a osim toga dao Franekiću Martinu Paveru Filipu, Kremziru Ljubomiru, Banu Ivanu, Matekoviću Stjepanu, izvesne sume od po nekoliko stotina dinara, dakle ubedjivao druge da treba promijeniti politički poredak u državi zločinom i nasiljem;

b) dana 13 decembra 1929 god. sa optuženim Štefanac Antunom preneo vozom iz Karlovca gvozdenu kutiju sa upaljačem na električni kotakt zajedno sa gumenom kabl žicom i anodnom baterijom u Zagreb znajući, da gore navedeni predmeti imaju da služe za sastav sprave kojom bi se imala rušiti željeznička pruga — dakle prikupljeno orudje radi cilja da se poruši objekt koji služi javnom saobraćaju;

2.) HADŽIJA CVETKO,

što je 8. decembra 1929 god. u Jaski poverio optuženom Štefancu Antonu izradu kutije na električni kontakt, zatim što je dana 12. decembra 1929. god. zajedno sa optuženim Paverom Filipom preneo iz Zagreba u Karlovac oko 200 metara kabl-žice i anodnu bateriju za paljenje eksploziva u pomenutoj kutiji i to predao optuženom tefancu Antonu a konačno 13. decembra 1929 god. zajedno sa Bernadićem Ivanom i Štefanac Antonom preneo pomenutu kutiju sa navedenim uredjajem vozom u Zagreb znajući da gore navedeni predmeti imaju da služe za sastav sprave kojom bi se imala rušiti željeznička pruga — dakle prikupljao orudje radi cilja da se poruši objekt koji služi javnom saobraćaju;

3.) FRANEKIĆ MARTIN,

a) što je 6. novembra 1929. god., u Zagrebu nakon izjave Bernadića Ivana da treba iste večeri da se počne sa atentatima a poslé ozledjenja Bernadićevog, u nameri do podupre pod 1. a) navedena delovanja Bernardića govorio na putu od Mokusa optuženima Banu Ivanu, Paveru Filipu i Matekoviću Stjepanu, da nesmiju odustati od ranije akcije jer da bi to bila sramota za njih te da je produživši put do jelačićevog trga sa Banom ovome turio jedan revolver u džep, kazavši mu da se te noći ima nešto izvršiti, da se natjera današnji režim, da se ovo stanje promijeni — dakle umišljeno pomogne optuženog Bernardića Ivana u izvršenju dela navedenog pod 1. a)

b) što je 12. decembra 1929 god. u Kustošiji kraj Zagreba preuzeo od optuženog Štrtaka Ivana dva kilograma eksploziva »titanita« oko dva metra štapina i dve kapsle za paljenje znajući da gore navedeni predmeti imaju da služe za sastav sprave kojom bi se imala rušiti željeznička pruga, — dakle prikupljao eksploziv i orudje radi cilja da se poruši objekt koji služi javnom saobračaju;

4.) KREMZIR LJUBOMIR,

što je dana 6. novembra 1929 god. u Zagrebu — nakon što je dan ranije čuo kako je optuženi Bernardić Ivan kazao, da se sutra mora početi sa akcijom za ubijanje viših oficira — u gostioni Mokusa na Pešćenici čuo kako je optuženi Bernardić Ivan, koji je bio naoružan revolverom izjavio, da se iste večeri mora početi sa atentatima — dakle znao da se priprema ubistvo na koga organa vlasti a da ipak o tome nije na vreme izvestio državnu vlast;

5.) MATEKOVIĆ STJEPAN,

što je dana 7 novembra 1925 god. u istarskoj ulici u Zagrebu ispalio iz revolvera na odstojanju nekoliko koraka dva metka na konjičkog kapetana Kaledina Gavrila te mu naneo dve lake tjelesne ozlede i to jednu na stražnjoj strani lijevog boka a drugu sa prednje strane lijeve podlaktice a sve to u nameri da ubije predstavnika javne vlasti, dakle umišljeno pokušao ubiti organa vlasti.

6.) PAVER FILIP,

što je a) 7 novembra 1929 god. oko 11 sati u veče u Zagrebu naoružan revolverom sa optuženim Matković Stjepanom putem od Kazališta do istarske ulice tražio oficire u namjeri da kojeg od njih ubije — dakle pripremao ubistva organa vlasti.

b) dana 12 decembra 19;9 god. po uputstvu Prpića Ivana preneo zajedno sa optuženim Hadžijom Cvetkom iz Zagreba u Karlovac oko 200 metara kabl-žice koju je izručio optuženom Štefanac Antonu, znajući da ona ima poslužiti za sastav sprave kojom bi se imala razrušiti željeznička pruga - dakle prikupljanje orudja radi cilja da se poruši objekt koji služi javnom saobraćaju.

7.) IVAN BAN,

što je 6. novembra 1929 god. u Zagrebu u gostionici Mokusa na Pešćenici čuo kako je optužežni Bernardić Ivan izjavio, da se iste večeri mora počet sa atentatima. za tim je pošao prema Jelačićevom trgu sa optuženim Franekićem Martinom, koji mu je putem uturio u džep revolver, kazavši mu da se iste noći ima nešto izvršiti, da se natjera današnji režim, da se ovo stanje promjeni, dakle znao da se priprema koje od zločinstva iz čl. 1. Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poredka u državi pa da ipak o tome nije na vrijeme izvjestio državnu vlast.

8.) ŠTRTAK IVAN,

što je: a) u vremenu naznačenom pod 1. a), u namjeri da podupre tamo navedeno djelovanje Bernardića u prisustvu Bernardićevom govorio optuženima Levnaiću Milanu i Glušcu Stjepanu o atentatima. da je bio komita da će nabaviti za atentate oružje pa i bombe, koje će im trebati protiv policije i za bombama i revolverima, i da će naučiti kako se barata sa bombama i revolverima, i da će se pucati na onog policijskog organa koji bi napao onoga, koji bi bio odredjen za vršenje atentata, zatim da je držao za Bernardića u svom stanu revolvere i dao jedan od revolvera Paveru Filipu, dakle umišljeno pomagao optuženog Bernardića Ivana u izvršenju pod 1. a) navedenog djela.

b) dana 12. decembra 1929 god. u Zagrebu pribavio dva kilograma eksploziva »titanita« oko dva metra štapina i dve kapsle, te ih predao optuženom Franekiću

Martinu znajući da gore navedeni predmeti imaju da služe za sastav sprave kojom bi se imale rušiti železnička pruga — dakle prikupljao eksploziv i orudje radi cilja da se poruši objekt koji služi javnom saobraćaju.

9.) MOCNAJ VELIMIR,

što je: a) u drugoj polovini mjeseca novembra u Zagrebu od limenih kutija koje služe za ručne blagajne načinio dve sprave sa uredjajem paklene mašine sa satom i električnom katerijom i napunio ih barutom i ako je znao da su ove odredjene da imaju eksplodirati u veče 30 novembra 1929 god. u oči proslave državnog praznika Ujedinjenja, — u cilju da se stvori raspoloženje kod drugih da se promjeni politički poredak u Državi.

b) pismom predatim na pošti 4. oktobra 1929 god. u Zagrebu koje je napisao i podpisao riječima »Hrvatski revolucionarci« a upravljen divizijskom generalu Petru Živkoviću, kao predsjedniku Ministarskog savjeta i Ministru unutrašnjih poslova u Beogradu a koji ga je i primio, sa rečima, da će ga progutati mrak ako se ne ukine današnje stanje i ne provede personalna unija izmedju Hrvatske i Srbije, pokušao činovika pretnjom prinuditi da kakvo zvanično delo učini.

d) pismom predatim neutvrdjenog dana u drugoj polovici mjeseca oktobra 1929 god. na pošti u Zagrebu koje je napisao i podpisao sa riječima »Hrvatski revolucionarci« a upravljeno uredniku zagrebačkog lista »Novosti« koji ga je i primio, rečima da pazi što radi i piše, jer je naša osveta velika i strašna, — ozbiljnom prijetnjom zločinstva ugrozio sigurnost lica.

e) pismom predatim 9 oktobra 1929 god. na pošti u Zagrebu koje je napisao i podpisao riječima »Hrvatski revolucionarci« a upravljenim Dr. Hoferu ondašnjem starešini Hrvatskog Sokola, koji ga je i primio, riječima imate se smjesta zahvaliti na čast funkcije koju obnašate u Hrvatskom Sokolu. Ne učinite li to u roku od jednoga mjeseca vi nećete izbjeći našoj osudi, — ozbiljnom prijetnjom zločinstvom ugrozio sigurnost lica.

f) pismom predatim neutvrdjenog dana u prvoj polovini mjeseca decembra 1929 god. na pošti u Zagrebu koje je i napisao i podpisao sa rečima »Hrvatski revolucionarci« a upravljenom trgovcu Maloviću u Karlovac, koji ga je i primio, rečima, da se čuva posljedice i da će našu

osvetu oćutit na samom sebi ako će sa poklonstvenom deputacijom putovati u Beograd, — ugrozio svojom prijetnjom zločinstvom sigurnost lica.

10) VESELIĆ DJURA,

što je dana 30 novembra 1929 god. u Zagrebu na stepenice Glazbenog paviljona na Zrinjevcu iza stuba postavio barutom napunjenu tempiranu spravu u namjeri da ona eksplodira i da njena eksplozija utiče na Zagrebačku publiku kao protest protiv proslave praznika Ujedinjenja i koja je sprava u istinu eksplodirala, dakle išao zatim da se stvori raspoloženje kod drugih da se promjeni današnji politički poredak.

11.) PRPIĆ IVAN,

što je u vremenu izmedju 10. i 12. decembra 1929 godine u Zagrebu, optuženom Franekiću Martinu dao 1800.— Din. za nabavku kabl-žice i anodne baterije, a u Kustošiji optuženom Štrtaku Ivanu 250.— dinara za nabavku eksploziva »titanita«, štapina i kapsla, te poslao 12. decembra 1929 god. optuženog Pavera Filipa Franceskiu po kabl-žicu da je odnese u Karlovac, znajući da gore navedeni predmeti imaju da služe za sastav sprave kojom bi se imala rušiti železnička pruga — dakle prikupljao eksploziv i orudje radi cilja da se poruši objekt koji služi javnom prometu.

12.) ŠTEFANAC ANTE,

što je dana 9. decembra 1929. god. u Karlovcu dao napraviti kutiju od gvozdenoga lima i sa upaljačem na električni kontakt. Zatim što je 12. XII. iste godine primio od optuženog Pavera Filipa oko 200 metara kabl žice, a od optuženoga Hadžije anodnu bateriju, pa sve to idućeg dana preneo zajedno sa optuženim Bernardićem vozom u Zagreb, znajući da gore navedeni predmeti imaju da služe za sastav sprave, kojom bi se imala rušiti železnička pruga — dakle prikupljao orudje radi cilja da se poruši objekt, koji služi javnom saobraćaju.

13.) MARGETIĆ PAVLE,

što je u vremenu od polovice oktobra do početka novembra 1929 god. u Kustošiji čuo u više navrata govoriti optuženog Bernardića Ivana, kako bi trebalo da omladina bude na okupu i spremna ako dodje do prevrata, da

svaki treba da ima revolver, da će Štrtak da nabavi oružje, a on da će dati novac, da treba saznati za stanove generala Belimarkovića i šefa policije Dr. Bedekovića. Zatim što je njemu Margetiću kazao da pronadje stan generala Belimarkovića, a kasnije mu je rekao, da bi trebalo generala Belimarkovića i šefa policije Dr. Bedekovića najprije ubiti, pošto su oni najglavniji faktori današnjega režima — dakle znao da se priprema ubistva organa vlasti, a da ipak nije na vrijeme izvijestio državnu vlast.

14.) JELAŠIĆ JAKOV,

što je neizvjesnog dana mjeseca septembra 1929 god. u Zagrebu suoptuženiku Bernardiću Ivanu govorio da će možda trebati na neki način praviti nezadovoljstvo u zemlji i da u tu svrhu drži omladinu na okupu, te mu u vezi sa ovim dao 6.000.— dinara, a suoptuženiku Cvetku Hadžiji neizvjesnog dana u mjesecu novembru 1929 god kazao, da bi bilo potrebno, da se na neki način dade izražaj nezadovoljstva hrvatskog naroda sa dnašnjim političkim stanjem — dakle išao za tim, da se preko Bernardića i Hadžije kod omladine stvori raspoloženje, da se promijeni današnji politički poredak u zemlji.

Prema ovim gore navedenim radnjama učinili su i to:

I. BERNARDIĆ IVAN, radnjom pod a) zločinstva iz čl. 1. tač. 1., a radnjom pod b) zločinstva iz čl. 1., tač 6. u vezi tač. 4. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi, itd. (Slijedi kvalifikacija krivice.)

Zbog napred navedenih dela osudjuju se, i to:

I. BERNARDIĆ IVAN, po čl. 2. odelj. I. zakona o zaštiti javne bezbednosti poretka u Državi u vezi § 4. zakona o državnom sudu s obzirom na § 62. kriv. zakona — na kaznu robije od

15 (petnaest) godina,

u koju mu se po § 77! kriv. zakona uračunava izdržani pritvor i istražni zatvor od 17. decembra 1929 god. do danas, i po § 46. kriv. zakona na trajan gubitak časnih prava, a po izdržanju kazne ima se na osnovu § 57. kriv. zakona proterati iz Zagreba za vreme od (3) tri godine, s tim, da mu se u smislu § 281. s. k. p. pri izvršavanju kazne ne priznaju olakšice predvidjene u zakonu o izvršenju kazni lišenja slobode.

II. HADŽIJA CVETKO, po čl. 6. odelj. I. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi, u vezi § 4. zakona o državnom sudu — na kaznu robije od
5 (pet) godina,

III. FRANEKIĆ MARTIN, po čl. 2. odelj. I. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi u vezi § 4 zakona o drž. sudu s obzirom na § 62. kriv. zakona — na kaznu robije od
8 (osam) godina,

IV. KREMZIR LJUBOMIR, po čl. 2. odelj. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi i § 4. zakona o drž. sudu, s obzirom na § 30. tač. 1. kaz. zak. na kaznu strogoga zatvora od
6 (šest) mjeseci,

V. MATEKOVIĆ STJEPAN, po čl. 2. odelj. I. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi i § 4. zakona o drž. sudu, s obzirom na § 30. tač. 1. kaz. zak. — na kaznu robije od
10 (deset) godina,

VII. BAN IVAN, po čl. 2. odelj. I. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi i § 4. zakona o drž sudu, u vezi § 71. tač. 4. kriv. zak. na kaznu robije od
1 (jedne) godine,

VIII. ŠTRTAK IVAN, po čl. 2 odelj. I. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi, u vezi § 4. zakona o drž. sudu, s obzirom na § 62. kriv. zakona — na kaznu robije od
6 (šest) godina,

IX. MOCNAJ VELIMIR, po čl. 13. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi, s obzirom na § 62. kriv. zakona — na kaznu robije od
3 (tri) godine,

X. VESELIĆ DJURO, po čl. 3. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi, u vezi § 71. tač. 4. kriv. zak. na kaznu strogoga zatvora od 1, 1/2 (jedne i pol) godine.

XI. PRPIĆ IVAN, po čl. 2. odelj. I. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi, u vezi § 4. zakona o drž. sudu, s obzirom na § 30. tač. 3. kriv. zak. —, a kaznu strogoga zatvora od 2 (dvije) godine,

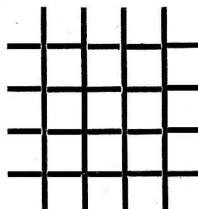
XII. ŠTEFANAC ANTON, po čl. 2. odelj. I. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi, u vezi § 4. zakona o drž. sudu, s obzirom na § 30. tač. 2. kriv. zak. — na kaznu robije od 4 (četiri) godine,

XIII. MARGETIĆ PAVLE, po čl. 2. odelj. I. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi, u vezi § 4. zakona o drž. sudu — kaznu strogoga zatvora od 6 (šest) mjeseci,

XIV. JELAŠIĆ JAKOV, po čl. 3. zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi, u vezi § 4. o drž. sudu — na kaznu robije od 3 (tri) godine.

Rješavaju se optužbe:

Gašparac Albin, Arnšek Boža, Glušac Stjepan, Levnaić Milan, Štefanić Anton, Debanić Mirko, Kuntić Franjo, Begić Vilko, Dr. Vladko Maček i Dr. Ivan Lebović.

GRADJANSKA TISKARA, ZAGREB, MARTIĆEVA ULICA 17